Hanlıktan Çarlığa

Bulgar Türkleri Tarihi

Ali Ahmetbeyoğlu

BİLGEOĞUZ

HANLIKTAN ÇARLIĞA BULGAR TÜRKLERİ TARİHİ

Ali Ahmetbeyoğlu

Yayın No: 1514

Genel Yayın Yönetmeni	Oğuzhan Cengiz
Genel Koordinatör	Oğuzalp Cengiz
Editör	Dr. Cengiz Zengin
Kapak Tasarım	Ercan Portakal
Mizanpaj	Mehmet İlhan Kaya
ISBN	978-625-6359-11-6
Yayıncı Sertifika No	40518
Baskı Tarihi	İstanbul, 2023
Matbaa Sertifika No	45501
Baskı Cilt	Lord Matbaacılık *Davutpaşa Emintaş Matbaacılar Sitesi No: 101/430 Topkapı-İstanbul*

BİLGEOĞUZ

Alemdar Mah. Molla Fenari Sk. 35/B
34110 Cağaloğlu-İstanbul

0212 527 33 65
0212 527 33 64 (Faks)

www.bilgeoguz.com
www.milletkitabevi.com

bilgekitap@gmail.com

0553 129 86 86

bilgeoguzyayinlari

bilgeoguzkitap

bilgeoguzkitap

Hanlıktan Çarlığa

Bulgar Türkleri Tarihi

Ali Ahmetbeyoğlu

BİLGEOĞUZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 11
Nikephoros 11
Theophanes Confessor 15
BULGARLARIN MENŞEİ 24
BULGARLARI OLUŞTURAN BOYLAR 31
İrnek Hunları 31
Kutrigurlar ve Utigurlar 44
Onogurlar 66
BÜYÜK (MAGNA) BULGAR DEVLETİ 83
Kubrat Han ve Oğulları 83
TUNA BULGAR DEVLETİ 97
Kuruluş Süreci 97
Tervel Han Dönemi 106
Kaos Yılları 114
Fetih Çağı: Krum Han Dönemi 124
Krum Han Kanunları 141
Diplomasi Yılları: Omurtag Han Dönemi 142
Malamir Han Dönemi 146
Hristiyanlaşma ve Hanlıktan Çarlığa Geçiş Süreci 149
BULGAR HAKANLAR LİSTESİ 157

MADARA KAYA KABARTMASI, KİTABELER
VE BULUNTULAR 165
Atlı Kaya Kabartması 165
Kitabeler 171
Mezarlar 183
Yerleşimler 184
SONUÇ 191
KAYNAKÇA 193

Uygur Türklerinin vicdanı İlham Tohti
ve mazlum Doğu Türkistan Türklerine...

ÖNSÖZ

Bulgar Türkleri tarihi hem oluşum hem de yıkılış süreçleri itibariyle adeta bir tarih laboratuvarı gibidir. Çeşitli Türk boylarının Bulgar adı altında birleşip devletleşmesi tarihimizin ilginç sayfaları arasında yer almıştır. I. Göktürk Devleti'nin yıkılması, Avarların 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra güç kaybetmesi ve ardından yaşanan isyan ve savaşlar çeşitli Ogur boyları ile ataları Hun bakiyeleri olan grupların müstakil hareket etmelerine yol açmıştır ki, bu durum Bulgar tesmiye olunan boylar birlikteliğinin oluşmasına esas teşkil etmiştir. Ayrıca Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynayan ve şehirler, saraylar, suyolları, abideler, gelişmiş şehirler vücuda getiren devlet ortaya çıkarmıştır.

Temelinde Bulgarlara dair makalelerimizin yer aldığı çalışmamızda; Hun bakiyeleri başta Onogurlar, Kutrigurlar temelinde çeşitli Ogur boylarının bir araya gelmesiyle Bulgarların nasıl oluştuğunu ana kaynaklardan hareketle ortaya koymaya çalıştık. Akabinde Asya Hunlarından beri devam eden Dulo isimli hükümdar ailesi soyundan gelen Kubrat'ın (Kurt) Bulgar adıyla anılan boyları bir araya getirerek mücadeleler sonucunda Azak Denizi'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde kurduğu Büyük (Magna) Bulgar Devleti'nin tarihi sürecini izah ettik. Bu devletin yıkılışıyla yaşananların ardından Kubrat'ın oğlu Asparuh'un kurduğu ve döneminin önemli güçleri arasında yer alan Tuna Bulgar Devleti tarihini anlatmaya gayret ettik. Ülkelerinde Slavlara göre daha az sayıda nüfusa sahip olan Bulgar Türklerinin zamanla bir takım siyasi, dini ve

sosyo-ekonomik faktörlerle Türk hususiyetini kaybederek Hristiyan-Slav kimliğe bürünmesinin günümüze ışık tutacak hikayesini yansıtmaya dikkat ettik. Katkı ve desteklerini esirgemeyen aziz kardeşim Doç. Dr. Dinçer Koç'a, arkeolojik buluntular konusunda katkıları için Şeyma Sapma'ya, tashih aşamasında yardımlarını gördüğüm Eren Yılmaz ile Bilgeoğuz Yayınevi sahibi Oğuzhan Cengiz'e teşekkür etmeyi borç bilirim.

2023
Kocamustafapaşa-Fatih-İstanbul

GİRİŞ

Bulgarların oluşum süreci, Onogurlar başta olmak üzere Bulgarların temellerinde yer alan boylar ve Bulgar Devletlerinin tarihine dair bilgilerimizin kaynağını büyük oranda Bizans kaynakları oluşturmaktadır. Çeşitli Kilise kayıtları, kronik ve Bizanslı müverrihlerin eserlerinde Bulgarlar hakkında bazı malumatlar verilse de bunlar arasında Nikephoros ve Theophanes Confessor büyük önem arz etmektedir. Ayrıca Ermeni, Süryani, İslam kaynaklarında ve Madara kitabeleri, Bulgar Hakanlar Listesi gibi Bulgarlara ait kaynaklarda yetersiz de olsa Bulgar tarihinin bazı dönemlerine ve olaylarına dair kayıtlar yer almaktadır.

NİKEPHOROS

Patrik Nikephoros 758 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Theodore, döneminin tanınmış ve muteber ailelerinden birine mensup olup, V. Konstantin (741-775) devrinde imparatorluk sekreteri olarak devletin üst kademelerinde görev yaptı. Annesi ise kiliseye bağlılığı ve dindar kişiliği ile tanınan Eudoxia idi. Nikephoros'un babası Theodore ailesinin kökenlerinden dolayı ikonacı bir inanç sistemine sahipti. Bizans Devleti tarihinde büyük tartışmalara ve olaylara sebep olan İkonalar halkı 717'den 812 yılına kadar ikiye bölmüş bulunmaktaydı. Theodore görevdeyken bu dönemde iktidarda olan katı bir İkonoklast yani ikona karşıtı İmparator Konstantin bulunuyordu. Theodore inancı sebebiyle muhtemelen İmparatora ihbar edildi ve görevinden azledilerek Pontus'a sürgüne gönderildi. Fakat

daha sonra affedilerek geri çağrıldı ise de muhtemelen yapılan teklifleri kabul etmeyerek inançlarından vazgeçmedi. Hakkında tekrar sürgün kararı verildi ve 6 yıl boyunca yaşayıp öleceği Nikea'ya sürgün edildi.

Nikephoros çocukluk ve gençliğinde döneminin eğitim sistemi içerisinde yetişti. Eğitim ve öğretimini tamamladıktan sonra babasının yolundan giderek imparatorluk sekretaryasında göreve başladı. Konstantin'in ardından tahta çıkan İmparator IV. Leon (775-780) döneminde de vazifesini sürdürdü. 784 yılında Patriklik makamına getirilen Tarasios'un emri altında çalışmaya başladı. 787 yılında II. İznik Konsülü'nde bulundu ve İmparator VII. Konstantin ile İmparatoriçe İrene'ye Papa tarafından gönderilen mektubun Grekçe çevirisini yüksek sesle herkesin huzurunda okudu. Konsül'den sonra birkaç yıl daha görevini sürdürdü ise de akabinde İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan banliyölerde inzivaya çekildi. Bu durumun İmparatoriçe İrene'nin gücü tamamen eline geçirmesi ve İmparator VII. Konstantin'in kör edilmesi ile alakalı olduğu düşünüldü. Nitekim İmparatoriçenin 802 yılında tahtan devrilmesi üzerinde Nikephoros İstanbul'a çağırıldı. Kendisine kayıtlarda ismi tespit edilemeyen şehrin en büyük hastanesinin ve düşkünler evinin idareciliği verildi.

806 yılı Şubat ayında Patrik Tarasios vefat etti. Bunun üzerine İmparator I. Nikephoros (802-811) yeni bir patrik arayışına girdi. Birçok kilise ve din adamı ile görüşmeler yaptı. Ancak bir isim üzerinde istediği fikir birliğini elde edemedi. Adaşı bulunan Nikephoros bu sırada başına getirildiği hastanede görev yapmaktaydı ve onu patrik olarak atamaya karar verdi. Nikephoros'un çok dindar ve bilge olduğu bilinmekteydi fakat kendisinin bir din adamı olmayışı ismi üzerinde tartışmaları da beraberinde getirdi. Din adamlığı mesleğini daha önce yapmamış birinin patrik olmasının önünde engeller bulunmaktaydı. Bundan dolayı ona karşı muhalefet başladı, başını da Başrahip Theodore ve kardeşi Selanik Piskoposu Joseph çekti. İmparator, muhalefete kulak asmadı ve Nikephoros önce Keşiş ya-

pıldı, ardından yardımcı Papaz ve Papaz tayin edildi ve akabinde 12 Nisan 806 tarihinde Paskalya yortusunun kutlandığı Pazar günü kutsanarak Patrik ilan edildi. Keşişlikten başlamasıyla Patrikliği arasında sadece birkaç gün vardı İmparator I. Nikephoros sayesinde basamakları çok hızlı çıktı. Beş yıl sonra Bulgarlar tarafından öldürülen adaşı İmparator ile aralarında çok iyi bir uyum olduğu görüldü. I. Nikephoros'un 811 yılında öldürülmesi üzerine tahta çıkması için I. Mikhail'e destek verdi. Mikhail 1 Aralık 811 tarihinde İmparatorluk tacı giydi (811-813). Fakat I. Mikhail'in Edirne yakınlarındaki Versinica'da Bulgarlara yenilmesi üzerine Bizans tahtına V. Leon (813-820) geçti. Patrik olarak İmparatora taç giydirme töreni sırasında yeni İmparatordan Ortodoksluğa bağlılık yemini alamadı fakat yine de tören yapıldı. V. Leon ertelediği bu yemini hiçbir zaman yapmadı.

14 Nisan 814 tarihinde Krum Han'ın ölümü ile Bizans'ı tehdit eden Bulgar tehlikesinin ortadan kalkmasıyla devlet rahat bir nefes aldı. Bunun ardından İmparator V. Leon İkonalar konusunda tekrar tetkik ve soruşturma için bir komite kurdu. Bu komitenin soruşturması sonunda İmparator, Patrik Nikephoros'u yanına çağırarak halkın talebinin ikonaların kalkması olduğunu ve bunu onun gerçekleştirmesini istedi. Fakat aile köklerinden dolayı sarsılmaz ve güçlü bir İkonacı inanca sahip olan Nikephoros İmparatorun bu isteğine karşı çıktı. Noel günü İmparator ve Patrik arasında herkesin şahit olduğu aleni bir tartışma yaşandı. Bunun üzerine ertesi yılın başlarında Nikephoros Patriklik görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Onun yerine Aristokrat sınıftan olan Michael Melissenos'un oğlu Theododtos getirildi. İstanbul'da 815 yılı Paskalyasında Ayasofya'da İmparatorun öncülüğünde bir konsey düzenlendi ve bu konseyde İkona karşıtı görüş tekrar benimsendi. Nikephoros bunun üzerine İstanbul'dan ayrıldı ve Chrysopolis'in kuzeyinde kendi inşa ettirdiği bir manastıra kapandı. Fakat burada kalması İmparator tarafından hoş görülmeyerek yine kendi inşa ettirmiş olduğu İstanbul'a daha uzak olan Aziz Theodore manastırına taşındı. II. Mikhail İmparator olunca (820-

829) ona tekrar çağrıda bulunarak, eğer ikonalar hakkındaki inançlarını değiştirirse yeniden Patrik olacağını bildirdi. Fakat Nikephoros bu teklifi reddetti. 828 tarihinde vefat etti.

Nikephoros'un matematik, dil ve felsefe üzerine de olmak kaydıyla birçok çalışması bulunmaktadır fakat yazılı eserlerinin çoğunu teolojik eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerini 814 ile 820 yılları arasında kalem almıştır. Teolojik çalışmalarından iki tanesi İkonoklazma döneminde özellik katı ikono karşıtı İmparator V. Konstantin saltanatında yazılmıştır. Bu dini kitaplarda V. Konstantin döneminin devlet için refah ve başarının bulunmadığı felaket bir dönem olduğuna dair tarihsel bilgiler mevcuttur. Ayrıca Nikephoros'un başlıca iki tarih kitabı vardır. Bunlar Breviarium (Kısa Tarih) ve Kısa Kroniktir. Cyril Mango'ya göre Türk tarihi açısından önemli eseri Breviarium'u emeklilik günlerinde yazmıştır. Bu eser 602 yılından 769 yılına kadar olan olayları içine alan kısa bir tarihtir. Breviarium diye isimlendirilebilecek bu çalışmadan Theophanes'in de istifade ettiği bilinmektedir. Fakat Nikephoros'un bu eseri yazarken hangi kaynaklardan yararlandığı hususu aydınlık değildir. Bizantolog Ostrogorsky'e göre bu eser Theophanes'in tarihinden daha az detaylıdır fakat tarihi değeri bakımından ondan aşağı kalmamaktadır. Olaylara bütün halinde daha objektif bir bakış getirmektedir. Kısa Kronik ise Hz. Âdem'den başlamakta ve Nikephoros'un öldüğü tarihte son bulmakta olan kronolojik bir fihristtir.

Patrik Nikephoros'un Breviarium'u 602 yılında İmparator olan Phokas'ın tahta çıkması ve 610 yılında tahtından indirilerek öldürülmesi ile başlamaktadır. Uzun bir saltanat dönemine sahip İmparator Herakleios'un (610-641) dönemini içine almaktadır. V. Konstantin tarafından oğlu IV. Leon ve İrene'nin evlendirilmesi ile 769 yılında son bulmaktadır. Nikephoros eserinde dönemin önemli olaylarını 88 madde altından sırlamıştır. Bizans Devleti'nde tahta çıkan imparatorlar ve iç olaylar, Yeşil ve Mavi renk sempatizanlarının çekişmeleri, yapılan evlilikler ve Bizans Devleti'nin Perslerle, Araplarla, Avarlarla, Hazarlarla ve Bulgarlarla olan ilişkileri, savaşlarını mevzu

edinmiştir. Bu noktada Breviarium Doğu Avrupa Türk tarihi açısından hayli önem kazanmaktadır. Özellikle Avarlar ve Bulgarlar olan ilişkilere ışık tutmaktadır. 626 yılında Avarlar tarafından İstanbul'un kuşatıldığını aktarmakta olan eser, bu konu hakkında çok geniş bilgi içermektedir. İmparator Herakleios döneminde Bayan Kağan tarafından Perslerle ittifak halinde gerçekleştirilen bu kuşatmada Avarlar tarafından Slavların kullanıldığını göstermektedir. İmparatorun İstanbul'da bulunmadığı bir dönemde yapılan bu kuşatma dönem Patriği Bonos'un etkin stratejileri sayesinde akamete uğramıştır. Avar-Pers ittifakı dağılmış ve ittifakın dağılması dönemin iki önemli devletinin iç çalkantılara sürüklenmesine sebep olmuş, Avarların için Kubrat çıkarak isyan etmiş ve kendisine bağlı kitleyle Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuş Pers İmparatorluğu'nda da Pers soyluları İmparator Chosroes'u tahtından indirerek öldürmüş yerine onun oğlu Seiroes'u hükümdar ilan etmişlerdir. Eser ayrıca Bulgarların siyasi ve sosyal hayatı hakkında da bilgiler içermektedir. Kubrat'ın ölümünden sonra bıraktığı beş oğlunun onun nasihatlerini dinlemeyerek dağılmasını aktarmaktadır. Bu dağılma neticesinde beş oğulun akıbeti hakkında bilgi vermekte olan eser Tuna Bulgarlarının kuruluşuna yani Asparuh dönemine ışık tutmakta ve Bulgarların ilk yerleşim yerlerinden ve nasıl seçildiğinden bahsetmektedir. Ardından Bulgarlar ile Bizans arasında savaşlar ve barışlara değinmiş, Bulgar Hanlarından bazılarının isimlerini ve tahttan indirilmelerinden söz etmiştir. Bulgarların güçlü hükümdarı Tervel Han'ın İmparator Justinian tarafından Sezar unvanının verildiğini aktarmıştır. Ayrıca İmparator Justinian döneminde Hazarlarla olan ilişkilere de eserinde yer vermiştir.[1]

165Theophanes VIII. asrın ortalarında yaklaşık 758/759/760 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Ailesi zengin ve aristokrattı. Hatta bu aile daha sonraları Makedonya Hanedanlığı ile akrabalık tesis etti. Babası Bizans İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki adalarının valisi

1 *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Washington, 1990, s. 1-3.

İsaakios, annesi ise ailesi hakkında bir şey bilinmeyen Theodora idi. Küçük yaşta yetim kalması üzerine İmparator V. Konstantinos (741-775), Theophanes'i saraya himayesine alarak iyi bir eğitim görmesini sağladı. Nitekim Theophanes, o yılların hatıraları arasında, 764 yılı Şubat ayında Karadeniz'in donmuş sularının erimesiyle oluşan dağ gibi buz parçalarının İstanbul sularında yüzdüğünü seyrettiğini kaydetmiştir.

Theophanes 20 yaşında evlendi. Fakat kendisi gibi dindar olan karısı Megalo'nun bakire olarak kalmasını istediğinden, 799'da kayınpederinin ölümünden sonra eşiyle karşılıklı anlaşarak ayrıldılar ve münzevi hayat sürdürmeye karar verdiler. Karısı İstanbul yakınlarında bir adadaki manastıra giderken, kendisi de Kyzicus (Gemlik) yakınlarında, Sigriane bölgesinde bulunan manastıra inzivaya çekildi ve burada yaşamaya başladı. Daha sonra Calanymus Adası'nda (şimdiki Calamio) kendi topraklarında manastır inşa ettirerek buraya gitti. Altı yıl sonra Sigriane'ye geri döndü, Büyük Agros adında bir manastır kurup Başrahip olarak orayı idare etti. Ayrıca 787 yılında İznik (Nicaea) konsili ruhani meclisine katıldı ve kutsal sembollerin korunması için çıkarılan kanunları imzaladı. Kendisi tasvir taraftarı olduğu için Bizans İmparatoru V. Leon'un (813-820) muhalifi olarak ikonoklastik kavgaya katıldı. Bu yüzden tutuklandı. İki yıl hapis yattıktan sonra Samothrake Adası'na sürgüne gönderildi ve sürgün hayatının 17. gününde öldü (818). Ölümünden sonra birçok mucizeleri olduğuna inanılarak Doğu Kilisesi tarafından Aziz ilan edildi. Ölüm tarihi kabul edilen 12 Mart onu anma günü olarak kutlanmaya başlandı.

Theophanes, 810/811 yılında ölen çok yakın dostu Georgios Synkellos'un teşvik ve arzusuyla onun yarım kalan kroniğini devam ettirmek için Chronographia isimli eserini yazmağa karar vermiş ve MS 284-813 yılları arasını kapsayan kitabını 810-814 arasında vücuda getirmiştir. Theophanes'in kronolojik olarak şekillendirdiği Dünya Tarihi, Roma İmparatoru Dieocletianus'un tahta çıktığı 284 yılından başlar ve Bizans İmparatoru I. Mikhail Rangabe'nin tahtan

düşürülmesi (811-813) ve V. Leon'un İmparator olmasıyla (813-820) son bulur. Theophanes, derin bilgi, tarihi anlayış ve objektiflikten yoksun olsa bile, kaybolmuş kaynakları kullanması ve çok eski kaynaklara ulaşması nedeniyle özellikle 7.-8. yüzyılların aydınlatılması için oldukça önemlidir.

Theophanes, dünyanın yaratılışından Hazreti İsa'nın doğumuna kadar 5492 yıl geçtiğini kabul eden Hilkat takvimini esas almıştır. Hadiselerin hikâyesini yıllara göre tanzim etmiş olup, eserinde sadece Bizans imparatorlarının saltanat yıllarını değil, Sasani hükümdarlarının, İslam halifelerinin, İstanbul, Kudüs, İskenderiye ve Antakya patriklerinin, Roma papalarının da iktidar dönemlerini zikretmiştir. Theophanes böylesine belirli yıllara bazı müstakil olayları bağlamıştır. Bu olayların gerçekleşme zamanlarını metinde çoğunlukla indiktion rakamlarıyla tam olarak belirtmiştir. 6102 hilkat yılından (609/10) 6265 hilkat yıllara (772/73)1 yıl eklemek gerekir. Theophanes tarafından verilen tarihler, verdiği yıl sayılarının, malzemenin hatalı tanzimi sebebiyle, hemen zikredilen veya kesinlikle tahmin olunabilen indiktion sayısından her seferinde bir yıl geride kalmıştır (ama 6207-6218 (714-715/725-726) yılları hariç).

Theophanes kroniğinde verdiği bilgileri, daha önceleri dostu Georgios Synkellos'un topladığı kaynaklardan almış olmasına rağmen kaynaklarını nadiren zikretmiştir. Theophanes'in 4.-5. yüzyıllar için ana kaynakları, eserlerini sonraki dönemde kısmen derleme bir eserden tanıdığı Bizans kilise tarihçileri Sokrates (IV. yüzyıl sonları, V. yüzyılın ilk yarısı), Sozomenos (IV. yüzyıl sonları, V. yüzyılın başları) ve Theodoretos olmuştur. 5.-7. yüzyıllar için ise Priskos (V. asır), Prokopios (VI. asır), Agathias (VI. asır), Malalas (VI. asır), İoannes Epiphaneus (VII. yüzyıl), Theophylaktos Simokattes (VII. yüzyıl) ve Georgios Pisides (VII. yüzyıl) gibi müverrihleri kullanmıştır. Fakat bu yazarlardan doğrudan mı yoksa bunlardan nakiller yapan tarihçiler vasıtasıyla mı istifade ettiğini tam olarak tespit etmek mümkün olamamış ise de, dolaylı olarak kullandığı tahmin edilmiştir. Theophanes'in 7.-8. yüzyıllar hadiseleri için kullandığı kaynaklar

anlaşılamamışsa da, bu kısımlar için hâlihazırda kaybolmuş veya mevcut olan kendi dönemine ait eserleri hatta ikonoklastik eserleri kullandığı ve bu kaynaklardan birisinin Patrik Nikephoros'un fragmentler olarak günümüze ulaşan 8. yüzyılın sonlarına doğru kaleme almış olduğu *Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica* isimli eseri, diğerinin ise Traianos Patrikios'un 713 yılına kadarki dönemi kapsayan kroniği olduğu düşünülmüştür. Theophanes'in 8. yüzyılın sonları ve 9. yüzyılın başı için muhtemelen şifahi bir kaynak ve belki de İstanbul'a ait bir şehir kroniği de kullandığı tahmin edilmiştir. Nitekim Bizans tarihinin karanlık evresi olan 7. ve 8. yüzyıllar için ayrıntılı tek kaynak olan Theophanes'in kroniğinde, bugün birçok kısmı kayıp olan eserlerin kullanılmış olması ona ayrı bir kıymet ve ehemmiyet kazandırmıştır.

Theophanes'de derûnî malûmat, tarihi seziş ve ciddi bir tarihi kritik kabiliyeti bulunmadığından, o, manastır arkadaşları için yazdığı eserinde sadece konuyu toplamayı ve düzenlemeyi kendisine görev addetmiştir. Theophanes Batı Orta Çağı için mühim olan eserini halkın konuştuğu Grekçe ile kaleme almıştır. Dil ve ruh bakımından avam seviyesinde kalmış olan eser Bizans'ta çok tanınmış ve daha sonraki dönemlerde kronik edebiyatı derinden etkilemiş, kendisinden sonra yazılan kronolojilere kaynak olmuştur.

Theophanes'in kroniği Doğu Avrupa Türk tarihi için önemli kaynaklardan birisidir. Theophanes'in eserinde; Hunlar, Sabirler, Eftalitler (Ak-Hunlar), Avarlar, Hazarlar, Bulgarların siyasi tarihleri yanında, Hazarların ve Bulgarların sosyal hayatlarına, adetlerine dair izahatlar bulunmaktadır.

Theophanes, Avrupa coğrafyasında büyük bir devlet kuran Hunlar hakkında; Hunların kim olduğu, Hunların Gotlarla mücadelesi, Gotların Roma topraklarına sığınarak İmparator Valens'ten (364-378) yardım istemeleri, Hunların Avrupa içlerine ilerlemeleri, Attila'nın kardeşi Bleda'yı devre dışı bırakarak hükümdar olması, 441-42/ 447 senelerindeki Balkan seferleri, Doğu Roma'yı zor durumda bırakması, Batı Roma İmparatoru III. Valentianus'un

(425-455) kız kardeşi Honoria ile evlenme isteği ve Batı Roma'yla mücadelesi ile Attila'dan sonra Hunların durumuyla alakalı notlar kaydetmiştir. Theophanes, Eftalitler olarak tanınan ve Ephtalit şeklinde zikrettiği Ak-Hunlara dair kayıtlar da nakletmiştir. Ephtalanos isimli Eftalit Hükümdarını zikrederek, 475/76 yıllarında Sasanilerle olan savaşlarına ve Sasani Hükümdarı I. Firuz'un (459-483) mağlup olarak Eftalit İmparatoru'nun karşısında eğilerek bir daha saldırmayacağına yemin etmesine değinmiştir.

Theophanes, 515/516 yılı hadiseleri ile alakalı olarak Hun olarak gördüğü Sabirler hakkında; Savirler denilen Hunların Hazar Kapısı'ndan Ermenistan'a girdiklerini, Kapadokya, Galatya ve Pontusu yakıp yıktıklarını, Eukhaita civarında durduklarını söylemiştir. Ayrıca 521 yılı kronolojisini verirken de Hun Hükümdarı Ziligd'den bahsetmiş ve Ziligd'in İmparator Justinos (518-527) tarafından savaşmaya ikna edilmeye çalışıldığını, Zilgd'in ise Sasani Hükümdarı I. Kavad'dan (488- 531) daha fazla hediye alması üzerine 20 bin kişilik ordusuyla onun safında Bizans'a karşı savaştığını belirtmiştir. Devamında Justinos'un Kavad'a, Hun komutanının Sasanilere ihanet edeceğini bildirerek, barbarların oyuncağı olmaktansa yeni bir barış anlaşması teklifinde bulunduğunu, Kavad'ın da öfkeye kapılarak Ziligd ve ordusunu ortadan kaldırdığını anlatmıştır. Sabirlerle alakalı olarak ayrıca 527 yılında Sabirlerin başına geçen hükümdar Balak'ın dul eşi Boarık'ın Bizans'la ittifak yaparak, Kavad'ın Bizans'a karşı yardımlarını elde etmeğe çalıştığı iki Hun beyinden Glones'i Bizans'a teslim etmiştir.

Theophanes'de Avarlar hakkında da ayrıntılı kayıtlar mevcuttur. 558 yılında uzun saçlı Avar elçilerinin gelişinden bahsederek çok tuhaf görünüşlü insanların İstanbul sokaklarında dolaştıklarını, tüm şehir halkının toplanıp bu ilginç insanları seyrettiği notunu aktararak, Avarların Tuna bölgesine gelmeleri ve Gepid topraklarının ele geçirmeleri hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Avarların İmparator Herakleios zamanında (610-641) Trakya'yı işgalleri, Bizans İmparatorluğu'ndan barış anlaşması karşılığı vergi almaları,

Sirmium'un Avarlar tarafından ele geçirilmesi ve bunun üzerine Bizans'tan yıllık vergiyi 80 binden 100 bine çıkarmalarını istemeleri, İmparator Herakleios'un Avar politikası, Herakleios Güney Kafkasya`da Sasaniler ile savaşırken Sasanilerin Avarlarla anlaşmalı olarak İstanbul'a gelmeleri ve komutanları Lahrbaroz liderliğinde Kadıköy'de karargâh kurmaları, Avarlar yanında Slav, Bulgar, Gepitlerden oluşan ordusuyla İstanbul'u kuşatmaları, Bulgarların Avar hâkimiyetinde bulunması gibi tarihi hadiseler hakkında da önemli kayıtlar nakletmiştir.

Theophanes'in yukarıda bahsedilenler haricinde en teferruatlı bilgi verdiği Türk grupları Hazarlar ve Bulgarlar olmuştur. Theophanes Hazar tarihi için mühim olan kayıtlarında 616/617 yıllarında Sasani Hükümdarı I. Hüsrev'in (590-628) ilerlemesi, Herakleios'un anlaşma teklifi, bu sırada Avarların da Bizans topraklarına saldırması, bunun karşısında Herakleios'un Doğu Türklerine (Göktürklere) bağlı olan Ziebel tarafından yönetilen Hazarlardan yardım istemesi gibi hadiseleri anlatmıştır. Bunun yanında, 626 yılında geçtiği yerleri yakıp yıkan Ziebel'in Tiflis önlerine gelmesi, kısa bir süre sonra onun karargâhına ordusu ile birlikte Herakleios'un ulaşması, tarafların seremoni ile birbirlerini selamlaması (Ziebel, Herakleios'a yanaşıp omzundan öptü ve onu tazim etti), bu görüşmeden kısa süre sonra Ziebel'in kırk bin asker bırakarak ayrılması, Hazar-Bizans kuvvetlerinin ortaklaşa Tiflis'i kuşatmaları, soğukların bastırması ile bu kuvvetlerin Herakleios'dan ayrılmasına dair bilgiler de vermiştir.

Theophanes, geniş olarak anlattığı İmparator II. Justinianos (685-695, ikinci defa tahta çıkışı 705-711) ve Hazarlar arasında cereyan eden münasebetler hakkında özetle şunları anlatmıştır: 695 yılında Bizans İmparatoru II. Justinianos tahtan indirilerek, burnu kesik vaziyette Khersones'e sürüldü. Burada tahtını tekrar elde etmek için planlar yapan II. Justinianos mahalli idarecilerin kendisini İstanbul'a teslim edeceklerini haber alınca, gizlice Hazar ülkesine kaçtı. Hazar Hakanı ile görüşerek yardım talep etti. Justinianos ile anlaşan Hazar Hakanı kız kardeşini onunla evlendirdi. Bu kız daha sonra Theodora

olarak vaftiz edildi ve tacını bu isimle taktı. Justinianos eşiyle birlikte Kerç Boğazı'ndaki, Hazar valisi tarafından idare edilen Phanagoria (bugünkü Taman) şehrine geldi. Hazar Hakanı'nın II. Justinianos'a yardım edeceğini haber alan şimdiki Bizans İmparatoru II. Tiberios (698-705), Hakana bir elçilik heyeti göndererek Justinianos'un teslim edilmesini talep etti. Hazarlara çok miktarda altın vermeyi vaat ederek Hakanla anlaştı. Yapılan anlaşmadan eşi vasıtasıyla haberdar olan Justinianos, Karadeniz'in batı tarafına kaçarak, Tuna Bulgar Devleti Hanı Tervel'e (702-718) sığındı ve yardım istedi.

Justinianos'un isteğini kabul eden Tervel, Bulgar ve Slavlardan teşkil ettiği büyük bir ordunun başında İstanbul üzerine yürüdü. İmparator II. Tiberios'un hiçbir şey yapamadan kaçması üzerine başkente girdi ve Justinianos'un tekrar tahta çıkmasını temin etti (705). Tervel sayesinde ikinci defa imparator olan Justinianos, şükran ifadesi olarak Tervel'e "Caesar" unvanını verdi. Birlikte tahta oturarak halkın sevgi gösterilerini kabul ettiler. Ayrıca çok kıymetli hediyeler takdim etmesinin yanı sıra, Justinianos Burgaz Körfezi'ne inen Haemus (Balkan) sıradağlarının doğu eteklerindeki küçük fakat mühim bölgeyi Tervel'e bıraktı. Bunun yanında IV. Konstantinos (668-685) zamanında Bulgarlara ödenen vergiyi de tekrar vermeyi kabul etti. Bunlardan başka İmparatorun kızı Tervel'e eş olarak söz verildiyse de yaşı küçük olduğu için bu evlilik gerçekleşemedi. Tervel ordusu ile birlikte kışı İstanbul'da geçirdikten sonra ülkesine döndü. Justinianos, bütün bunları unutarak Bulgar ülkesine askerî bir harekâta girişti. Justinianos'un akıbeti hakkında ise mealen şu bilgileri vermiştir: Justinianos'un Khersones Valisi olan Elias ve adamları İmparatora olan bağlılıklarını yitirerek onun gönderdiği diplomatik heyeti kılıçtan geçirdiler. Bardanes Philippicos adıyla kendini İmparator ilan etti. Justinianos küçük bir filo göndererek buna mâni olmayı çalıştı. Khersones'de Hazar Kağanının temsilcisi olan Tudun emrindeki Hazar kuvvetleriyle şehrin düşmesini engelledi. Justinianos'un ordusunun komutanı Maurus da isyancılara katıldı. Kargaşa ortamında Justinianos öldürüldü. Bunların yanında Theophanes, Hazar

Kağanının kızının Bizans İmparatoru III. Leon'un (717-741) oğlu Konstantinos'la evlenmesi, Hazarların Araplar ile mücadelesi, İslam orduları komutanı Mesleme'nin Türkler üzerine yürümesi, Hazar şehirlerine ulaşarak korku salması ve geri dönmesinden de bahsetmiştir.

İslam ordularının İstanbul'u muhasara etmek için teşebbüse geçmeleri üzerine, Bizans İmparatoru III. Theodosios (715-717), Bulgar Devleti ile iyi münasebetler temin etmek ve Balkanlardaki hudutlarını emniyet altına almak gayesiyle, 716 yılında Tervel ile bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile evvela sınırlar tespit edildi. Bizanslıların Bulgarlara her sene vergi vermesi, esir ve mültecilerin karşılıklı olarak iade edilmesi, iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapmaları, bu tüccarların pasaport taşımaları, sattıkları malların damgalı olmaları, aksi takdirde bu mallara el konulması kabul edildi.

Theophanes, kroniğinde Tervel Han haricinde Bulgarlara dair başka kıymetli malûmatlar da vermiştir. Onogur Bulgarları ve Kotragların eski tarihleri ve Maeotis'deki anavatanları, 680'de Asparuh liderliğindeki Bulgarların yurtları (Tuna Bulgarları hakkındaki bu efsanevi bilgilerin Patrik Nikephoros ile örtüşmesinin de ortaya koyduğu gibi, 7. yüzyılına sonunda kaleme alınmış olduğu tahmin edilen fakat tespit edilemeyen bir Bizans kaynağına dayanmaktadır), Bulgarların Illyricum ve Trakya'yı istila etmeleri, Bizans'ın Bulgarları durdurmak gayesiyle kuvvetler sevk etmesi hususlarında kayıtların yer aldığı Theophanes'in eseri bunlardan başka, 7. ve 8. yüzyıllarda Bizans ve Bulgarlar arasındaki münasebetlere ilişkin zengin materyaller ve Bulgaristan'ın dâhili meseleleri ile Teleş (760-763), Kardam (777-804) gibi hükümdarlar ve bazı beyler/prensler hakkında kıymetli haberler de içermektedir.

Theophanes eserinin son kısmında Bulgar Hanı Krum'un (803-814); Serdica'yı zapt etmesi, altı bin Roma askerini öldürmesi ve İmparator I. Nikephoros'dan (802-811) önemli imtiyazlar elde etmesi; Nikephoros'un Bulgar başkentini tahrip ederek yakması, paskalya yortusunu orada geçirmesi; 811, 812 yıllarındaki Bizans üzerine se-

ferleri; imparatorlar Nikephoros ve I. Mikail'le (811-813) mücadeleleri; Mesembria bölgesini ele geçirmesi; 813 yılındaki Balkan seferi ile Adrianopolis'i (Edirne) kuşatması ve alması; 814'de İstanbul önlerine gelmesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunların yanında Theophanes kroniğinde Avarların, Hazarların ve Bulgarların örf ve adetlerine ilişkin kesitler de sunmuştur ki, bu bilgiler onun eserini etnografik bakımdan da değerli bir kaynak haline getirmiştir (Avarların dış görünüşünün tasviri, Krum Han'ın adaletle ülkesini yönetmesi, Nikephoros'un kafatasından kadeh yaptırması, İstanbul surları önünde dini tören yapması gibi önemli kayıtlar bu bapta zikredilebilinir).

Başta da belirttiğimiz gibi Theophanes'in VII. yüzyıla kadar verdiği bilgiler çeşitli kaynaklara atfedilirken, VII. asırdan itibaren yazdıkları ise bilinen herhangi bir kaynağa dayanmamaktadır. Bu durum Theophanes'i daha önemli hale getirmiştir. Türk tarihi hakkında yazdıkları içinde aynı ehemmiyet geçerlidir. Nitekim V. yüzyıldaki Hunlara, savaşlara ve Attila'nın ölümüne dair verdiği malûmatlar, sadece bir yerde zikrettiği fakat muhtemelen yalnız Eustathios Epiphaneus'un (VII. yüzyıl) kroniği vasıtasıyla tanıdığı Priskos'a dayanmaktadır. Eftalitlerin tarihi ile ilişkili kısımlar ve Bizans ordusunda hizmet eden Hunların zikredildiği satırlar Prokopios'dan olduğu gibi alıntıdır. 6. yüzyılın ilk yarısı hadiselerinin büyük bölümü de Malalas'dan nakledilmiştir. Theophanes'in eseri sayesinde, Malalas'ın orijinal metni, hâlihazırda mevcut Malalas metninden daha doğru bir şekilde muhafaza edilmiştir. Theophanes; Vitalianus isyanı, Sabirlerin saldırısı, Hunların Bizans savaşlarına katılmaları, Hunların Bosporus bölgesinde ayaklanmaları, Hunların Trakya'ya saldırmaları (burada Theophanes kullandığı kaynaktan farklı olarak Hunları "Bulgarlar" diye adlandırmıştır) ve Avarların ortaya çıkmaları ile alakalı malumatı Malalas'dan aynen aktarmıştır. Theophanes'in İmparator Maurikios (582-602) döneminde Avar-Bizans ilişkileri, bu zamanda vuku bulan harpler ile VI. yüzyılda Türklerle alakalı bölümler Theophylaktos Simokattes'in

(VII. yüzyıl) eserinden yapılmış kısa alıntılardır. Bunların yanında, Theophanes'in VII. yüzyıl öncesinde Hunların 474/75 ve 561/62 yıllarında Trakya'ya akınları, 501/02 yılında Bulgar saldırıları, 563 yılında Hermichionların (Karmir Hyon, Kermichion diye de geçmekte olup Eftalitlerin bir grubu olan Kızıl Hunlardır) gönderilmesi ve Avar-Bizans savaşlarına dair verdiği ayrıntılar diğer kaynaklarda bulunmamaktadır verdiği bilgiler bilinen hiçbir kaynağa dayanmamaktadır. Bu nedenle Theophanes'in eseri. 7. yüzyıldan itibaren daha önemli ve orijinaldir. Aynı durum hem Avar hem de Bulgar ve Hazar tarihine dair kayıtları için de söz konusudur. Değişik kaynaklardan aktararak Hunlar, Sabirler, Ak-Hunlar hakkında verdiği bilgiler bir yana; özellikle Avarlar, Hazarlar ve Bulgarların tarihi, kültürüne dair yazdıkları Theophanes'i Doğu Avrupa Türk Tarihi için çok önemli kaynak haline getirmiştir.[2]

BULGARLARIN MENŞEİ

Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bozkırlarda, Balkanlarda Tuna boyunda ve Orta İtil bölgesinde yaşayan Bulgarların Türk asıllı olduğu günümüzde genel olarak kabul görmektedir. Fakat Bulgarları oluşturan unsurlar meselesi halen tartışılmaktadır. X. asır Arap müverrihi Mesudî, Bulgarların Türklerin bir kolu olduğunu beyan etmesine rağmen bu konuda açıklayıcı bilgi vermemiştir. Günümüze kadar yapılan tarih, arkeoloji, epikrafi ve dil çalışmaları Bulgarları, Attila'nın küçük oğlu İrnek'e bağlı Hunlar ile Onogurlar ve Kutrigurlar başta olmak üzere Ogur boylarının oluşturduğunu göstermiştir.[3]

---

2 A. Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 19, 2009/2, s. 285-296.

3 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 73; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara, 1985, s. 1; Christian Gerard, *Les Bulgares De La Volga Et Les Slaves Du Danube Le Probléme Des Races Et Les Barbares*, Paris, 1939, s. 13; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 83-102; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, s. 11-68; L. N. Lezina-A. V.

Bulgar adının ne manaya geldiği konusunda değişik görüşler ortaya atılmıştır. İslâm müverrihi El-Gîrnâti, İtil Bulgarlarının Müslüman olmalarına dair kaydında 'Bulgar' isminin 'Balar'dan türetilmiş olduğunu ve 'Bilge Adam' manasına geldiğini belirtmiştir.[4] Esasında Bulgar sözü Türkçe Bulga (karıştırmak, karışmak, karışmış, karıştırılmış, bulamak, bulğamak, kargaşa çıkartmak) kelimesinden türetilmiştir.[5] Nitekim Kâşgarlı Mahmud, 'bulgak' kelimesinin halk arasındaki karışıklık anlamına geldiğini belirtmiştir.[6] Macar Türkolog G. Neméth'e göre ise, Bulgar kelimesi Türkçede 'karıştırmak' anlamına gelen ve –i eklenmesiyle 'karışık' manasını alan bulgak, bulğay(n)uq, bulğamak fiilinden türetmiş ve karışıklık çıkaran, asi veya isyankâr manasında siyasi isim olarak kullanmıştır.[7] Avrupa Hun Devleti'nin yıkılışından sonra meydana gelen önemli siyasi olaylar sebebiyle adeta Bulgar adı Hun adı yerine kullanılmaya başlanmıştır.[8]

Bizans tarihçisi Nikephoros İskit kabilesi olarak kabul ettiği Bulgarların kökenine dair şu bilgileri vermiştir: "Şimdi Bulgaristan ismini nereden aldıklarını açıklayacağım. Volga (İtil) Nehri'ne akan İstr'den daha kuzeyde bulunan bir ülke vardır, ondan ve aynı yerli insanlardan Bulgar ismini aldılar. Onlar önceleri İskitlerdi. Yaralı,

---

Superanskaya (D. A. Batur'un İlaveleriyle), *Türk Onomastikası Çin Seddi'nden Viyana Kapılarına Kadar-Bütün Türk Halkları 23 Bin Boy, Oymak ve Oba*, İstanbul, 2009, s. 165.

4 Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, Haz. ve Çev.: Fatih Sabuncu, İstanbul, 2011, s. 190-191.

5 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972, s. 337.

6 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C: I, Ankara, 1939, s. 467.

7 Neméth Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Közzéteszi Berta Árpád, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, s. 129-130.

8 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2010, s.; Bulgar adının manasına dair farklı görüşler için bakınız A. Osman Demiral, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 19-26.

yerleşmiş geleneklere karşı çıkanlar dindarlar üzerine saldırdıklarında oradan çocukları ve karılarıyla buraya göç ettiler. Onlar muazzam bir kalabalıkla İstr Nehri'ni geçtiler ve Moesia'nın her iki yakasında yurtlandılar. Çekirgeler veya şimşek gibi İllyria tarafında bulunan Makedonya'ya yayıldılar, buradaki rahatlıklar onların hoşuna gitti. Bu ülke ve halkın adı Bulgar olarak yayıldı".[9] XIII. yüzyıl Süryani tarihçisi Abû'l-Farac da Bulgarların aslında İskit olduklarını fakat Romalıların bunlara Bulgar dedikleri kaydını düşmüştür.[10] Bunun Karadeniz'in kuzeyine göçen Hunlarla alakalı olduğu düşünülmüştür. Ermeni ve Süryani tarihçilerin verdikleri bilgileri esas alan bazı tarihçiler Eski Bulgarların daha Hunlardan önce Karadeniz'in kuzeyinde olduklarını düşünmüşlerdir. Bulgarlarla alakalı efsanevi ilk bilgiler Kafkasya bağlantılı olmuştur. Nitekim Bulgarlara ait ilk kayıtların bulunduğu VIII. yüzyıl Ermeni müellifi Horenli Moses, Ermeni Tarihi adlı eserinde III. yüzyılda yaşamış olan Suriyeli Mar Abas Katina'dan naklen MÖ 153-131 yılları arasında hüküm süren Ermeni Kralı Vaharşak dönemi olaylarını anlatırken şu bilgileri vermiştir: "... Burada Vaharşak, yüce Kafkas dağlarının tabanında kuzeydeki ovada, güney dağlardan yüce ovanın ağzına kadar derelerde, derin ve uzunlama çukur alanlarda yaşayan yabancı barbar ırkları çağırır, onlara eşkıyalıktan vazgeçmelerini ve insan kaçırmamalarını, Kral'a itaat etmelerini ve ona vergi ödemelerini emreder... Akıllı adamları ve yöneticileriyle onları bırakır. Batı ülkelerinin insanlarını bırakarak kendisi eskilerin yukarı ve ormansız Basen diye adlandırdıkları Şaray sınırları yakınındaki çimenlik topraklara kadar iner; (o toprak ki) daha sonra Vhndur Bulkar Vunda göçebeleri ile meskûn edilmiş ve onun adına göre de Vanand diye adlandırılmış-

9 Nicephori Gregorae, *Byzantina Hiſtoria. Graece Et Latine. Cum Annotationibus Hier. Wolfii, Car. Ducangii, IO. Boivini et Cl. Capperonnerii. Cura Ludovici Schopeni*, V. I., İmpensis Ed. Weber, MDCCCXXIX, Bonnae, (tarihsiz), s. 26-27.

10 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C: 1, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, s. 165.

tır. (Bu göçebelerin) yerleşimleri onun kardeş ve varislerinin ismi ile adlandırılır".[11]

Mar Abas Katina'nın başka bir kaydında ise Vaharşak'ın oğlu Kral Arşak'ın (MÖ 131-118 yılları) hükümdarlık zamanında Bulgarlardan bahsedilmiştir: "Onun zamanında Kafkas sıradağlarında Bulgarların topraklarında büyük karışıklıklar çıkmış, bunların çoğu ayrılıp bizim toprağımıza gelmişler ve uzun süre Koh'un güneyinde meyve ve tahıl açısından verimli yerlerde iskân olmuşlar". Bu kayıtları değerlendiren A. P. Smirnov, Bulgarların yaklaşık MÖ 149-127 yıllarında Ermenistan'a yöneldiklerini ifade etmiş ve bu bilgileri tamamen gerçek kabul etmiştir. A. P. Smirnov daha sonra Bulgarların Azak yanı bozkırlarında göçebe yaşayan bir halk olduğunu ve daha önce İskitler olarak adlandırılan Alan-Sarmat kabileleri içerisinden çıktıklarını da belirtmiştir. Aynı şekilde O. Karatay da VI. yüzyılda yazılmış Ermeni kaynağına dayanarak Bulgarların Hunlardan önce Kuzey Kafkasya'da var olduklarını düşünmüştür.[12] A. V. Gadlo'ya göre ise, kaynak, Bulgarlara dair verdiği ilk kaydı desteklemek amacıyla ikinci kez onların yerleştiği bölgeden bahsetmiştir. Gadlo aynı zamanda Horenli Moses'in halk rivayetlerine dayanarak olayların tarihlerini karıştırdığını ve esasen Bulgarların Koh'un güneyine yerleşmeleri hadisesinin I. Arşak zamanında değil de Doğu Ermenistan Kralı III. Arşak (392-396) zamanında cereyan etmiş olabileceğini belirtmiştir ki, bu dönemde Hunların Kafkasya ötesini ve Ön Asya'yı istilaları söz konusudur. Belki de Bulgarların Kafkasya'ya gelişi Ermeni Kralı II. Arşak (345-367) zamanında gerçekleşmiştir. Fakat Bulgarların Onogurlardan ayrı bir zümre olmadıklarından dolayı onların Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya'da görünmeleri Priskos'un 463-464 yılı hadiselerine dair anlattıklarıyla alakalı olmuştur. Bulgarların Hunlardan önce Karadeniz kuzeyinde bulun-

11 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 19-20.

12 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 20; Osman Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Ankara, 2003, s. 19-25.

dukları görüşüne karşı A. N. Kurat, bu iddianın dayanağı olan iki Ermeni müellif (Mar Abas Kotina ve Horenli Moses) arasında uzun süre olması, bu kayıtları destekleyen başka kaynakların olmayışı sebebiyle bilgilerin sıhhati noktasında ciddi tereddütlerin bulunduğunu ve bunların giderilemediğini söylemiştir.[13] Ayrıca Horenli Moses tarihini yazdığı sıralarda Karadeniz yanı ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında büyük bir güç olarak Bulgarlar artık ortaya çıkmıştı. A. H. Halikov ve V. F. Gening de; "Şu pek mümkündür ki, Kuzey Kafkasya tarihinde meydana gelmiş olan gerçek olayları tasvir ederken Ermeni tarihçiler göçlerin çalkantılı döneminde silinen ve çoktan unutulan soyların isimlerini es geçmiş olup metne kendilerinin de pekiyi bildiği isimleri koymuş olabilirler. Kaynaklarda benzer şekilde bir ismin başka bir isimle değiştirilmesine dair olaylar çokça tespit edilebilir. MÖ II-I. yüzyılların antik yazarları Kuzey Kafkasya soyları hakkında fazla bilgi sahibi olmalarına rağmen bunların arasında bir defa dahi Bulgarların adlarını anmamaktadırlar. Ayrıca Vaharşak döneminde Ermenistan'a Hazar ve Barsil yığınlarının girdiğinin de haber verilmesi tarihi hakikatlere uymamaktadır", demiştir. Bunlardan dolayı Ermeni tarihçinin Bulgarların Kuzey Kafkasya bozkırlarında MÖ II. yüzyılda var olduklarına dair haberleri genelde anakronizm olarak kabul edilmiştir.

Bulgarlar ile Hazarların atalarını "İç İskitya'dan" göç eden kardeşler olarak tasvir eden Süryani kaynağı Mikhael Rabo ve Bar Ebroyo'nun tarih çalışmalarında da Bulgarların menşelerine dair bilgiler verilmiştir. Mikhael Rabo Kroniğinde şunlar anlatılmıştır: "[M. 580]: O sırada üç kardeş, otuz bin İskit'e önderlik ederek İç İskitya'dan [ayrıldılar] ve Imaion Dağı'ndan altmış gün boyunca seyahat ettiler. Kışın su bulmak amacıyla yola çıktılar, Mantios Gölü'nden (Azak Denizi) ayrılan ve Pontus Denizi'nde kaybolan Tanais Nehri'ne (Don Nehri) ulaştılar. Romalıların sınırlarına ulaştık-

---

13 A. N. Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 108.

larında içlerinden Bulgarios adı verilen [kardeş] on bin adam alarak diğerlerinden ayrıldı. Tanais'i geçerek yine Pontus Denizi'nde kaybolan Dunabis Nehri'ne (Tuna Nehri) ulaştı ve oraya yerleşip Romalılara yardımcı olmak için Maurikios'tan kendisine toprak vermesini istedi. İmparator, ona aşağı ve yukarı Moesia ile Dacia'yı verdi. [Bu topraklar] Anastasios devrinden beri Avar halkının harap ettiği zengin topraklar[-dır]. Bulgarlar, orada yaşadılar ve Romalılara muhafızlık ettiler. Romalılar tarafından Bulgar adıyla çağırıldılar. Diğer iki İskit kardeş, Alanların Bersalia dedikleri topraklara geldiler. Türk Kapısı (Derbent geçidi) da denilen ve bir kısmını Romalıların kurduğu Hazar şehirleri de bu topraklarda yer alıyordu. [Bu toprakların] yerlileri olan Bulgarlar ve Puguraye halkı bir zamanlar Hristiyanlardı. Bu bölgeye gelerek hüküm süren İskitler kardeşler, Kazarig denilen büyük kardeşin adından dolayı Hazarlar olarak çağırıldılar. Bunlar bölgede güçlendi ve büyüdüler".[14]

Bar Eboryo Kroniğinde verilen bilgiler ise şöyledir: "[M. 580]: Bu dönemde İç İskitya'dan üç kardeş, otuz bin İskit ile harekete geçtiler. Kış mevsiminde su bulabilmek için Amon Dağı'nın sığ yerlerinde iki ay yolculuk ettiler ve Meantis Gölü'nden çıkıp Pontus Denizi'ne karışan Tanis Nehri'ne ulaştılar. Roma sınırına vardıklarında içlerinden adı Bulgaris olan [kardeş] on gemi alarak Tanis'i geçti ve karargâhını Pontus Denizi'ne karışan Tanis ve Dunbir nehirleri arasında kurdu. Maurikios'a haber göndererek yerleşmek için toprak istedi ve [karşılığında] Roma'nın müttefiki olacaktı. Maurikios, onlara yukarı ve aşağı Moesia'yı verdi. Orada yerleştiler ve Romalıların sınır muhafızları oldular. İskit olmalarına rağmen Romalılar tarafından Bulgarlar adıyla çağırıldılar. Daha sonra iki kardeş, Bar Salia adı verilen ve Bulgarlar ile Punguraye halkının Türk Kapısı dedikleri Hazar şehirlerinin bulunduğu Alan ülkesine geldiler; Bulgarlar ve Pungareye halkı vaktiyle Hristiyan olmalarına karşın şimdi kardeşlerin en büyüğünün adından dolayı Hazarlar olarak

14 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, İstanbul, 2021, s. 130-131.

çağırılıyorlardı".[15] Üç İskit kardeşe atıf yapan bu Süryanice kayıtlar, Bulgarların kökeninin temelinde Ogurlar ve Akatzirler olduğunu düşünenlere referans kaynağı olmuştur. Ayrıca Mikhael Rabo ve Bar Eboryo'nun verdiği bilgiler Bulgarların Karadeniz'in kuzeyi ile Kafkasya'ya 6. Yüzyılda göç etmiş olabileceklerine dair ender veriler de sunmuştur.[16]

Bulgarlar Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine Hun boylarıyla birlikte gelmişlerdir. Ogur boyları Bulgar adıyla Avrupa'da ilk defa Avrupa Hun Devleti yıkıldıktan sonra gözükmüşlerdir. Nitekim Bulgar adının ortaya çıkmasıyla ilgili ilk itimat edilebilecek kayıt da VII. yüzyılda yaşamış Bizans müellifi Antiocheus'a aittir ve İoannes bu kaydında "Βούλγαροι" şeklinde ifade ettiği Bulgarların 480 yılında Doğu Roma İmparatorluğu ile ittifak tesis etmek istediklerini belirtmiştir.[17] (Burada Bulgar ismiyle bahsedilenler esasında Kutrigurlardır.) Türkçe bir kelime olan Bulgar, Avrupa Hun Devleti'nin varlığı sona erdikten sonraki süreçte Hun bakiyeleri başta Onogurlar, Kutrigurlar temelinde çeşitli Ogur boylarının bir araya gelmesiyle oluşan birlikteliğe ad olmuştur.

---

15 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 131-132.

16 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 133.

17 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 28.

BULGARLARI OLUŞTURAN BOYLAR

İRNEK HUNLARI

Birçok kavmi hâkimiyet altına alan, Doğu-Batı Roma devletlerini baskı altında tutan ve vergiye bağlayan Avrupa Hun Hükümdarı Attila; öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak tespit edilemeyen fakat bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir devlet bıraktı.[18] Başlangıçtan beri Hunların hareket sahaları kendi hayat şartlarına da uygun Doğu Avrupa'daki bozkırlar oldu. Nitekim Hunların batı istikametindeki ilerlemeleri Balkaş Gölü'nün güneyinden Sogdiana'ya, oradan Kafkasya önlerine ve Don-İtil (Volga) nehirlerinin aşağı mecralarına doğru idi.[19] Buradan Orta Tuna merkezli Hun fütuhatı; Ukrayna'nın bütün güney bölgesi, akabinde Don-İtil arasındaki düzlük, kuzeyde Saratov ve Kuybişev'e kadar uzanan, güneyde ise Don Nehri'nin aşağı kısmı, İtil ve Kafkaslar tarafından kesilen açık, otlu Avrupa bozkırlarını kapsadı.[20] İklimin kurak olması dolayısıyla büyük çapta ormanları olmayan fakat otlu ve hayvan yetiştirmeye müsait, Mançurya'dan Karpatlara kadar uzanan bu bozkır sahası iki mıntıkaya ayrılırdı. Biri toprakları mümbit, ikincisi ise

18 Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften, IV*, Berlin, 1906, s. 539; Franz Altheim, *Geshichte der Hunnen, I*, Berlin, 1959, s. 4 vd.; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 69.

19 F. Altheim, *Geshichte der Hunnen*, I, s. 101.

20 Károly Czegledy, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapest, 1969, s. 1.

kumlu olan sahaydı. Hunların merkezi durumundaki Macar ovası, Karpatlar bölgesindeki bozkırların kalbi durumundaydı. Bu stratejik ve verimli topraklar Hunların kısa sürede büyük, zengin bir devlet vücuda getirmelerini kolaylaştırdı.[21]

Attila'nın ölümünden sonra koskoca devlet parçalanma ve çökme sürecine girdi. Bunun en büyük sebebi ise Attila gibi karizmatik bir liderden sonra onun yerinin doldurulamayarak merkezî otoritenin zayıflaması idi. Ayrıca Attila'nın devletin idari sisteminde gerçekleştiği yeni yapılanma da önemli bir faktör olmuştur. Nitekim kabileler konfederasyonu ve kan bağı, akrabalık üzerine kurulu ilk dönemin aksine; Attila'nın iktidarında kabilelerin, boyların gücü kırılmış, akrabalığı esas alan yapılanmaya müsaade edilmemiş ve kabile beyleri merkezden uzaklaştırılmışlardır.[22] Avrupa'da hâkimiyet altına alınan kavimlere ise vergi vermek, ihtiyaç anında belirli sayıda asker göndermek gibi mükellefiyetleri yerine getirmeleri şartıyla iç işlerinde serbestlik tanınmış fakat Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere başka devletlerle münasebet tesis etmelerine izin verilmemiştir. Ayrıca tâbi kralların bazıları ile yabancı uyruklu birtakım insanlar ise Hun başkentinde Atilla'nın hizmetine alınmış, çeşitli makam ve

---

21 László Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, İstanbul, 1938, s. 2; Franz Altheim, *Geshichte der Hunnen, I*, s. 103 vd.

22 Attila'nın Türk asıllılar başta olmak üzere bazı kabilelerin nüfuzlarını arttırmalarına müsaade etmeyip beyleri merkezden uzaklaştırmasının temel sebebi büyük ihtimalle, daha önceleri Amilsurlar, İtimarlar, Tonesurlar ve Boiscler gibi kabilelerin Doğu Roma ile münasebet kurup isyana teşebbüs etmiş olmalarından dolayı bundan sonra böyle hareketlere mâni olmak içindi. Nitekim Doğu Roma ile yapılan antlaşmalarda buna özellikle dikkat etmiş ve herkese ibret olsun diye de Hun hükümdar soyundan olup İstanbul'a kaçan ve kendisine iade edilen Mama ile Attacam'ı Margus'da idam ettirmiştir. *Priskos*, Priskos'un eseri için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995, s. 23; Jordanes, *Romana et Getica*, Berolini, 1882, s. 90; János Harmatta, "The Golden Bow of the Huns", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I, 1951, s. 137; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, 2001, s. 60-62.

mevkilerde görevlendirilmişlerdir. Farklı kavimlerden gelen bu kişiler Attila'nın diplomatik işlerini yerine getirmişler, ülkeye gelen yabancı elçilik heyetleri ile müzakerelerde bulunmuşlar, Attila'nın elçisi olarak İstanbul başta olmak üzere yabancı başkentlere gitmişler, tâbi kavimler arasındaki nizamı sağlamışlar, vergi toplamışlar, ticareti ve ülkenin gıda ihtiyacının karşılanmasını organize etmişler, Attila'nın şahsi korumasını sağlamışlardır. Hun hiyerarşisinde belirli yeri, nüfuzu ve gücü olan bu kişiler ayrıca muayyen günlerde Attila'ya silahlı olarak eşlik etmişler, Attila'nın huzuruna direkt çıkma ve görüşme hakkına sahip olmuşlar, Attila'nın oğulları yanında veya müstakil olarak sorumluluklarına verilen belirli bölgenin idaresini üstlenmişler, sefer zamanlarında emirleri altına verilen kıtaları ile asker göndermekle yükümlü tâbi kavimlerin kuvvetlerine kumandanlık etmişlerdir. Boyların nüfuzunu kıran Attila, hâkimiyet altına aldığı yabancı kavimlerden seçtiği bu insanlarla, yeni bir düzen ve şekle soktuğu devlette kendisine sadakatle hizmet eden, gelecekleri yalnız kendisine bağlı olan aristokratik bir zümre teşkil etmiştir.[23]

Bunların neticesi; hâkimiyet altına alınan, kendi krallarının idaresinde Hunlara hizmet eden ve Hun devlet yapısını, hükümdar ailesini iyi tanıyan kavimlerin Attila'nın ölümü üzerine birbiri ardınca isyanı ile bağımsızlıklarını elde etmelerini getirdi. Bu arada kardeşler arasındaki hoşnutsuzluk da devletteki bu çözülmeyi kolaylaştırdı. Her ne kadar Attila'dan sonra İlek başa geçtiyse de devleti toparlayarak tâbi kavimlerin isyanına mâni olamadı.[24] Attila'nın sağlığın-

---

23 István Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991, s. 61-71; J. Harmatta, *aynı eser*, s. 142 vd.; E. A. Thompson, *A Hisory of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, s. 177 vd.; Franz Altheim, Attila et les Huns, Paris, 1952, s. 131 vd., 158 vd.; Belá Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykiraly*, Budapest, 1943, s. 368 vd., 389 vd.

24 Carlisle Aylmer Macartney, "The End of the Huns", *Byzantinisch-Neugriechische Jabrbücher*, 10, Athen, 1934, s. 106-107; Péter Váczy, "A Hunok Európán", *Attila és Hunjai*, (Szerkesztette, Gy. Németh), Budapest, 1986, s. 135-136; János Harmatta, "A Hun Biradalom Felbomlása, I. A Hun társadalom Attila korában", *A Magyar Tudomanyos Akadémia társadalm-történeti tudományok osztályának közleményei II*, 2, 1952, s. 147-192.

da birkaç hanımı olduğu biliniyorsa da, bunlardan dünyaya gelen çocukları hakkında rivayetler dışında sahih malûmat bulunmamaktadır. Fakat bunun yanında tarihî kaynaklarda, baş hatunu olduğu kesin olan Arıkan[25] ile onun dünyaya getirdiği çocukları ve hukukî olarak Hun tahtının varisleri olan İlek, Dengizik,[26] İrnek tanınmaktadır. Bunun yanında daha sonraları Bizanslı bir hanımdan doğan Emmetzur, Uzendur ile Gepid Kralı Ardarik'in kızından olan Gheism isimli üç oğlunun daha olduğu, bunların daha sonraları Doğu Roma sarayına kaçarak orada yaşadıklarından bahsedilmişse de,[27] Jordanes bunlardan ilk ikisinin Attila'nın oğulları değil akrabaları olduğunu yazmıştır.[28] Destan ve efsanelerde tasvir edilen abartılı olaylar dışında, sahih kaynaklarda Attila'nın eşleri ile İlek, Dengizik, İrnek dışındaki çocukları hakkında başka bilgimiz bulunmamaktadır. Zaten Attila'dan sonraki Hunların tarihî hadiseleri de bu üç oğlunun etrafında cereyan etmiştir.[29]

---

25 Priskos'un Creca, Cerca şeklinde naklettiği ve Türkçe bir isim olan Arıkan (Arıg-han) "temiz, güzel, asil hükümdar (kraliçe)" manasına gelmektedir. Gyula Németh, "A Hunok Nyelve", *Attila és Hunjai*, s. 224-225; Omelyan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", *Harvard Ukrainian Studies*, VI, 4, 1982, s. 457-459.

26 Dengitzik ~ Dingitnik şeklinde de görülen Dengizik adı Türkçe şahıs ismidir "Denizlere benzeyen", "Deniz" ve "Gökyüzüne benzeyen" manalarını ifade etmektedir. Gerhard Doerfer, "Zur Sprache der Hunnen", *CAJ*, 17, 1973, s. 37; Pritsak, "*The Hunnic Language of the Attila Clan*", s. 446.

27 Amédée Thierry, *Hiſtoire D'Attila*, Paris, 1865, s. 258; Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, İſtanbul, 1933, s. 121. Ayrıca H. Schreiber, İlek ve Dengizik'in Kreka'nın; İrnek'in ise Rekam'ın çocukları olduğunu söylüyorsa da, iki isim de Priskos'da Attila'nın hanımı Arıkan için kullanılmıştır. Bunlar belki de bir yazım hatası olabilir. *Priskos*, s. 44; Hermann Schreiber, *Die Hunnen*, München, 1978, s. 314.

28 Jordanes, *Romano et Getica*, Neşr. Th. Mommsen, Berolini, 1882, s. 127.

29 Pierre Vida, *les Sicules Sont Hongrois*, Budapeſt, 1940, s. 9-10; Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapeſt, 1970, s. 9-12; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 207.

Attila'nın ölümü üzerine Hun tahtına büyük oğul İlek çıktı (453). Şehzadeliğinde Ural ve Balkaş Gölü'ne kadarki sahayı kapsayan Doğu Kanadı Beyi olan İlek, daha sağlığında Attila tarafından veliaht olarak işaret edilmişti. İlek bazı beylerin itirazlarına rağmen, yönetim kademesinde ikinci adam olan Onegesius başta olmak üzere devlet erkânının desteğiyle hükümdar oldu. Kısa süren hâkimiyet döneminde İlek, hızla zayıflamaya başlayan merkezî gücü ayakta tutmaya çalıştı ve tâbi toplulukların, kavimlerin isyan teşebbüsleriyle uğraştı. Devlet idaresindeki zafiyet, hâkimiyet altına alınmış Germen kavimlerine tebaalıktan kurtulma yolunu açtı. Bu durum Avrupa Hun Devleti'ni kesin yıkılışa sürükledi. Attila'nın sarayı, devrinde bir siyaset mektebi, bir harp sanatını öğrenme yeri olmuştu. O dönemin birçok şahsiyetleri (Orestes, Valamir, Ardarik gibi) burada yetiştiler. Attila'nın başkentinde görgü, bilgi ve tecrübelerini artıran yabancı kavimlerin kralları, onun ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Orta Avrupa ile İtalya'yı aralarında paylaşarak yerleştiler.

Germen kavimlerinin bağımsızlık yolundaki ilk başkaldırma hareketi Gepid Kralı Ardarik'te görüldü. Oysa Ardarik uzun zaman Attila'nın en sadık tebaası olmuştu. Ardarik'i iki kardeşi ile birlikte Tisa Vadisi'ndeki Doğu Got Kralı Valamir takip etti. Böylece kısa sürede yabancı kavimlerin çoğu bu iki kral etrafında toplanarak mücadeleye başladılar. Nitekim İlek, Burgund ve Skirlerden küçük bir grubun da bulunduğu kuvvetlerle Hun Devleti'ne isyan eden Gepid Kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna bölgesinden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Ardarik'in komutasındaki Gepid ordusu ile Karpat havzasında karşı karşıya geldi. Hun İmparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayatî önemi bulunan Pannonia'da Nedao (Neato) Nehri civarındaki savaşta ordusu mağlûp oldu. (454)[30] Ordusunun başın-

30 Nedao (Neato) Irmağı'nın bugün tam olarak neresi olduğu bilinememektedir. Hadise hakkında bilgi veren Marcellinus Comes'in kaydettiği "Nato" denilen kale ismi de burasıyla irtibatlı olabilir. Pannonia ovasında, Tuna'nın orta ta-

da kahramanca dövüşen kendisi de, savaş meydanında etrafını saran düşman askerlerinin oklarından aldığı yaralar neticesinde öldü. Bu mağlûbiyetten sonra çok sayıda zayiat veren Hunlar geri çekildi. Boşalan merkezi ise Gepidler tarafından istilâ edildi.[31] Gepidlerin müttefiki olan Germen ve Sarmatlar ise, ele geçirdikleri topraklara yerleşerek hâkimiyet tesis etmeye çalıştılar. Olt suyunun mültekasından, Tuna ile Sava nehirleri boyunca kudretli, saldırgan Doğu Germen Krallığı oluşmaya başladı. Sirmium'dan bugünkü Viyana'ya kadar olan araziyi ise Sarmat grupları ele geçirdi. Germenler, Hunlar ile akrabalığı olan Dacia Ripensis (Batı Transilvanya) civarında yerleşmiş olan Emençur ve Ulkindurları hâkimiyet altına aldı. Bu kavimler Dacia kıyılarında, Utus suyunun ovalarında, Almus ve Öskus'da iskân edildi. Longobardlar bugünkü Çek ve Slovakya'ya Ak-Karpatlar bölgesine geçmişler, Slavlar da Tuna boyuna kadar inmişlerdir. Ayrıca Hun siyasi varlığının son bulmasından sonra da Skirler, Sadagariler ve bazı Alan grupları Aşağı Moesia ve onunla aynı hat üzerinde olan Küçük İskitya'nın güney cephesine yerleşmişlerdir (kesin olarak Tscherna-Voda-Köstence hattına kadar). Bazı Hun grupları ise Kelkal adında birinin kumandasında, Bizans komutanı Aspar'ın ordusuna dâhil olarak ordunun süvari kısmını teşkil ettiler.[32] Bu arada Attila'nın hususiyetleri kendisine oldukça benze-

---

raflarında Drava Nehri'nin batısında Nedao Irmağı'nın suladığı ovada geçtiği söylenen savaşın yeri olarak bugün Macaristan'daki Szerémség tahmin edilmektedir. *Marcellinus Comes, Chronicon, Chronica Minora, II, bkz. Monumenta Germania Historica*, Neşr. Thedor Mommsen, Berlin, 1840, s. 96; Franz Altheim-Hans Wilhelm Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden, 1956, s. 57 vd.; Otto J. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Köln, 1978, s. 110 vd.; Denis Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, s. 198; Kálmán Mátyás, "Hol Van A Nedao Folyó", *Századok*, XXXIX, 1905, s. 941-945; P. Váczy, *"A Hunok Európán"*, s. 136.

31 B. Szász, *A Húnok Története Attila Nagykirály*, s. 426-427; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 153-154.

32 *Jordanes*, s. 127-128; Josef Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 75-76; Constantin Diculescu, *Die Gepiden, I*, Halle 1922, s. 55-63; Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 208; P. Váczy, *"A Hunok Európán"*, s. 137.

yen ortanca oğlu Dengizik ile Attila'nın en sevdiği küçük oğlu İrnek, kendilerine sadık kalan ve topraklarını kaybeden Hunlarla birlikte Karadeniz'in kuzey bölgelerine çekildiler.[33]

Hun boyları bundan sonra Attila'nın iki oğlu Dengizik ve İrnek ile boy beyleri idaresinde Tuna boyundan doğuya çekilerek nehrin deltasına, Dobruca ve Besarabya bozkırları ile onun kuzeyindeki bölgelere geldiler. Avrupa Hun tarihinin bundan sonraki olayları hakkında kaynaklarda ancak parça parça ve oldukça yetersiz bilgiler bulunmaktadır. Karpat dağlarını geçerek Karadeniz'in kuzeyine çekilen Hun gruplarının başında hayatı ve faaliyetlerine dair fazla bir şey bilmediğimiz Dengizik'i görüyoruz. Dengizik, bu sıralarda büyük kısmı kendisine bağlı Hun ve Bittigur (Beşogur) boylarıyla Besarabya ve kuzeyinde bulunuyordu. Hunların çekildikleri bozkırlarda kendilerini derleyip toplama ve devletlerini ihya etme arzusunda oldukları anlaşılıyor. 455 senesi bu gayenin hazırlıkları ile geçmiş olmalıdır. Nitekim Hun boylarından toplanan ordu 456 yılı baharında Doğu Gotları üzerine sefer düzenledi. Harekete geçmeden önce İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyetiyle, onlara karşı bir niyetleri olmadığını, eski tebaalarını itaat altına almak için tedip seferine çıktıklarını bildirdiler. Hunların topraklarını işgali üzerine Valamir idaresindeki Ostrogotlar (Doğu Gotları) da rahatsızlık veren bu durumu Doğu Roma İmparatoru Markianus'a (450-457) şikâyet ettiler. Ayrıca yerleşebilecekleri toprak talebinde de bulundular. Sınırlarındaki iki kuvvetin birbirleriyle savaşması Doğu Roma'nın pek işine geliyordu. Mücadelenin mağlubu da, yıpranmış galibi de artık tehlike teşkil etmeyecekti. Ayrıca Ostrogotların bu isteği İmparator'un planlarına da uymaktaydı. Zira İmparator, Galya'da Vizigotlar (Batı Gotları) tarafından İmparatorluğa yükseltilmiş bulunan Avitus'u tanımamaktaydı. Markianus şimdi bu fırsatı değerlendirerek, Pannonia'yı terk eden Hunların boşalttığı bu bölgede Roma idaresini tekrar tesis

33 Edward Gibbon, *Roman Empire, I*, 1764, s. 306-307;F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 199-204.

etmek istemekteydi (sonbahar 455). Markianus, Sava suyu boyunca uzanan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun en zayıf bölgesini oluşturan Pannonia'yı güvenilir addettiği müttefiklerine bırakmayı düşünmekteydi. Çünkü Ardarik idaresinde kuvvetlenen Gepidler, Edika ve Skirler güneyde Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirmiş bulunuyorlar ve Doğu Germenlere düşmanca karşı çıkmaktaydılar. Böylece 456 senesi yaz-sonbaharı arasında Pannonia'nın Ostrogotlar tarafından istilâ edilişi meydana geldi. Bunlar, Latince Aqua Nigra diye adlandırılan Küçük Nehircik ile Gotca Scarniunga arasındaki bölgeye yerleştiler.[34]

Dengizik ve İrnek kaçkınların geri çekilmelerini o kadar kolay sağlayamadılar. 456/457 kışında bunlar Gotların izini takip ettiler. Öyle ki, sanki bunlar "kaçan köleleri" aramaktaydılar. Valamir'in Attila'nın çocuklarına saldırısı şüphesiz değişen şartların açığa çıkarttığı bir durumu aksettirmekteydi. Attila'nın çocukları Kral Valamir'in saldırısına karşı koymaya çalıştı. Neticede bunlar kendi dillerinde Hunnivar diye isimlendirdikleri Dnyeper'e veya Tuna havzasındaki bölgeye kadar çekildiler.[35] İkinci Hun saldırısına Ostrogotlar yol açtı. Ostrogot Kralı, Hunlarla akrabalığı olan fakat küçük bir kavim olan Sadagarilere bir hücum planladı. Bunlar hâlâ Pannonia'da oturmaktaydılar. Ancak tam olarak bulundukları yeri maalesef bilememekteyiz. Bu haber üzerine Dengizik, kuvvetlerini harekete geçirerek kendisine sadık kalmış olan beyleri (Ulzindur, Burtugur, Bittugur, Angiskir, Bardor veya Bardar) topladı ve Sadagarilerin yardımına koştu. Dengizik, harekete geçen Gotların Sadagarilere hücum etmelerine engel olabilmek için Kral Valamir'in bulunduğu yere saldırdı. Burası hâlâ ayakta duran, surlarla takviyeli antik bir kent olan Bassiana (Sirmium ve Singidunum arasında) idi.

---

34 Louis Hambis, *Attila et Les Huns*, Paris, 1971, s. 101-105; Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, s. 192; Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 208-209.

35 *Sidonius Appolinaris*, *Epistulae et Carmina*, *bkz. Monumenta Germaniae Historica*, Neşr. Leutjohann, VII, Berlin, 1887, s. 239; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 242 vd.

Got kuvvetleri bu seferde Hunları bozguna uğrattı.[36] Bu zaferin neticesine dair bir Got kroniğinde "O günden beri Hunlar Gotların silâhlarından korkmaktadırlar" ibaresi kayıtlıdır (459). Hun kuvvetleri hezimet üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Dengizik Tuna'nın sol kıyısı yoluyla yurduna döndü.[37]

466 yılında Hun boyları ile Moesia'ya gelen küçük bir Slav kabilesi daha sonra eski yurduna dönmek üzere Tuna'ya doğru yola çıkınca, bu hareketi tebaasının firarı sayan Doğu Roma sınır komutanı, derhal sevk ettiği birlik ile Slavları geri çevirdi. Halbuki bu Slav kabilesini kendine bağlı sayan Hun beylerinden Hormidak, bunu iç işlerine müdahale addederek sınır komutanını ikaz etti ve onların gidişine izin verilmesini istedi. Doğu Roma komutanının buna aldırış etmemesi üzerine Hormidak onu bizzat tedibe kalkıştı. Hormidak idaresindeki akıncılar, sert geçen 466-467 kışında buz tutan Tuna üzerinden kolayca geçerek Batı Moesia'ya girdiler. Burada yağma ve tahriplerde bulunarak pek çok ganimet elde ettiler. İmparator I. Leon (457-474), bu akıncılara karşı Konsül Anthemius'u (467 yılında Batı Roma İmparatoru olacak) vazifelendirdi. Anthemius hazırladığı plan ile Hun kuvvetlerini Serdika'nın (Sofya) dağlık kesimlerine çekti. Hormidak'ın atlıları bu bölgede etkisiz kaldı ve Roma ordusu Serdika şehrine girdi. Romalıların şehri kuşatması ile de burası Hunlar için bir kapan oldu. Anthemius iç kaledeki Hormidak'ı iyi şartlar karşılığında teslim olmaya ikna etti. Fakat askerler onu dinlemeyerek kaleden çıkmayı denediler. Bu da sonuç vermeyince Anthemius ile müzakereye oturup, yanlarında hiç bir şey götürmemek şartıyla anlaşmaya vardılar.[38]

467 senesinde aşağı Tuna bölgesindeki Dengizik ve İrnek başta olmak üzere Hun boy beyleri toplanarak İmparator I. Leon'a elçi

---

36 *Jordanes*, s. 125; Kálmán Némäti, *Hun-törtćnelmi Örökségünk*, Budapeſt, 1918, s. 1-8; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 124; Thompson, *A Hiſtory of Attila and the Huns*, s. 156; Váczy, *aynı eser*, s. 138-140.

37 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 209.

38 B. Szász, *aynı eser*, s. 432; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 124-125.

yolladılar. Kendisi ile geçmişin hatalarını telafi edecek bir dostluk içinde olmayı ve bir barış antlaşması yapılmasını arzuladıklarını ifade ettiler. Ayrıca Tuna'nın belirli bir yerinde Romalıların ve Hunların serbestçe ticaret yapabilecekleri bir mahallin belirlenmesini rica ettiler. Fakat Doğu Roma İmparatoru I. Leon, ülke sınırlarına ticaret için girecek Hunların yağma yapabilecekleri endişesiyle bu isteği kabul etmedi. Yakın zamana kadar kendilerine yıllık vergi veren Doğu Roma'nın, Hunları sınır pazarlarına bile sokmak istemeyerek elçilerine ret cevabı vermesi Hun beylerini kızdırdı. İleri gelenlerinin yaptığı başka bir kurultayda İrnek ve taraftarları; Kafkaslarda Sasaniler ile savaşan Akatir Hunları (Akatzirler Acatirler, Ağaçeriler), Saragur ve diğer boyların yanı sıra, bir de bu cephede savaşa girmenin doğru olmadığını ileri sürerek Doğu Roma ile barış halinde bulunmayı teklif ettiler. Dengizik ve onunla hareket edenler ise, Romalıların küstahlığını İstanbul surları önünde kanla cevaplandırmayı istediler. Savaş taraftarı olanların sert konuşmaları ve hatta Dengizik'in tek başına dahi olsa Doğu Roma üzerine sefer yapacağını söylemesi Dengizik ile İrnek'in yollarının ayrılmasına sebep oldu.[39]

İrnek'in maiyetindeki Hun grupları Pontus boyundaki bozkırlardan ayrılarak Doğu Roma İmparatoru'ndan toprak rica ettiler. Ogur Türkleri ile aralarında sadece Don Nehri'nin kalması üzerine aceleyle sınırların müdafaası karşılığında Tuna boyuna yerleştiler. İrnek, Attila'nın en küçük ve en çok ümit bağladığı evladı idi.[40] Bunun sebebini Priskos şöyle izah eder: "... Attila'yı hiç gülerken görmedik. Yalnız küçük oğlu İrnek geldiği zaman doğru babasının yanına sokuldu. O da oğlunun yanağını okşadı ve gülümseyerek yüzüne baktı.

---

39 *Priskos*, s. 69-70; *Marcellinus Comes*, s. 90 vd.; *Chronicon Poschale, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Neşr. Ludwig Dindorf, Bonn, 1832, s. 598.

40 Priskos'da Ernak, Jordanes'de Hernac şeklinde geçen Attila'nın küçük oğlunun ismi Türkçe İrnik veya İrnek'dir. "Küçük - er, veya kahraman, yiğit, gerçek insan" manalarına gelmektedir. Gy. Németh, *Hunların Dili*, s. 192-193; O. Pritsak, *Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 447; Gy. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 135.

Attila'nın diğer oğullarıyla bu kadar alâkadar olmaması, bu çocuğa daha fazla alâka göstermesi dikkatimi çekti. Yanımda oturan ve Latince bilen bir barbar, eğer kimseye bahsetmezsem bunun sebebini anlatabileceğini söyledi. Kâhinlerin, Attila'nın vefatından sonra soyunun dağılacağını, yalnız bu çocuğun tekrar soyunu yükselteceğini söylediklerini bana anlattı".[41] Dengizik'ten ayrıldıktan sonra İrnek kendisine bağlı Hunlarla birlikte Karadeniz'in kuzey bölgesine çekildi. Marquart'a göre Tuna Nehri ağzı ile Dnyester Nehri arasındaki bölgede hüküm sürdü.[42]

Hun Devleti'nin dağılmasından sonra İrnek ile alâkalı iki mühim kaynak Jordanes ve Bulgar Hakanlar Listesi'dir. Jordanes, İrnek'in halkıyla birlikte Küçük İskitya'nın sınır bölgesine çekildiğini belirtmiştir.[43] Bunu Marquart şöyle izah etmiştir. İrnek, Tuna ağzı ve Dnyester arasına çekilmiş ve kendi bağımsız devletini kurmuştur. Hâkim olduğu bölge ise, Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içinde değildir. Jordanes'in Küçük İskitya olarak söylediği yer ise bugünkü Dobruca'dır.[44] Jordanes, Aşağı Moesia haricinde Küçük İskitya'da başka kavimlerin de yerleşmiş olduğunu belirtir. Bu sebeple Attila'nın oğlunun Küçük İskitya'da değil de, bu eyalet sınırında yerleşmiş olduğunu tespit etmiştir. Kısaca: Skirler, Sadagarlar ve bazı Alan grupları Aşağı Moesia ve onunla aynı hat üzerinde olan Küçük İskitya'nın güney cephesine yerleşmişlerdir (kesin olarak Tscherna-Voda-Köstence hattına kadar). İrnek ise halkıyla birlikte, iç tarafı Tuna ile çevrili ve güneyi güçlü bir şekilde tahkim edilmiş olan kuzeye doğru uzanan bölgede yerleşmiştir. Yani Kuzey Dobruca'ya gelmişlerdir. İrnek'in akrabası olan Emençur ve Ulkindurlar (Vitzundur) da Tuna kıyısına yerleşmişlerdir.[45]

---

41 *Priskos*, s. 49-50.

42 G. Fehér, *Attila's Sohn: Irnik, ungarische Jahrbücher*, XV, 1935, s. 408-409.

43 *Jordanes*, s. 127.

44 V. Padányi, *Dentu - Magyaria*, Veszprém, 1989, s. 253-254.

45 *Jordanes*, s. 127-128; P. Váczy, *Hunlar Avrupa'da*, bkz. *Attila ve Hunları*, s. 120.

Cesareti Attila'yı andıran Dengizik ise, Doğu Roma'ya yapacağı sefer için Aşağı Tuna ile Kıpçak Bozkırı arasına yayılmış bulunan Hun boylarından birlikler toplayarak ordu hazırladı ve 466-467 kışında donmuş Tuna üzerinden geçerek Dacia Ripensis'e (Batı Transilvanya) girdi. Dengizik'in hareketini haber alan Trakya Doğu Roma orduları kumandanı Got asıllı ve Hun düşmanı General Anagastes (447'de Hunlardan kaçan ve Attila ile bu mıntıkada savaşan Arnegisclus'un oğludur), bunun sebebini elçi vasıtasıyla sorduysa da cevap alamadı. Bu esnada babasından mevrûs tepeden bakan edasıyla Dengizik, tekrar İstanbul'a gönderdiği elçilik heyeti ile İmparator I. Leon'dan sınır pazarlarında ticaret hakkı, yerleşebilecekleri toprak ve eskisi gibi yıllık vergi talep etti. İmparator ise cevaben, Hunlar kendisine itaat ederlerse bir dost olarak isteklerini yerine getireceğini ve düşmanlıklarını bırakmalarından çok memnun olacağını söyledi.[46]

Hun elçilik heyeti aslında Hunların görüşünü bildirmek ve Doğu Romalıları oyalayarak zaman kazanmak gayesiyle gönderilmişti. Bundan dolayı Dengizik verilecek cevabı beklemedi. Hun birlikleri Tuna'yı birkaç noktadan geçtikten sonra sağ kıyıda toplandı. Savaş sahası olarak Moesia seçildi. Dengizik, daha önce Istrum ve Oescus (Gigen) arasına yerleştirilen Hun boylarına haber göndererek yardım istedi. Bu talebe olumlu bakan boylardan gelen atlılarla Hun ordusu kuvvetlendi. Doğu Roma idaresi Hunların harekâtı üzerine Moesia'ya üç ordu gönderdi. Bunların ikisinin başında Got asıllı iki General Anagastes ile Aspar bulunuyordu. Bu tecrübeli kumandanlar; ovada savaşa girmemeyi, Hunları kendi peşlerinden çekerek yormayı ve sonra atlıların hareket edemeyeceği bir boğazda savaşmayı planladılar ve planı da tatbik ettiler. Nitekim başlarında Dengizik olduğu halde Hun ordusu, tanımadığı topraklarda Romalıları takip ettikten sonra bir boğaza girdi. Bunun üzerine Doğu Roma

46 A. Ahmetbeyoglu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 120; Géza Fehér, "Attila's Sohn: Irnik", *Ungarische Jahrbücher*, XV, 1935, s. 408-409.

ordusu Hunları dört bir yandan kuşattı. Kayalık bir arazide, üstelik erzaksız bir halde tuzağa düşen Dengizik, buradan daha az zararla kurtulmak için Doğu Romalılara elçi göndererek kendilerine toprak verildiği takdirde barışa razı olacaklarını ve yurtlarına döneceklerini bildirdi. Komutanlar bu teklife cevabın İmparator tarafından verileceğini, bunun için beklenileceğini söyleyince, Hunlar bu sefer yiyecek istediler. Bunun üzerine İstanbul'un kararı gelinceye kadar Hunlara erzak verilmesi kabul edildi.[47]

Doğu Roma ordusunda hizmet gören Hun asıllı Khelkhal adında bir subay, yiyecek dağıtmak üzere gittiği Hun birlikleri arasına nifak sokarak Hunları birbirine düşürdü. Anlaşmazlık silahlı mücadeleye dönüşünce de Doğu Roma ordusu taarruza geçti ve Hunları kılıçtan geçirmeye başladı. Dengizik kendine bağlı atlı bir birlik arasında hengâmeden sıyrılarak Tuna'ya doğru çekilmeyi başardı. Hunlar bu seferden de sonuç alamadan perişan oldu. Yenilginin öcünü almak isteyen yiğit Dengizik tekrar hazırlığa girişti. 469 yılında Hun kuvvetlerinin başında bir kere daha Doğu Roma ülkesine saldırdı. Ancak Moesia bölgesindeki bu sefer Dengizik'in sonu oldu. Anagastes'in tuzağına düşen Hunlar mağlup oldu. Savaş sırasında öldürülen ve Romalıları epey uğraştıran, belki de zihinlerdeki Attila korkusunu ortaya çıkaran Dengizik'in başı kesilerek İstanbul'a gönderildi. Attila'nın kahraman oğlunun başı caddelerde törenle gezdirildikten sonra, Hipodrom'da (At Meydanı) bir mızrağın ucunda halka teşhir edildi. Doğu Roma'nın resmi tarih yazıcısı bu hadiseyi "Zenon ve Martianus'un Konsüllüğü zamanında ve İmparator Leon'un 11. yılında İstanbul'a Attila'nın oğlu Dengizik'in kesik başı getirildi" diye kaydetmiştir.[48]

---

47 Colin Douglas Gordon, *The Age of Attila*, Michigan, 1960, s. 134-136; A. Thierry, *aynı eser*, s. 264-269; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 157; Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, s. 125-127.

48 B. Szâsz, *aynı eser*, s. 434-439; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 126; I. Bóna, *aynı eser*, s. 208; H. Schreiber, *Die Hunnen*, s. 322-323.

Dengizik'in ölümüyle Avrupa Hun Devleti kesin olarak sona ermiştir. Tuna boyundaki boylar başsız kalmış ve perişan olmuşlardır. Bir kısmı daha kuzeye çekilirken, bir kısmı da Doğu Roma'ya tâbi olarak Roma arazisine yerleşmişlerdir. O sıralarda Asya'dan batıya doğru gelen Avarların hareketi neticesinde Turfan civarındaki yurtlarından olan Sabirlerin baskısı ile V. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'daki topraklarından çıkarak ağır ağır göçen Ogur boylarının büyük kütlesi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmiş bulunuyordu. Kısa sürede Hunların Gotlara mağlubiyetinden sonra Dnyeper civarında kalan Hun bakiyeleriyle, Besarabya ile onun kuzeyinde yaşayan İrnek'e bağlı Hun toplulukları özellikle kuzeybatı Karadeniz sahillerindeki Ogurlarla karışmaya başlamışlardır. Böylece Doğu Avrupa tarihinde ileride Bulgar olarak bilinecek yeni bir dönemin temeli atılmış oluyordu. Nitekim Bulgar Türklerine ait olan "Hakanlar Listesi"nde İrnek, Bulgarların atası olarak gösterilmiştir. Ayrıca Avrupa Hun Devleti'nin yıkılışından sonra daha uzun müddet Romalı müverrihler, Aşağı Tuna'dan Kafkaslara kadar uzanan geniş sahadaki Türk boylarını ekseriyetle Hun genel adı altında anmışlardır.

KUTRİGURLAR VE UTİGURLAR

Türkistan'daki ilk dönem tarihleri ile batıya göç süreçleri hakkında pek malumat bulunmayan ve Doğu Avrupa coğrafyasına geldikten sonra kaynaklarda Kutrigur ve Utigur denilen bu iki Türk boyu; isimleri "ok" kelimesinin çoğulu olan ve Türkçe boy, kabile manasına gelen Oğuzların kardeşi ve batı kolu olan Ogurlara mensup idiler. Ogurlar da Oğuzlar gibi kabile birlikteliği şeklinde yaşıyorlar ve "bodun" adı verilen bu federasyonlar çoğu kere ittifaka, birlikteliğe dâhil boy sayısı ile anılıyorlardı. Nitekim Onogur (10 Ogur), Bittigur (5 Ogur), Altziogur (6 Ogur), Sattagur (7 Ogur) gibi Kutrigur ve Utigur adları da kendilerini oluşturan boyların sayısına göre teşekkül etmiştir. Kutrigur, Kuturgur (Tukurgur = 9 Ogur); Utigur – Utrirgur

= Oturgur (30 Ogur)[49] manalarına gelmektedir. Ayrıca ak(sarı)-kara, doğu-batı, iç-dış gibi yapılanmalar da vardı. (Saragur = Sarı Ogur vb.)[50]

V. asrın son çeyreğinde Hun bakiyeleri ile Bulgarları oluşturan Ogur boylarına daha IV. yüzyıl içerisinde Hazar bozkırları ile batısındaki alanlarda rastlanılmıştır. Bazı Ogur boylarının Türkistan'dan Doğu Avrupa bozkırlarına göçleri Avarların ilerlemesi sonucunda olmuştur. Nitekim 461-465 yılları arasında Asya'dan batıya doğru gerçekleşen ilerlemeler ve göçler hakkında V. asrın Bizans tarihçisi Priskos şu bilgileri vermiştir: "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı, Ak Ogur), Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri, Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarlar, Okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin etkisiyle, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (griffon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartılmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları parçalıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum

---

49 Utigur isminin bazı kaynaklarda Utrigur, Uturgur şeklinde geçtiğinden, Kutrigur ve Utrigur kelimelerinde ortadaki -r- sesinin çoğul eki olduğu, Kutrigur<Kutirgur 'Kutların yurdu', Utrigur<Utirgur 'Utilerin yurdu' manalarına geldiği söylenerek, Kutrigur ve Utigur boylarının bugünkü Güney Azerbaycan'ın eskiçağdaki sakinleri Kut/Gut ve kuzeyindeki aynı soydan, aynı dili konuşan Uti halklarının devamı olduğu düşünülmüştür. O. Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar*, s. 28-29.

50 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II*, Berlin, 1958, s. 138, 172; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 6-8; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev.: O. Karatay, Ankara, 2002, s. 78-80; I. Zimonyi, Bulgarlar ve Ogurlar, *Türkler*, 3, Ankara, 2000, s. 606; B. Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykiraly*, s. 467; Pápay József emlékére, "A bolgar – törökök a magyarsággál és a legújabb Magyar őstörténetkutatás", *Századok*, 1935, s. 518-519; J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", *Journal asiatique*, CCL, 1, 1962, ss. 35, 37-38.

ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek kendilerine tâbi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi karşıladı ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi".[51]

Bu sıralarda Avrupa Hun Devleti çözülme ve dağılma devresi içinde bulunduğundan Onogurlar ve Saragurlar başta olmak üzere Ogur boyları kolayca Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. Önündeki Ogur ve Sabir boylarını batıya süren Avarlar ise bir duraklamanın ardından ertesi yüzyılın ortalarında (VI. yüzyıl) Doğu Avrupa'da göründüler. Onogurlar, Macarlarla beraber Hazar Bozkırı'ndan geçip Kafkaslara Kuban Bozkırı'na göçtüler. Saragurlar da batıya ilerleyerek Ağaçeriler yurduna geldiler ve eski Hun boylar birliğine dâhil olan bu boyu yenerek hâkimiyetleri altına aldılar. Doğu Avrupa coğrafyasına ilk gelen Ogur boyları Onogurlar ile Saragurlar, Bizans Devleti'nin dostluğunu kazanmak için 463 yılında İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdiler. İmparator I. Leon (457-474) onları hoş karşılayarak Karadeniz'deki liman ve yolların muhafazası karşılığında hediyeler ve yıllık vergi vermeyi kabul etti. Daha sonraları 466 senesinde Kafkaslardan aşağı, güneye inerek Ermeni ülkesine ve Sasanilere akınlarda bulundular.[52]

Kutrigur ve Utigurların Doğu Avrupa coğrafyasına ne zaman geldikleri de belirsizdir. Mensubu oldukları Ogur boylarıyla birlikte mi geldiler yoksa çok daha önceleri batıda mı idiler meselesi tartışmalıdır. Kutrigur ve Utigurların; Perslerin İran'da yönetimi ele geçirmelerinden sonra zor durumda kalarak Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya göç ettikleri, Kuban Nehri'nin iki yanındaki düzlükler ile Karadeniz sahillerine kadarki bölgeye yerleştikleri ve 375 yılından sonra Doğu Avrupa'da etkili olmaya başlayan Hunlara

51 *Priskos*, s. 65-66.

52 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 124-127.

katıldıkları iddia edilmiştir. Ayrıca VI. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Prokopios'un; "Azak'ın doğusunda yaşayanlara eskiden Kimmerler denilirdi, şimdi Utigur deniliyor", ifadesi ile bölgedeki hareketlenmeleri anlatırken Utigurların anavatanlarında kaldıkları, bir yere gitmedikleri kaydından ve kaynaklarda Utigurlar ile aynı dili konuşan akrabaları Kutrigurların Doğu Avrupa'ya sonradan geldiklerine dair bilgi bulunmamasından dolayı Kuzey Kafkasların bilinmeyen zamandan beri Kutrigur ve Utigurların yurdu olduğu da söylenmiştir.[53] On-Ogurların On-Uygur olduğu, Kutrigur ve Utigurların da On-Uygurları oluşturan kabileler içinde yer aldığı da iddia edilmiştir.[54] Bunların yanında Kutrigurlar birçok Türk boyu gibi bir müddet Hazar Devleti'ne tâbi olmuşlardır.[55]

Hunlarla birlikte yaşamaya başlayan Ogur boyları V. yüzyılın sonundan VI. asrın ilk yarısına kadar doğudan batıya şu şekilde yerleşmişlerdir: Kafkas Sıradağlarının kuzey-batı etekleri ile Kuban Bozkırı'nda Macarlarla beraber Onogurlar, onların kuzey-batısında Don Nehri'nin aşağı yöresinde ve Azak Denizi kıyısında Utigurlar (VI. asrın ortalarında Kuban'da), Utigurların batısında ve Özü Nehri'ne kadar uzanan Kıpçak Bozkırı'nda Kutrigurlar (VI. asrın ortalarında Dnyeper ve Tuna'nın aşağı kısımlarında), Kırım Yarımadası ve Khersones (Kerç) bölgesinde Altziogurlar, Özi ile Turla nehirleri arasındaki bozkırlarda Ağaçerilerle birlikte Saragurlar, Besarabya Bozkırı'nda eski Hun boylarıyla beraber Bittigurlar (468 yılına kadar başlarında Attila'nın oğlu Dengizik bulunuyordu), daha batıda Dakia (Dacia) bölgesinde ve Tuna Nehri'nin sol kıyısında Sattagurlar yaşıyorlardı.[56]

---

53 O. Karatay, *aynı eser*, s. 23-25, 30.

54 J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", s. 35, 42, 45.

55 Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993, s. 77.

56 İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 7-8; L. N. Gumilöv, *Eski Türkler* (Çev.: A. Batur), İstanbul, 1999, s. 60; D. Simonyi, "Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpaten Becken", *Acta Archaeologica*, X, 1959, s. 230 vd.; Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Studia Byzantina*, Budapest, 1967, s. 84-118; J. Hamilton, *aynı eser*, s. 35.

İlk dönemleri bilinmeyen Kutrigurlar ve Utigurların menşeine dair çağdaş Bizans kaynaklarında efsanelere dayanan bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Bizans tarihçisi Prokopios bu konuda şunları yazmıştır: "Saginae'nin yukarısında çok sayıda Hun kabilesi meskûndur. Ve oradan ileriye doğru olan memleket Eulysia adını almıştır ve barbar insanlar bu toprakların sahillerini ve iç kesimlerinin her ikisini de Maeotis Gölü (Azak Denizi) olarak adlandırılan yere ve göle dökülen Tanais (Don) Nehri'ne varıncaya kadar zapt etmişlerdir. Ve bu göl Karadeniz'in sahilinde dışa akar. Burada yaşayan halklar eskiden Kimmerler olarak adlandırılıyorlardı, şimdi ise onlara Utigurlar adı verilir. Ve onların yukarısında kuzeye doğru sayısız Ant kabileleri meskûndur. Kutrigurlar, artık ifade ettiğim gibi, bataklığın batı tarafında kaldıklarından dolayı Utigurlar, Rumlara hiçbir sıkıntı vermeden, tek başına ülkeye hâkim oldular, çünkü yaşadıkları yere göre onlarla hiçbir temasları yoktu, onların arasında çok sayıda kabile yaşıyordu ki, isteyerek ya da istemeyerek onların karşısına hiçbir düşmanca harekette bulunmalarına gerek kalmadı. Maeotis Gölü'nün ve Tanais Nehri'nin karşısındaki arazinin büyük bir kısmında, söylediğim gibi Kutrigur-Hunlar yerleştiler.

Eski zamanlarda büyük bir Hun topluluğu ki, o sıralarda Kimmerler olarak adlandırılıyorlardı, daha yeni zikrettiğim bu bölgede dolaşıyorlardı ve bir kral onların hepsinin üzerinde hâkimiyet kurdu. Ve bir zaman iktidar bir adam tarafından ele geçirildi. Onun iki oğlu oldu, onlardan birinin adı Utigur ve diğerinin adı da Kutrigur'du. Bu iki oğul babaları hayatının sonuna geldiğinde kendi aralarında güçlerini bölüştüler ve her biri tebaasına kendi adlarını verdi; bir topluluk için Utigur adı verilmiş ve diğerine de benim zamanımda bile Kutrigur denilmiştir. Onların hepsi hayattaki bütün işlerinde serbestçe şerik olarak bu bölgede yaşamaya devam etmektedirler, fakat gölün (Maeotis Gölü) diğer tarafında yerleşmiş olan insanlarla birbirlerine karışmamışlar ve gölün öteki sahiline asla geçmemişler ve hatta oralara hiçbir zaman geçilmez inancını taşımışlardı... Bir gün birkaç Kimmer (yani Ogur) genci avlanmaya çıkmıştı. Önleri-

ne dişi bir geyik çıkmıştı. Geyik onların önünden kaçarken bu suya düştü. Ve gençler iftihar için bir susuzlukla veya bir çeşit yarış içerisinde, ya da belki onları uyandıran bir ilahtan dolayı, bu dişi geyiğin peşinden takip ettiler ve onunla birlikte karşı kıyıya çıkana kadar geri dönmediler. Ve daha sonra kovaladıkları hayvan (geyik) birden gözden kayboldu... Ancak gençler avda başarısızlığa uğrayıp, kendilerine yeni savaşlar ve ganimetler için beklenmedik bir imkân buldular. Mümkün olduğu kadar çabuk şekilde ata topraklarına dönerek derhal bütün Kimmerlere onlar için bu suların tamamen geçirilir olduğunu haber verdiler. Ve işte, derhal bütün halkla silahlanarak gecikmeksizin "Gölü" geçtiler ve karşı kıyıya çıktılar ve Kimmerler aniden Gotların bu düzlüklerde yaşayanlarına saldırarak, onların birçoğunu öldürdüler, geri kalanlara ise boyun eğdirdiler. Onlardan kaçabilenler ise bu yerlerden çocukları ve karılarıyla çıkarak, İstr Nehri'ni geçerek, ata topraklarını terk ettiler, Rum topraklarına geldiler.

Birilerini öldürüp, diğerlerini, yukarda söylediğim üzere, ülkeden göç etmeye zorlayan Hunlar bu toprakları işgal ettiler. Onlardan Kutrigurlar, karılarını ve çocuklarını sevk ederek burada daha benim zamanıma kadar yaşadılar. Ve onlar İmparatordan her yıl büyük hediyeler alsalar da gene de İster Nehri'ni geçerek, daima İmparatorun topraklarına akınlar yaptılar, Rumların bir düşmanları bir müttefikleri oldular. Utigurlar daha sonraları bu ülkeye tek hâkim olmak için kendi liderleriyle yurtlarına dönmeye karar verdiler. Maeotis Gölü'nün yakınlarında Got-Tetraksitlerle karşılaştılar. Ve ilk başta Gotlar kalkanlarından siper kurarak kendi güçlerini ve pozisyonlarını tahkim üzerine (Perekop berzahı) ayarlayarak, onların saldırılarına karşı koymaya karar verdiler; onlar (Utigurlar) ne de olsa oradaki bütün barbarlardan en güçlü olanlarıydı. Bundan başka o zamanlar Got-Tetraksitlerin yurtlandığı Maeotis Gölü'nün ağzından başlayarak onları neredeyse her taraflarından çevreleyen yarım ay şeklinde körfez oluşuyor ve bu yüzden onlara karşı saldıranlar için tek ve bunun üzerinde çok geniş olmayan bir yol veriyor. Ancak sonra onlar

güçlerini beraberce birleştirerek geçiş yapabilsinler diye birbirleriyle müzakerelere başladırlar (çünkü ne Hunlar burada onlara vakit harcamak istiyorlardı, ne de Gotlar böyle kalabalık bir düşmana karşı yeterince başarıyla karşı koyabileceklerine inanıyorlardı); körfezin en kenarındaki karşı kıyıya yerleşmelerine karar verdiler ki, onlar şimdi de orada yaşıyorlar. Gotlar daha sonraları Utigurların dostları ve müttefikleri olarak, onlarla eşit ve aynı haklara sahip şekilde her zaman orada yaşayacaklardı. İşte Gotlar burada bu suretle yurtlandılar. Maeotis bataklığının ve Tanais Nehrinin karşısındaki arazinin büyük bir kısmında, söylediğim gibi Kutrigur-Hunlar yerleştiler...".[57]

Azak Denizi'nin kuzey kıyılarına gelen Kutrigurlar ve Utigurlar Don Nehri'nin iki yanına yerleşmişler[58] ve 481 yılından itibaren Mo-

---

57 Prokopios, *De Bello Gothico: History of the Wars* (Neşr. ve İngilizce Trc.: H. B. Dewina) London, 1919, s. 84-95. Prokopios'un yukarıdaki ifadelerinden Kırım Yarımadası'nın bozkırlarında VI. yüzyılın ilk yarısında Kutrigurların yer aldığı anlaşılmaktadır. Zira diğerleri yani Hunlar o sıralarda artık orada yoktular. Ayrıca Prokopios birçok Bizans müverrihi gibi Ogur Bulgar boylarını Hunlar olarak ifade etmiştir. Nitekim Agathias da menşei konusunda gayet sarih bir şekilde Hun adının, her birinin kendi özel ismi bulunan birçok kabilenin teşkil ettiği toplumun ortak adı olduğunu belirterek şunları yazmıştır: "Hun halkı hiçbir zaman Maeotis Gölü'nün doğuya bakan kesiminde yaşamamış, aksine Asya'da İmeon (Pamir) dağlarında yaşayan diğer barbar halklar gibi Tanais (Don) Nehri'nin kuzeyinde hayat sürmüşlerdir. Onların tamamına Hunlar ve İskitler deniliyordu. Bu kabilelerden bazıları münferiden Kutrigur, bir başka grubu Utigur, kimileri Ultizur, bir diğeri de Vurugund adıyla biliniyordu. Aradan yüzlerce yıl geçtikten sonra bunlar Avrupa'ya geldiler veya masalda anlatıldığı gibi bir geyiğin dalaletiyle yahut başka bir tesadüfî sebebin neticesi olarak fakat her halükârda vaktiyle geçilmez diye bilinen Maeotis bataklığını aştılar ve yabancı topraklara yerleştikten sonra ani saldırılarla orada yaşayan ahaliye büyük felaket yaşattılar". Agathias, *Agathiae Myrinate Historiarum Libri quinque* (Neşr. R. Keydall), Berlin, 1967, s. 172. VI. asır Bizans tarihçisi Jordanes'de Avrupa Hunlarının ortaya çıkışı hakkında bunlara benzer destanî bilgiler vermiştir. Bkz. Jordanes, *Romana et Getica* (Neşr. Th. Mommsen), Berolini, 1882, s. 89-90; A. Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul, 1995, s. 65-68.

58 Kutrigurların Don-Dnyeper arasındaki sahada bulundukları sırada, Avrupa Hun Devleti dağılıp sona erdikten sonra Hunların Dnyeper'e doğru çekilen

esia ve Trakya'ya akınlar yapmaya başlamışlardır. Bu esnada Gotlar Kırım Yarımadası'nın büyük kısmında yaşamaktaydılar. Bizans İmparatoru Zenon (474-475; 476-491) 481 yılında Theodorik idaresindeki Doğu Gotlarına karşı yapacağı sefere yardımcı kuvvet olarak dostu ve müttefiki Bulgarları çağırmıştır. Theodorik Bulgarları* mağlup etmiş** ve İstanbul'a kadar ilerlemiştir. 488 yılında Bushan idaresindeki Bulgarlar Gepidler ile İtalya'ya göç eden Gotlarla karşı karşıya gelmiş, Sava Nehri yakınındaki savaşta Bushan hayatını kaybetmiştir. Doğu Gotları ve Gepidlere karşı mücadele eden Bulgarlardan kastedilen Kutrigurlar olmuştur.[59]

Kırım Yarımadası Orta Çağ boyunca kuzey ve doğu ticaretinde mühim rol oynamakta idi. Bu sebeple Bizans orada bulundurduğu limanlara büyük ehemmiyet vermiş, o bölgedeki kavimlerle iyi

---

kısmının kendilerine katıldıkları hatta Atila'nın küçük oğlu İrnek'in bir dönem Kutrigurların başına geçtiği söylenmiştir. G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1985, s. 26.

* Kutrigurların daha o tarihte Bulgar olarak adlandırılması iki ihtimali akla getirmektedir. 1- Karadeniz'in kuzeyinde Hun grupları ile Onogurlar başta olmak üzere bazı Ogur boyları bir araya gelerek yeni bir yapı oluşturarak Bulgar diye adlandırılmışlardır. Kutrigurlar da o tarihlerde bu birliğe dâhil bulunmalarından yahut bunların yaşadıkları sahaya çok yakın olmalarından, tehlike anında birlik oluşturmalarından veya maiyetlerinde bunlara mensup asker bulunmasından Bulgar olarak anılmışlardır. 2-Bu bilgi VII. asra ait Bizans müverrihi İoannes Antiocheus tarafından verildiğinden zamanında artık yerleşmiş olan Bulgar adını kullanmış olabilir.

** Kutrigur ve Utigurların ilk dönemleri meçhul olmasına rağmen, Kutrigurların daha o tarihte Bizans'ın dost ve müttefiki olması onların çok daha önceleri Bizans'la doğrudan münasebete geçtiğini gösterse de, bunun zamanı, şekli ve bölgesini tespit etmek mümkün değildir.

59 İoannes Antiocheus, *Excerpta de İnsidiis* (Neşr. C. de Boor), Berolini, 1905, s. 135-136; N. Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 87,111; L. Rásonyi, *Tarihte Türkler*, Ankara, 1970, s. 90; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, s. 1; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 27; K. M. Setton, "The Bulgar in the Balkans and the Occupation of Corint in the Seventh Century", *Speculum*, 25, 1950, s. 503; K. Czeglédy, "Uj Adatok az Onogurok Történetéhez", *Magyar Nyelv*, 47, 1951, s. 266-267.

geçinmeye çalışmış ve hatta yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Bu bölgede gittikçe kuvvetlenen Kutrigurlar ve Utigurların kendisi için birer tehlike olmaya başladığını gören Bizans idaresi bunlarla bazen iyi geçinmiş, bazen de birbirine düşürüp kırdırmıştır ki, bu politikada muvaffak oldukları ileride görülecektir.[60]

Kutrigurların Bizans sınırlarından içeri yaptıkları akınlar ve yağmalar üzerine Bizans idaresi önce onlarla iyi geçinmeye çalışmış ve yıllık vergi ödemiştir. Ancak bu Kutrigurları tatmin edemeyince hücum ve tahripler devam etmiştir. 498 yılında Kutrigur kuvvetleri Tuna'yı aşarak Bizans ülkesine akınlar yaptılar ve ganimetler topladılar. Bunlara karşı çıkan Aristes komutanlığındaki Bizans sınır ordusu yenildi. Akınlar ertesi yıl da (499) devam etti. 502 yılında hiçbir mukavemetle karşılaşmadan İllyricum'a kadar ilerlediler. 504'te Slavlar başta olmak üzere birçok toplulukla beraber Balkan Yarımadası'nı tahrip ettiler.[61] Kutrigurların VI. yüzyılın ilk çeyreği içinde süren akınları Bizans'ı oldukça korkuttu. İmparator I. Anastasios (491-518), başkenti ve çevresini muhtemel hücumlardan korumak için kendi adı ile anılan kara tarafı surunu bu sıralarda inşa ettirdi.[62]

60 H. N. Orkun, *Türk Tarihi, II*, Ankara, 1946, s. 71; D. Obolcnsky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe, 500-1453,* New York, 1974, s. 65-66; D. Obolensky, *Byzantium and The Slavs*, Hardcover, 1971, s. 57 vd.

61 Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophones Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813* (İngilizce Trc.: Cyril Mongo-Roger Scott-Geoffrey Greatret), New York, 1999, s. 222; Marcellinus Comes, *Chronicon, Chronica Minora, II*, Th. Mommsen: *Monumenta Germaniae Historica*, Berolini, 1894, s. 94-96; Gy. Németh, *A Honfolaló Magyarság Kiakalulása*, Budapest, 1930, s. 65-70.

62 Trakya'ya inen akınları durdurmak için İmparator I. Anastasios (491-518) tarafından yaptırılan ve ismine istinaden "Anastasios Suru" veya "Uzun Duvar", "Uzun Sur" namıyla tanınan bu sur, İstanbul'un takriben 65 km batısındadır. Selymbria'yı (Silivri) da içine alarak Marmara Denizi'nden Karadeniz sahilindeki Evcil iskelesine kadar 45 km'lik bir güzergâh boyunca uzanır. bkz. T. Akkaya "Silivri'nin Batısından Karadeniz'e Kadar Uzanan Anastasios Suru" *Sanat ve Bilgi*, sayı 2, Temmuz 2003, s. 1.

Kutrigurlar 512 yılında Trakya'nın komutanı Vitalianus'un isyanına karışmışlardır. Bizans tahtını ele geçirmek ve monofizit İmparatora karşı Ortodoksluğu müdafaa etmek gayesiyle harekete geçen Vitalianus, 513 yılından itibaren ordu ve donanma ile üç defa İstanbul surlarına kadar ilerlemiştir. Bu isyanda Vitalianus'un safına katılın Kutrigurlar, Odessa civarındaki çarpışmalarda mühim rol oynamışlardır.[63]

Kutrigurlar Balkanlara yaptıkları akınlarda yanlarına Slavları alırlardı. Bu sayede Slavlar 517 yılından itibaren Balkanlara yerleşmeye başlamışlardır. Slav kuvvetleri 517 yılında Epir ve Kuzey İtalya'ya kadar uzanmışlar ve bu bölgelerden pek çok ganimet ve esir toplamışlardır. Bizanslıların esirlerin fidyesi olarak gönderdiği 1000 libre altın kâfi gelmemiştir. Kutrigurlar, şartların değişmesiyle Balkanlarda yerleşen Slavlarla 520 yılından itibaren mücadele etmeye başlamışlardır.[64] Bu arada Prokopios, 523 yılında İmparator I. Iustinos'un (518-527) Kırım bölgesinde oturan Hunların hükümdarına Anastasios'un yeğeni Probos'u elçi göndererek, müttefiki olan İberya Kralı Gurgen'e büyük miktarda altın karşılığında yardımcı kuvvet yollamalarını istediğini yazmıştır. Ancak bu Boy Beyi Bizans teklifine ret cevabı vermiştir.[65]

528 yılında Bizans İmparatorluğu Sabir Hükümdarı Balak'ın dul eşi Boarık ile ittifak yapıp Kuzey Kafkasya'da etkisini arttırırken, 528 yılında Kırım'daki Bosforos bölgesi yakınlarında yaşayan Hunların Beyi Gorda(s), İmparator I. Iustinianos (527-565) ile kurduğu dostluk sebebiyle İstanbul'a gelmişti. Gordas parlak bir kabul töreni ve

---

63 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.: F. Işıltan), Ankara, 1982, s. 62.

64 Ch. Gérard, *Les Bulgares de la Volga et les Slave, du Danube*, Paris, 1939, s. 23-25; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 34 vd.; F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 1956, s. 60-69; Ch. J. Halperin, "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire: A Reconsideration of the Historiography", *Archivum Eurasia Medii Aevi*, cilt 4, 1983, s. 185 vd.; A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs Into Christendom*, Cambridge, 1970, s. 1-2.

65 *Prokopios*, s. 94-95.

kıymetli hediyelerden sonra Hristiyanlığa girme teklifini kabul ederek, vaftiz babalığı yapan I. Iustinianos'un huzurunda dinini değiştirdi. Bizans sarayında büyük ilgi gören, kıymetli armağanlar alan ve Bizans'ın Kırım'daki mühim limanı Bosforos'un muhafazası ile vazifelendirilen Gordas, ülkesine dönünce, kendisine yapılan parlak muamelenin sarhoşluğu altında kendi dininin altın ve gümüşten yapılmış töslerini ortadan kaldırttığı gibi, halkı da Hristiyanlığa kabule zorladı. Kendi dinlerine bağlı olan halk ayaklandı ve Gordas'ı öldürerek yerine onun kardeşi Muager'i (Muageriya, Muagelye, Muila) geçirdi. Muager, Bizanslıların bir müdahalesine mâni olmak için Bosforos'daki muhafız kuvvetine hücum ederek bunların çoğunu kılıçtan geçirdi. Bu olayı haber alan İmparator I. Iustinianos, onları takip için Patricius Ruphinos'un oğlu İoannes kumandasında bir ordu gönderdi. Bu ordunun bir kısmı gemilerle Karadeniz'den, bir kısmı da Edyssopolis üzerinden karadan yola çıkarıldı.[66] J. Marquart bu olayda Hunlar diye anılanların aslında Utigurlar,[67] Macar bilgini Bálint Hóman Onogurlar,[68] Gy. Moravcsik ile Zlatarski de Kutrigurlar olduğunu ileri sürmüşlerdir.[69] Ayrıca Gordas'ın başlarında bulunduğu Hunların; Kırımlı Hunlar, Doğu Azaklı Hunlar, Altziogurlar (6 Ogur) olduğu da söylenmiştir.[70] Diğer taraftan Szabó Károly ise yeni hükümdar Muager'in adının Macar kavminin adı ile yakın ilgisi olduğu görüşünü ortaya atmıştır.[71] Çağdaş Bizans tarihçilerin Ogur

---

66 *Theophanes*, s. 267; Malalas Johannes, *Chronographia*, Migne, J. P. Patrologia, Graeco-Latino, Paris, 1857, s. 431-32; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930, s. 7-8; D. Obolensky, *aynı eser*, s. 87-88; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi* (Çev.: D. A. Batur), İstanbul, 2004, s. 120 vd.; *Theophanes*, s. 267.

67 J. Markuart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 125-127.

68 B. Hóman, "A Magyar Hún-Hagyomóny és Hún-monda", *Studium*, 8, Budapest, 1925, s. 33 vd.; Gy. Moravcsik, "Muagerisz Kiraly", *Magyar Nyelv*, XXIII, 1927, s. 258-71.

69 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I*, Berlin, 1958, s. 66; O. Karatay, *aynı eser*, s. 33.

70 M. İ. Artamonov, *aynı eser*, s. 122-123.

71 K. Szabo, *Priszkosz Szónok es Bölcsész életéröl S Törtenetirata Töredékeirol, I*, Pest, 1878.

boylarının adlarını birbirlerinden ayıramamışlar, hepsini "Hun" adı altında zikretmişler.[72]

Bir müddet sonra bu Muager'in tâbilerinden olduğu sanılan Turak ve Glon adlı iki boy beyi, Bizans ile savaşan Perslere yardımda bulunmak için Kafkaslardan geçerken Bizans'ın dostu Sabirlerin kadın hükümdarı Boarık'ın tuzağına düşerek perişan olmuşlar, Glon ölmüş, Turak ise Bizanslılara teslim edilmiştir.[73] Prokopios, daha sonra olan bir olay vesilesi ile Kutrigurlardan Sinnion adlı bir Boy Beyinin birliği ile beraber 530'lu yıllarda ünlü Bizans kumandanı Belisarios'un ordusunda bulunarak Afrika ve İtalya'da savaştığını kaydetmiştir.[74]

İmparator I. Iustinianos, Kutrigurların Trakya'ya akınlarını durdurmak için Tuna üzerinde istihkâmlar kurdurdu. Ayrıca Ant kabilelerini Kutrigurlara karşı harekete geçirmek için diplomatik yollarla onları kışkırtmaya çalıştı. Başarılı olamayınca, Bizans topraklarından uzakta olduğundan kendileri için tehlike teşkil etmeyen fakat Kutrigurların arkasında bulunduklarından onlar için tehlike oluşturan Utigurlara yönelmeye başladı.[75]

VI. yüzyılın ortalarında Bizans Devleti'nin kuzeyindeki kavimler batıdaki Longobardlar ve Gepidler ile doğudaki Kutrigurlar birbirleriyle şiddetli mücadelelere hazırlanıyorlardı. Longobardlar daha önce yaşadıkları Elbe-Oder arası yurtlarından güneye göçerek, Gepidlerin batısına komşu gelmişlerdi. Bunlar 526 yılında Pannonia'yı istila ettiler. Böylece aralarında şiddetli bir mücadele alevlendi. Bu ihtilaf uzun zaman savaşsız devam etti ise de, artık savaş kaçınılmaz bir hale gelince her iki tarafta komşularından yardım teminine giriştiler. 548 yılında her iki tarafın elçileri İmparator I. Iustinianos'dan

72 M. İ. Artamonov, *aynı eser*, s. 110-111; H. Balint, *Muagyer Történek, I*, Budapeşt, 1935, s. 50 vd.

73 *Theophanes*, s. 245.

74 *Prokopios*, s. 95 vd.

75 *Excerpte de Legationibus*, ed. C. de Boor, Berlin, 1903, s. 117-118, 170-171; M. İ. Artamonov, *aynı eser*, s. 118.

(527-565) yardım istemek için İstanbul'a gelmişlerdi. Fakat Bizans idaresi Gepidleri reddederek Longobardlara on bin atlı ve bin beş yüz piyade ile askeri yardımda bulunmayı kabul etti.

Longobardlar ile Gepidler arasındaki şiddetli savaş 549 yılında başladı. Ertesi yıl (550) Bizans Kilisesi'nden kendilerine bir piskopos tayin edilmesini istemek üzere Bizans'a gelen Kırım'daki Gotların elçisi, komşuları Kutrigur ve Utigurlardan söz açarak Gepidlerin Kutrigurlara elçi göndererek onlarla Longobardlar ve Bizans'a karşı ittifak yaptıklarını, Kutrigurların askeri yardımda bulunduğunu da bildirdi.[76] Prokopios'a göre Kutrigurlar o sırada Bizans'tan yıllık vergi almaktaydı. İmparator I. Iustinianos bunun üzerine Don Irmağı bölgesindeki Utigur Beyi Sandılkh'a (savaş işlerinde maharetli, oldukça kurnaz, cesaretli ve kuvvetliydi) elçi gönderdi ve dostluk teklifinde bulundu. Kutrigurlara verdiği yıllık vergiyi bundan böyle kendilerine teklif etti, buna karşılık da lüzumunda kendi düşmanlarına karşı askeri yardım şartını koştu. Bizans siyasetini tanımayan Sandılkh, bu hileye kapılarak teklifi ve şartı kabul etti.[77]

550 yılında Longobardlar ile Gepidler arasındaki savaş devam etti. Bu sırada Gepidlerin müttefiki Kutrigurlardan on iki bin kişilik seçme bir birlik, boy beyleri "savaşı çok iyi bilen adam" Khinialon (Kinialkh) kumandasında yanlarında bulunuyor ve Pannonia'da savaşlara katılıyordu. 551 yılında iki kavim arasındaki savaşlar iki yıllık bir barış antlaşması ile sona erdirildi. Longobardlar Gepidleri yenmişti. Yenik Gepidler bir de Kutrigur ordusunun ülkelerinde bir tehlike olmasından korktuklarından onları Tuna'nın karşı sahiline geçirdiler ve Khinialon'a Balkanlardaki Bizans topraklarına akınlarda bulunmasını teklif ettiler (551).

Kutrigur ordusunun Sava ve Tuna nehirlerini aşarak arkadan dolaşıp Moesia'ya gelip akın ve yağmalar yapması üzerine Bizans İmparatoru Iustinianos derhal Utigur hükümdarı Sandılkh'a (Sandilh)

76 *Prokopios*, s. 97.

77 J. Bury, *History of the Later Roman Empire, II*, London, 1923, s. 308-313.

başvurarak, ittifak şartlarını yerine getirmesini ve düşmanı Kutrigurlara saldırmasını istedi. İmparator aynı zamanda Kırımdaki Gotlara da müracaat etmişti. Böylece Don Nehri'ne gelen Sandılkh'ın ordusu bir yandan (Utigur ordusunda iki bin Got askeri de bulunuyordu), on iki bin kişilik yaya ordusu ile Gotlar bir yandan Kutrigur ülkesine taarruza geçtiler. Kutrigur ordusunun asıl kısmı Bizans ülkesinde bulunduğu için bu beklemedik saldırı muvaffak oldu ve karşı çıkan küçük kuvvet de kolayca bertaraf edildi. Utigurlar kardeş bir ülkede ağır tahrip ve yağma yaptılar, pek çok Kutrigur kadınını, gencini ve çocuğunu esir ettiler.[78]

Bu saldırı esnasında Moesialı ve Trakyalı esirler Kutrigur ülkesinden kaçarak yurtlarına dönmüşlerdir. Onların Tuna havalisinde anlattıkları haberler buradaki Kutrigurların kulağına erişti. Aratitos kumandasındaki bir Bizans ordusu ile savaşmak üzere karşı karşıya gelmiş bulunduğu sırada ülkesinin istila altına düştüğünü öğrenen Khinialon (Kinialkh), derhal yurduna dönme kararı aldı. Khinialon anlaşma teklif etti. Aratios, dönüş yolunda tahrip ve yağmada bulunmamak ve bir daha Bizans ülkesine saldırmamak şartı ile kabul etti.[79]

Utigur ve Got müttefiki saldırısına uğrayan Kutrigurlardan Sinnion'un idaresinde bulunan iki bin ailelik bir boy kaçarak Tuna kıyısına gelmişti. Sinnion yirmi yıl kadar önce Belisarios ordusunda atlı okçu birliği ile Afrika'da Vandallara karşı savaştığından Bizans idaresi, bir dostluk örneği olarak onun Tuna'yı geçerek ülkeye girmesine müsaade ettiği gibi, bu boyu da Trakya'da yerleştirdi. Elinin altından kaçan bu Kutrigurların iyi kabul gördüğünü öğrenen Sandılkh'ın elçileri de birkaç ay sonra İstanbul'a gelmişti. Utigur el-

78 Menander Protecter (Menendros), *The Hiſtory of Menander the Guardsman* (Neşr. ve İngilizce Trc.: R. C. Blockley), Liverpool, 1985, s. 43; D. Obolensky, *aynı eser*, s. 70-71; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 29; D. Simonyi, "*Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken*", s. 277 vd.; I. Zimonyi, *aynı eser*, s. 609-610.

79 *Prokopios*, s. 115, vd.; *Fortes Graeci Hiſtoriae Bulgaricae, II*, Serdica, 1954, s. 209-210.

çileri, Bizans'ın düşmanları oldukları halde Kutrigurların kabul edilerek verimli topraklara yerleştirildiğinden ve hediyeler verildiğinden şikâyet ederek, kendilerinin müttefik bulundukları halde hayvanlarının elverişsiz çöl gibi yerlerde yaşadıklarını anlattılar. Ne var ki, Bizans'ın siyaseti böyle idi. Hükümdar elçileri güzel sözlerle avuttu ve dostu Sandılkh'a armağanlar göndererek teskin etti.[80]

Yurduna dönen Khinialon büyük bir felaketle karşılaşmıştı. Ancak yılmadı ve Utigurlardan intikamını almak için hazırlanmaya başladı. Bir zaman sonra taze bir kuvvetle Utigurlar üzerine yürüyen Khinialon yeni bir mücadele kapısını açtı. Şiddetli bir intikam hırsı içinde ölüm kalım mücadelesine girişen Kutrigurlar ile Utigurlar arasındaki savaş altı yıl kadar sürdü. Bu süre içinde her iki taraf da birbirlerini ağır şekilde ezdi, kırdı. Bu şiddetli savaşlardan Kutrigurlar galip çıktı. Nihayetinde iki taraf bir barış antlaşması ile mücadeleyi durdurdu.[81]

Bizans İmparatorluğu, Avrupa'daki sınırlarında bulunan ve geçimlerini temin ettikleri hayvanları için muhtaç oldukları geniş bozkırlar bakımından büyük sıkıntılar içinde kıvranan bu Türk boylarına karşı iki farklı siyaset uyguladılar. Birini hediyeler vermek, yıllık vergiler bağlamak suretiyle kazanmak yoluna gittiler, diğerinin ise üzerine saldırmayı tercih ettiler. Bu yol ile birbirine düşen boylar şiddetli savaşlar ile nihayet zayıflamakta ve bir gün ortadan kalkmakta idi. Bizans'ın bu değişmez kırdırma siyasetiyle birbirine düşen bu iki kardeş boy, Kutrigurlar ile Utigurların bundan sonraki tarihleri,

80 *Menandros*, s. 12,49; M. İ. Artamanov, *aynı eser*, s. 128-129. Gelen Utigur elçilik heyetine dair Prokopios şu bilgileri vermiştir: "Bizler, çöl gibi ülkemizde, çok kötü şartlar altında ve sefalet içinde yaşıyoruz dedi elçilik heyetindekiler; fakat bu Kutrigurlara ekmek yeme imkânı sağlanıyor, çatlayıncaya kadar şarap içme ve her tür baharatı tatma imkânları var. Tabi ki banyolarda yıkanabiliyorlar. Bu melunlar altın ziynetler takıyorlar. Rengârenk ve altınla süslü narin elbiseleri de var. Daha kısa süre öncesine kadar binlerce Romalı'yı esir ve köle ederek ülkelerine götürenler bu Kutrigurlardı..." *Prokopios*, s. 736.

81 Prokopios, *The Secret History*, Michigan, 1961, s. 91; Prokopios, *De Bello*, s. 736 vd.; *Agathias*, s. 179 vd.; *Menandros*, s. 44.

birbirilerinin amansız düşmanı halinde kıyasıya mücadele ile kendilerini ortadan kaldırmak olacaktır. Kutrigurlar, iki kardeş boyu yıkılışa götüren bu mücadelenin asıl müsebbibinin Bizans'ın ikiyüzlü siyaseti olduğunu anladılar ve Bizans'ın kışkırtmasıyla kendilerine saldıran Utigurları mağlup ettikten sonra Bizans üzerine bir sefer için hazırlığa giriştiler.[82]

Bu sıralarda Bizans İmparatorluğu pek de iyi durumda değildi. Devletin mali durumu sarsılmış, ücretli askerlerden kurulan ordu zayıflamış ve üstelik veba salgını ile deprem (554, 555, 557 depremleri) gibi afetler de ülkeyi harap etmişti. Bizans şiddetli bir taarruza karşı koyacak durumda bulunmuyordu. Bizans'ın bu durumunu bilen Kutrigurların yeni Beyi Zabergan (Sabir Han?), Bizans seferi için hazırladığı ordusuna bütün boylardan intikam birlikleri almıştı. Zabergan kumandasında Kutrigur ordusu 557-558 kışı sonlarında Bizans üzerine hareket etti. Tuna henüz donmuş bulunduğu için ordu buradan kolayca geçti. Küçük İskitya ve Moesia bölgeleri içinden yoluna devam eden Kutrigurlar hiçbir ciddi mukavemetle karşılaşmadan Adrianopolis (Edirne) önlerine kadar geldiler. Zabergan burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, doğru güneye inecek ve Olympos ile Thermopylae (Termofil Geçidi) taraflarında akınlar yapacaktı. İkinci kol, doğu Trakya üzerinden Khersonesos (Gelibolu) ve Hellespontos'a (Çanakkale) girecek ve bu yörede aynı işleri ifa edecekti. Üçüncü kol ise, bizzat Zabergan'ın kumandası altında başkente doğru bir akın yapacaktı.

Zabergan'ın kumandası altında bulunan üçüncü kol Bizans kaynaklarına göre yedi bin atlıdan müteşekkil idi. Bu kol doğruca İstanbul'a yürüdü. Öncüler son 558 depreminde harap olan Anastasios Suru'na kadar yaklaştı. Kutrigur karargâhı İstanbul'a yirmi fersahlık uzakta, Athyras Çayı (Büyük Çekmece) yanındaki Melanthias Köyü'nde kurulmuştu. Kutrigurların beklenmedik bir anda İstanbul önlerinde görünmesi halk ve memurlar arasında heyecan yarattı.

82 *Fontes Graeci Historicae Bulgaricae*, s. 238-240; H. N. Orkun, *aynı eser*, s. 73.

Bazıları boğazı geçerek karşı köylere sığınmaya kalktı. İmparator I. Iustinianos şehir dışındaki kiliselerin eşyasını emin yerlere taşıttı. Böylece herkes canını kurtarma gayretine düştü ve bu küçük Kutrigur birliği ile savaşmayı düşünmedi. Bu sıralarda surlardan çıkan bir Bizans birliği öncülere hücum etti ise de, öncüler Bizanslıları kolayca püskürtüp Porta Aurea'ya (Yedikule'nin sur tarafı kapısı) kadar kovaladılar. Kutrigurlar böylece sur kapısına kadar dayanmış oldular.

Halkın ve devlet adamlarının ne yapacaklarını bilmez halleri sırasında İmparator Iustinianos; eski, tecrübeli kumandan olan ve Kutrigurları iyi tanıyan Belisarios'u vazifeye çağırarak, huzurunda yaptırdığı bir toplantıda İstanbul'un müdafaasını ona bıraktı. Bizans tarihçilerine göre bu sırada şehirde savaşabilecek çok az sayıda asker bulunuyordu. Çünkü İmparatorluğun esas kuvvetleri İtalya, Afrika ve Sasani sınırında idiler. İhtiyar kumandan derhal civar köylerden adam toplayarak saray ahırlarındaki atlar ile bir atlı birlik oluşturdu. Birkaç yüz askerlik bir birliği şehrin surlarında bıraktıktan sonra Kutrigurlara birkaç fersah mesafedeki Kettos Köyü'nde karargâhını kurdu.[83]

Kutrigur ve Bizans karargâhları arasında sık bir orman bulunuyordu. Bizans'ın tecrübeli kumandanı gündüz Kutrigurları sıkı şekilde gözetlettiriyor, geceleri de birçok yerlerde ateş yaktırarak kendi kuvvetinin çok olduğu intibaını veriyordu. Belisarios'un hilesi muvaffak oldu. Kutrigurlar karşılarındaki düşmanın aslında bu kadar az olduğunu anlayamadılar. Belki bunun için Zabergan birden hücum etmekten çekindi. Bekleyiş süresini yine Zabergan bozarak akına hazırlandı. Kutrigur karargâhında görülen hareketlilik derhal gözcüler vasıtasıyla Belisarios'a iletildi. Belisarios; Kettos ile Melanthias arasın-

83 *Agathaias*, s. 252; *Theophanes*, s. 347; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Çev.: A. M. Macsel), Ankara, 1943, s. 179; V. Besevliev, *Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1980, s. 95 vd.; K. M. Setton, "The Bulgar in the Balkans and the Occupation of Corint in the Seventh Century", s. 508-509; A. Madgearu, "The End of Town-life in Scthia Minor", *Oxford Journal of Archaeology*, 20, 2001, s. 207-217.

daki yolun iki yanındaki orman içine bir kısım kuvvet gizledi ve civar köylüleri de ormana sokup, orada büyük gürültü çıkarmalarını söyleyerek bir tuzak hazırladı. Kendisi de 300 askeri ile Kutrigurların karşısına aniden çıkmayı planladı. Bunlardan habersiz Kutrigurlar akına başlayıp tuzağın içine düştükleri zaman köylüler şiddetli gürültüye, pusudaki askerler de arkadan saldırıya başladı. Karşıdan da Bizans yaya askerleri görüldü. Tam bu sırada şiddetli bir rüzgâr da kesif bir toz bulutunu Kutrigurlar üzerine kaldırdı. Dar orman yolundaki bu beklenmedik hareket onları şaşkına uğrattı ve paniğe düşürdü. Büyük bir kuvvetin tuzağına düştüklerini sanmışlardı. Başlayan savaşta, dar orman yolunda atlarını pek hareket ettiremeyen Kutrigurlara karşı Bizans'ın yaya askerleri daha üstün durumda idi. Bizans kaynaklarına göre 400 kayıp verdikten sonra Zabergan çekilme emri verdi.

Ağır zayiat veren ve üstün sandığı Bizans ordusunun yeni bir taarruzundan çekinen Zabergan derhal geri çekilmeye başladı. Tecrübeli Belisarios ise durumunu sezdirmeden onları geriden takip etti. Bunlar Doğu Trakya'ya vardıkları sırada Bizans sarayındaki entrika ve çekememezlik sebebiyle yaşlı Belisarios daha büyük zaferler kazanmadan geri çağırıldı. Zabergan, kendilerini takip eden Bizans birliğinin döndüğünü anlayınca durdu ve Tzurull (Çorlu) ile Arkadioipolis (Lüleburgaz) yörelerinde akın ve yağmalar yaparak, diğer iki kolun kararlaştırılan tarihte geri dönmesini bekledi.[84]

Yunanistan'a giren birinci Kutrigur kolu, Bizans kaynaklarına göre Thermoplyae'da durdurulmuş, mühim bir başarı ve ganimet kazanamadan geri dönmüştür. Khersonesos'a kadar uzanan ikinci kol ise parlak neticeler elde edemeseler de önemli mücadeleler yapmışlardı. Nitekim ikinci kolu oluşturan birlikler Khersonesos şehrini kuşattılar. Kaleden karaya şiddetli hücumlar yapan Kutrigurlara karşı müdafaayı üzerine alan Germanos (İmparator Iustinianos'un

---

84 *Prokopios*, s. 235 vd.; *Excerpte de legationibus*, s. 391-392; J. B. Bury, *History of The Later Roman Empire*, Cilt 2, s. 304 vd.; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, V* (Çev.: A. Baltacıgil), İstanbul, 1995, s. 274-276.

manevi oğludur) zor günler geçirdi. Kutrigurlar hazırladıkları kuşatma aletleri ile surun bazı kısımlarında gedikler açmışlardı. Kutrigurlar bütün hücumlarının kesin sonucu alamadığını görünce, şehri denizden de kuşatmayı yerinde gördüler. Gemileri olmadığı için civar ormandan kesilen ağaçlarla, 600 asker taşıyabilecek 150 küçük sal yapıldı. Onların bu faaliyeti sırasında Bizanslılar da durumu kavrayıp, derhal savaş gemilerini bölgeye sevk ettirerek yakın bir koyda gizli beklettiler. Kutrigur salları denizden kuşatmaya başlayınca Bizans donanması bunların üzerine yürüdü ve kolayca hepsini dağıtarak, üstlerindeki savaşçıları denizde helak ettiler. Kutrigurların uğradığı deniz felaketi esnasında kumandan Germanos da surdan çıkış yaparak karadan saldırdı. Ancak bu savaşta Germanos bir ok isabeti ile ağır yaralandı. İkinci Kutrigur kolu da dönüş kararı vererek geri çekildi. Bu iki kolun kendisine katılmasında sonra Zabergan daha bir müddet buralarda kalarak Trakya, Makedonya ve Teselya bölgelerinde akın ve yağmalarda bulunduktan, büyük ganimet topladıktan sonra yurduna dönmeye başladı.[85] Zabergan ordusunu üçe böleceği yerde bütün kuvveti ile İstanbul önüne gelseydi, her halde alacağı netice böyle olmayacaktı.

Zabergan'ın sevk ve idaresindeki Kutrigurların Bizans seferi başlayınca İmparator Iustinianos, Utigurların yardımını temin ve Zabergan'a karşı savaşmaya Utigur Beyi Sandılkh'ı (Sandilh) ikna etmek için elçilik heyeti gönderdi. İmparator, onları, sitem ve kararlaştırılan hediyeleri kesmeyle tehdit etti. Ayrıca Kutrigurlara her yıl ödenen parayı Utigurlara vermeyi vaat etti. Böylece aralarında daha önce imzalanan barış antlaşmasına Sandılkh'ın riayet etmesi temin edildi. Bunu aynı zamanda bir intikam fırsatı sayan Sandılkh Kutrigur ülkesine saldırdı.[86] Yine birçok tahrip ve yağmalar yaptı.

85 *Menandros*, s. 178 vd.; *Excerpte de legationibus*, s. 117-118, 170-171, 391-392; J. A. Evans, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Hardcover, 2005, s. XX vd., 77 vd., s. 160.

86 Bizans elçisi yürütülen müzakerelerin sonunda Sandılkh'ın; "sadece bizim gibi konuşmuyorlar, çadırlarda kalmıyorlar, giyinmiyorlar, yaşamıyorlar aynı za-

Yüklü ganimet ele geçirdi. Zabergan yurduna yaklaştığı sırada Utigurların arkadan vurduğunu haber aldı ve böylece aralarındaki barış yine bozularak, iki kardeş boy tekrar kanlı bir mücadelenin içine düşmüş oldular. Çarpışmalar ve saldırılar ile devam eden intikam mücadelesi sırasında her iki boy da yıkıldı ve çöktü. Zaten Bizans'ın siyaseti de onları kolayca bertaraf etmede muvaffak olmuştur. VI. yüzyıl ortalarında Don ve Volga (İtil) dirsekleri bölgesinde meskûn bulunan Utigurlar (Otuz Ogurlar) ile Dnyeper'e uzanan sahada yaşayan Kutrigurlar (Dokuz Ogurlar), 576'larda batıda hâkimiyetlerini Kırım Yarımadası'na kadar genişleten Göktürklerin hâkimiyeti altına girmişlerdir.[87] Bizanslı tarihçi Menandros'da (VI. yüzyıl) Utigurların Gök-Türklere tâbi olduklarında başlarında Anagaios (Akkağan) olduğu kaydı vardır. Bu konuda verdiği kısa bilgi şöyledir: "... Valentinos (Gök-Türklere giden Bizans elçisi) ve adamları, bataklık sularıyla kaplı düzlükleri ve pek çok ormanlık ve bataklık ayrıca bol suyu olan bölgelerden ve Akkagas denilen yerden geçtikten sonra, bu ad Utigurların Beyi Anagaios tarafında alındı ki, İskit ülkesinin o bölgeleri üzerinde hükmeden bir kadından gelmedir, kısacası birçok karışık patikalarda zor aşılan bölgelerden geçtikten sonra nihayet Türk-Şad'ın savaş karargâhına ulaştılar...".[88] Ayrıca Kutrigurların bir kısmı da Gök-Türkler önünden Pannonia bölgesine kaçan Avar-

---

manda onlar bizim akrabamız. Farklı liderler yönetiyor sadece. Ancak Kutrigurları atlarından etmeliyiz, varlıklarına el koymalıyız. Böylelikle binek hayvan olmadan oklar Romalılara zarar veremezler" diyerek anlaşmayı kabul etmiştir. *Menandros*, s. 43.

87 *Menandros*, s. 178 vd.; O. Pritsak, «Die Sogenannte Bulgarische Fürstenliste und Die Sprache der Protobulgaren», *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXVI, 1-4, 1954, s. 219-221; S. Szádeczky-Kardoss, "Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag", *Antik Tanulmányok*, 15, 1968, s. 85 vd.; A. Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, 13, 2007, s. 36.

88 *Menandros*, s. 173.

lara tâbi olmuşlardır (Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan bütün boyların olduğu gibi).[89]

Bizans tarihçisi Menandros'un verdiği bilgiye göre; 558 sıralarında Hazar Bozkırı'ndan Kafkaslar ile Ten boyuna ulaşan Avar kuvvetleri, Utrigurlar ile Hun boylarından Zalleri yendikten sonra Onogur ve Sabir müttefiki kuvvetini de perişan etmiştir. Bu büyük Avar gücü önlerine çıkan bütün boyları mağlup ederek dağıtmıştır. Bu hücumlar aynı zamanda Doğu Avrupa'da yeni bir devrenin başlayacağının da göstergesi olmuştur.[90]

Bizanslı Tarihçi Agathias'daki kayıtlardan bu Avar akınından sonra Kutrigurların bir süre için kendilerini toparladıkları anlaşılıyor. Nihayet büyük Avar Kağanı Bayan (568?-602) bölgelerine geldiği zaman Kutrigurlar ve Utigurlar son mücadelelerini yapıyorlardı. Bundan sonra 560-562 yılları arasında Utigur ve Kutrigurlar Avar hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bu sebeple Bayan Kağan 568 yılında Bizans İmparatorluğu'na gönderdiği elçilik heyeti ile daha önce bu iki boya ödenen yıllık verginin bundan böyle kendisine verilmesini istemiştir. Bu gayeyle hâkimiyeti altındaki 10.000 Kutriguru Sava Nehri üzerinden Dalmaçya'ya göndererek buraları tahrip ettirmiştir.[91] Bu hadiseden sonra artık Kutrigur ve Utigurlardan kaynaklarda müstakil olarak bahsedilmez olmuştur. Yalnız VII. yüzyılın ilk yarısında Pannonia bölgesindeki hadiseler ile alakalı oldukları düşünülmüştür. Nitekim 626 yılında Avarların Sasanilerle birlikte İstanbul kuşatmasında başarısız olmaları çok büyük itibar kaybetmelerine

---

89 *Agathias*, s. 367; *Theophones*, s. 355; *Menandros*, s. 43; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 134 vd.; D. Obolensky, *aynı eser*, s. 68-69.

90 *Menandros*, s. 163 vd.; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I*, s. 66-67; W. Pohl, *Die Awaren*, München, 2002, s. 18-57, 108 vd.; Ş. Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, 5, 1941, s. 71-72.

91 *Agathias*, s. 176-180; S. Szádeczky, *Az Avar Történelem forrásai 557-töl 806-ig*, Budapest, 1998, s. 11-35; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 98-99; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 30; O. Karatay, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilig*, 18, 2001, s. 30.

sebep olmuştur. Avar Devleti'nde merkezi otorite sarsılmış, iktisadi ve siyasi kriz baş göstermiştir. 630 yılında Avar Kağanının ölümü de yeni kağanın kim olacağı meselesini ortaya çıkarmış, Pannonia'da iç harp vuku bulmuştur. Avarlara bağlı olan Bulgarlar, Kağanın ölümü üzerine yeni hükümdarın kendilerinden olması gerektiğini öne sürerek isyan etmişler ve 9.000 kişilik bir kuvvetle Avar ordusuna karşı koymuşlardır. Bulgar Beyi mağlup edilerek Pannonia'dan püskürtülmüştür. Yenilen Bulgar Beyi; kadın, çocuk ve sağ kurtulanlarla birlikte Bavyera bölgesine kaçmış, Frank Kralı Dagobert'ten sığınma talebinde bulunmuştur. Frank Kralı ilk önce kışı geçirmeleri için Bulgar Beyi ve maiyetindekileri sınırlarına kabul etmiş, sonra kararını değiştirerek öldürülmelerini emretmiştir. Bulgar Beyi yanındakilerle Marco Vinedorum'a kaçarak Longobard Kralı Walluc'a sığınmıştır. Pannonia'daki Bulgar isyanını yöneten ve ismi tespit edilemeyen kişinin Kutrigur Beyi olduğu anlaşılmıştır.[92]

Sonuç olarak; Bizans Devleti'ni bir hayli uğraştıran ve devlet kuramasalar da müstakil hareket ederek Doğu Avrupa coğrafyasında özellikle askeri bakımdan etkili iki kardeş boy Kutrigur ile Utigurlar, Bizans'ın aldatma politikaları ve birbirleriyle mücadeleleri neticesinde güçlerini kaybetmişlerdir. Gök-Türk ve Avar hâkimiyetlerinden sonra, kuzey-batı Karadeniz dolaylarındaki Attila'nın büyük oğlu Dengizik ve küçük oğlu İrnek'e bağlı Hun kütleleri[93] başta olmak üzere çeşitli Ogur boylarıyla birlikte Bulgarları[94] teşkil etmişler ve Azak Denizi'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper

---

92 A. Ahmetbeyoğlu, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Omeljan Pritsak Armağanı* (Ed. M. Alpargu-Y. Öztürk), Sakarya, 2007, s. 399.

93 G. Fehér, "Attila's Sohn Irnik", *Ungarische Jahrbücher*, XV, 1935, s. 408 vd.

94 Bulgar ismi Türkçe olup karışmak, karıştırılmak, karışmış manasına gelmektedir. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 2. J. Németh önce aynı düşünmüşse de, sonradan isyan eden anlamında olduğunu söylemiştir. "Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamen", *Studia in Honorem Veselini Besevliev*, Sofia, 1978, s. 68-71.

bölgesinde kurulan ve sınırları doğuda Don boylarına batıda Bug Nehri'ne uzanan Büyük Bulgar[95] ile Tuna ağzıyla Balkanları kapsayan Tuna Bulgar[96] Türk devletlerinin kurucu unsurlarını oluşturmuşlardır.

ONOGURLAR

Onogurlar, Oğuzların kardeşi ve batı kolu olan Ogurlara mensup idiler. Boylar birlikteliği şeklinde yaşayan Onogur adı, ittifaka, birlikteliğe dâhil boy sayısı ile alakalı olup Onogur, On Boy manasına gelmektedir.[97] Onogur kelimesi Bizans kaynaklarında Bulgarların yahut onların akrabaları Hun boylarından birinin adı olarak geçmektedir. Onogur, Unnogur, Unnugur, Unigor şekillerinde yer almıştır. Ayrıca On Boy manasındaki Onogur isminin Unnogur-Unnugur-Unigor şekillerinin Hun kabilesi veya kabileleri anlamında Hun-Ogur olabileceği düşünülmüştür[98] Kafesoğlu, Ogur boyları içerisinde Saragurların Ak-Ogur kanadını, Onogurların da dahil olduğu diğer Ogur gruplarının ise Kara-Ogur kanadını teşkil etmeleri ihtimali üzerinde durmuştur.[99] Bunlar yanında W.W. Radloff; Onogurları, Saragur ve Uroglarla beraber Uygurlardan kabul etmiş, Reşîdüddin'de zikredilen isimlerle mukayese ederek Onogurların On-Uygur olduğunu söylemiştir.[100] Bunların Avrupa'ya yönelerek Hun adıyla anıldıklarını söylemiştir. J. Hamilton'da Onogurların On-Uygur olduğu,

---

95 A. Ahmetbeyoğlu, *Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu*, s. 35-42; L. Gumilëv, *aynı eser*, s. 257-259.

96 A. Ahmetbeyoğlu, *Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu*, s. 395-402.

97 Gy. Németh, "On ogur, hét Magyar, Dentümogyer", Magyar *Nyelv*, 17, 1921, s. 20206; Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, 10, 1930, s. 91; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 6-8.

98 T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, s. 63.

99 İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1997, s. 198. Bu konuya dair değerlendirme için bkz. O. Karatay, Oğurlar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editörler O. Karatay-S. Acar, İstanbul, 2013, s. 242.

100 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev.: D. A. Batur, İstanbul, 2004, s. 91.

Kutrigur ve Utigurların da On-Uygurları oluşturan kabileler içinde yer aldığını iddia etmiştir.[101] D. Europeus ise aynı boyların Uygur (Türk) olmadıklarını, Macarların, Hantların, Manga-Ostyaklar ile Vogulların neşet ettiği etnik ortamda bulunan Ugor kabilelerinden olduklarını iddia etmiş ve Onogurları Büyük Ugorlarla aynı kabul etmiştir.[102] D. M. Dunlop da, Onogur adındaki –gur ekinden hareketle Onogurların Uygur yani On-Uygur olduklarını ve On Uygurların yalnız Kuzey Kafkasya'da değil Moğolistan'da da yaşadıklarını belirtmiştir.[103] L. N. Gumilëv ise Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar; Sabirlerin, Sibirya'da yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk olduğunu iddia etmiştir.[104]

Onogurların da içinde yer aldığı Ogurlar, Doğu Avrupa coğrafyasına göç etmeden önce Mo-tun (MÖ. 209-174) döneminde Asya Hun Devleti'ne tâbi olmuşlardı. Üç ayrı kütle halinde bulunan Ogur boylarından Yedisu bölgesinin güneyi, Sır Derya'nın kaynağı ve Çuy nehirlerinin Issık Göl bölgelerine doğru uzanan kısımlarında bulunan zümresi Onogurları meydana getirmiştir. İrtiş Nehri'nin orta ve aşağı kısımlarında yaşayan, sincap derisinin kıymet sayıldığı dönemlerde ticaretle meşgul olan ve Çin yıllıklarının Ting-ling dediği boylar birliğinin batı grubundan neşet ettikleri düşünülen Ogurların, Tanrı Dağları havalisini yurt tutmuş Wu-sun'ların devamı olduğu iddia edilmişse de, tarihlerinin farklı mecralarda cereyan etmesinden dolayı bu görüş pek destek bulmamıştır.[105] Ayrıca Ting-ling'lerin güney kolu olabileceği söylenilen Ho-chie boyunun Ogurların ataları olma ihtimali de seslendirilmiştir.[106]

---

101 J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", *Journal asiatique*, CCL, 1, 1962, s. 35, 42, 45.

102 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 91.

103 D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev.: Zahide Ay, İstanbul, 2008, s. 51.

104 L. N. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev.: D. A. Batur, İstanbul, 2003, s. 187.

105 A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2013, s. 13-14.

106 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 4.

Asya Hun Devleti'nin dağılması sonucunda tâbi boylardan bazıları Çin hâkimiyeti altına girerken bazıları da Sien-pi hücumlarıyla Güney Ural bozkırlarını takiben daha batıya gitmişlerdir. Boyların dağılmaları ve yer değiştirmeleri Moğolistan'dan İtil'e kadar uzanan sahayı etkilemiştir. Bu süreçte Avrasya tarihi için hayli önem taşıyan hadiseler vuku bulmuştur. Moğolistan'dan İtil'e kadar uzanan sahadaki etnik yapıda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Çoğunlukla bu sahanın bozkırlarında İranî topluluklar, orman-bozkır kuşağında ise Ugorlar bulunuyordu. Hun birlikteliğine dahil boyların göçüyle durum değişmeye başlamıştır. Bunlar İran asıllı topluluklar ve Ugorları kendi bünyelerine katmaya başlamışlardır. Ogur boylarının çoğu Kazak bozkırlarında MS I. yüzyılın sonundan 350'ye kadar yaşamışlar, devam eden yıllarda Avrupa'ya yönelmişlerdir.[107] Ural Dağlarının doğu eteklerinde Macarların ataları Fin-Ogurlar ile 463 yılına kadar Orta Asya'dan Ural civarına kadar hâkimiyet tesis eden Onogurlar münasebet tesis etmişlerdir.[108]

Priskos'un bahsettiği hadiselerin ardından[109] Saragur, Ugor ve Onogurlar Kafkasya'nın kuzeyinde ortaya çıktıktan sonra 463 yılında Romalılara bir elçilik heyeti yolladılar. Elçilik heyeti İstanbul'da dostça karşılanmış ve elçiler vaktiyle Sabirler tarafından sürüldükleri yurtlarından ayrıldıklarını anlatmışlardır. Görüşmelerde Doğu Roma İmparatoru I. Leon (457-474) onlardan yıllık hediyeler karşılığında sınır boylarının korunmasını talep etmiştir. Bu bapta kısa süre sonra Onogurlar, Saragurlar başta diğer boylarla Kafkasya ötesine hareket etmişlerdir. Derbend üzerinden Kafkasları geçmeyi düşünmüşler ama Sasanilerin yolu tuttuğunu görünce Daryal Geçidi'ne

107 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 23.

108 L. N. Gumilëv, *Hunlar*, Çev.: D. A. Batur, İstanbul, 2005, s. 303; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 88.

109 Priskos'un eserinin tercümesi için bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, İstanbul, 2014, s. 70-71.

yönelerek İberya'yı tahrip etmeye başlamışlardır. Saldırılardan Ermeniler endişeye kapılmışlardır.[110]

Bu süreçte Attila'nın büyük oğlu Dengizik'in ölümüyle Avrupa Hun Devleti tamamen dağılmış ve kesin olarak sona ermiştir. Tuna boyundaki boylar başsız kalmış ve perişan olmuşlardır. Bir kısmı daha kuzeye çekilirken, bir kısmı da Doğu Roma'ya tâbi olarak Roma arazisine yerleşmişlerdir. O sıralarda yani V. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'daki topraklarından çıkarak ağır ağır göçen Ogur boylarının büyük kütlesi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmiş bulunuyordu. Kısa sürede Besarabya ile onun kuzeyinde yaşayan Attila'nın küçük oğlu İrnek'in bakiyesi olan Hun toplulukları Ogurlarla karışmaya başlamışlardır.[111]

Bulgar boylar birlikteliğinde Onogurların yeri meselesi halen tartışılan konuların başında yer almaktadır. Bu bapta Bulgar Hakanlar Listesi başta olmak üzere kaynaklardaki bilgiler ışığında Bulgarların oluşumu ve Bulgar devletlerinin kuruluş sürecini değerlendirdiğimizde meselenin temelini, köken birliği olan Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurların oluşturduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Nitekim Bulgar adı verilen Bulgar boylar birlikteliğinin ortaya çıkmasına dair Bulgar Hakanlar Listesi ipuçları içermekte ve buradaki üç isim dikkat çekmektedir. Bunlar, Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'tan önce kayıtlı olan ve Bulgarların tarihi cetlerini sembolize eden Avitokhol, İrnik (İrnek), Gostun adlı şahıslardır. Hakanlar listesinde yer alan bilgiler şöyledir:

Bulgar kurucu unsurlarının bir nevi şeceresi olan Hakanlar Listesi'ndeki ilk sıradaki Avitokhol'un müşahhas tarihi kimliği bilinmemektedir. Genellikle 153-154 yıllarında Kuzey Hunlarının batıya

---

110 Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", s. 90; I. Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, Çev.: İ. Doğan, İstanbul, 2007, s. 196.

111 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 124-127. A. Ahmetbeyoğlu, "Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, 2002, s. 301-314.

doğru göçüyle irtibatlandırılmakta ve Sien-pi'lerin hücumu sonucu siyasi varlıklarını kaybeden Kuzey Hunlarının hükümdarı olabileceği düşünülmektedir.[112] 300 yıllık hâkimiyet süresinin Hunların batıya yönelme tarihi olan 153-154 yılı ile Attila'nın ölüm tarihi olan 453 senesi arasındaki dönemi kapsadığı ifade edilmiştir.[113] İrnek'in 150 yıllık hâkimiyet süresinin ise Attila'nın ölümünden sonraki 150 yıllık süreci işaret ettiği düşünülmüştür.[114] Hakanlar Listesi'nden başka yazılı kaynaklarda adı geçmeyen ve Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'tan önceki isim Gostun'un kimliğine dair malumat bulunmamaktadır. Kutrigurların Beyi, Ant asıllı olduğu iddiaları[115] yanında, Kubrat'ın dayısı Organa ile özleştiren, Avar Kağanlığı'nın batı sınır bölgesindeki Bulgar boyları üzerine atadığı genel valisi kabul eden görüşlerde mevcuttur.[116] Bu mülahazalar Kubrat Han'ı Avrupa Hunları üzerinden Asya Hunlarına bağlamakta fakat Onogurlar başta Ogur boylarının yerini eksik bırakmaktadır.

Kanaatimce Bulgarların ulu cetleri hususunda Bulgar Hakanlar Listesi'nde ilk sırada yer alan Avitokhol 300 yıllık hâkimiyet süresi, mensup olduğu soy ve Bulgarları oluşturan Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurların batıya gelmeden önce dâhil oldukları Asya Hun Devleti'nin uzun siyasi varlığını ifade etmektedir. Bunun yanında Bulgar hükümdar ailesi açısından bakıldığında da Avitokhol, Tu-ku ailesinin en önemli hükümdarı Mo-tun'u sembolize ediyor olabilir ki, bu aynı zamanda boylar açısından ortak bir tarih şuurunu da ortaya koymaktadır.

---

112 A. Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 14, s. 2-3; O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, s. 24.

113 O. Pritsak, *aynı eser*, s. 37-38; J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 77.

114 L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, Lille, 1974, s. 661; T. Tekin, *aynı eser*, s. 12; O. Pritsak, *aynı eser*, s. 35.

115 G. Vernadsky'den naklen bakınız D. Koç, *aynı eser*, s. 32.

116 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 218; D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 33; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 12-14.

Listede İrnik şeklinde yer alan ve kendisine bağlı kütlelerin bakiyelerinin Bulgarların oluşumunda ana unsurların başında yer alan Attila'nın küçük oğlu İrnek'in 150 yıllık hâkimiyet süresi ise, Alan ülkesini ele geçirdikten sonra iyice batıya yönelişlerinden siyasi varlıklarının son bulduğu devreyi (350-464) kastetmektedir. Dulo sülalesine akrabalık yoluyla bağlanan Ermi ailesine mensup olan Gostun'un Onogurların beyi olabileceği düşüncesi hâsıl olmaktadır. Kubrat'a bağlanan süreçte hâkimiyet süresi çok kısa gösterilse de, Bulgarların kaynaklarda Hun ve Onogur adlarıyla anılması bu görüşümü pekiştirmektedir. Hülasa nüfuslarının hayli fazla olduğu bilenen Onogurlar Bulgar toplumunu asıl ve çoğunluğunu teşkil ederken, Avrupa Hun bakiyeleri ise Bulgar hükümdar ailesinin nüvesini oluşturmuştur. Süreç içerisinde Ogur boyları başta olmak üzere çeşitli Türk topluluklarıı da Bulgarların bünyesine katılmışlardır.

Onogurlar hem Büyük Bulgar hem de Tuna Bulgar devletlerinin kuruluşunda önemli unsurlardan birisi olmuşlardır. Nitekim Nikephoros, Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'ın Unnogunların (Onogurların) efendisi olduğunu belirtmiştir.[117] Agathias da Tervel komutasında Trakya'yı istila eden Tuna Bulgarlarını Unnogundur veya Onogundur (Onogurlar) Bulgarları diye adlandırmıştır.[118] Konstantinos Porphyrogennetos, Bulgarların evvelden kendilerini Onogur Bulgarları diye adlandırdıklarını kaydetmiştir.[119] Theophanes Confessor'da da Ounnogoundour Bulgarları ifadesi yer almıştır.[120] Büyük Bulgar Devletinin yıkılmasında önemli bir etken olan Hazarlar da mağlup ettikleri ve bir kısmının hâkimiyet altına aldık-

---

117 *Nicephori, Archiepiscopi Conſtantinopolitani Opuscula Hiſtorica*, Neşr. Karl de Boor, Leipzig, 1880, s. 44.

118 *Agathias*, s. 89. Kelimenin açıklaması için bkz. T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 64.

119 Conſtantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri* (Neşr. I. I. Reiske), Bonnae, 1829-1830, s. 65.

120 *Theophones Confessor*, s. 497.

ları Onogur Bulgarlarını V-n-nt-r diye adlandırmışlardır.[121] Nitekim Hazar Meliki Yusuf mektubunda bunlardan şöyle bahsetmiştir: "... Bendeki kayıtlara göre atalarım henüz sayıca azken, yüce efendi-ona selam olsun-ona güç, kudret ve kale verdi. Onlar kendilerinden daha güçlü ve daha kudretli birçok halkla ardı ardına savaşlar yaptı. Tanrı'nın yardımıyla onları kovarak ülkelerini işgal ettiler ve bazılarını içinde bulundurduğumuz günlerde dahi haraç ödemeye mecbur bıraktılar. Benim yaşadığım ülkede, daha önceleri V-n-nt-r'ler yaşıyorlardı. Atalarımız Hazarlar, onlarla savaşırlardı. V-n-nt-r'ler daha kalabalık, hatta denizin kumları kadar kalabalıktılar. Ama Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini terk etmek ve kaçmak zorunda kaldılar. Onları kovalayanlar Tuna adlı nehre kadar gittiler, fakat hala onlara yetişemediler. Bugünkü günde onlar Tuna nehri boylarında ve Kustandın'a yakın yerlere yerleşmiş durumdalar. Hazarlar ise, bugün onların topraklarını işgal etmiş bulunuyorlar...".[122] Ayrıca Suriyeli vakanüvist Zahariya Ritor'un, Derbend Geçidi'nden kuzeye doğru Hazar Denizi'nin ötesinde yaşayan bir halk olarak bahsettiği Bulgarlara dair verdiği bilgilerden; "Bazgun kendi dili olan bir ülkedir. Hunların sınırlarında bulunan Hazar Kapısı ve Denizi'ne kadar uzanır ve buraya bitişiktir. (Hazar) Kapının ötesinde kendi dillerini konuşan Bur(l)garlar yaşıyorlar. (Onlar) Putperest ve barbar bir halktırlar. Onların bir şehri Alanların ise beş şehri var. Dadu sınırlarındaki dağlarda yaşıyorlar. Kaleleri vardır. Avangur çadırlarda yaşayan bir halktır; Avgar, Sabir, Burgar, Alan, Kurtargar, Avar, Hasar, Dirmar, Sirurgur, Bagrasik, Kulas, Abdel, Eftalit – bu on üç halk çadırlarda yaşıyorlar (bunlar) sığır, balık ve vahşi hayvanların etleriyle beslenen, silahları olan halklardır",[123] Bulgarlarla alakalı Onogur, Ugor, Sabir, Kutrigur, Avar, Hazar, Saragur ve Eftalit[124] isimleri

---

121 K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A. D.", *Acta Orientalia*, I, 2-3, 1951, s. 77-82.

122 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 231.

123 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 29.

124 Ak-Hunların bir kısmının buraya kadar geldiğini ve bu boyların hepsinin dillerinin (Türkçe) aynı olması dolayısıyla beraber hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

tespit edilmiştir. Patrik Nikephoros "Kısa Tarih"inde 635 yılına dair verdiği bilgide; "Yaklaşık olarak aynı sıralarda Organas'ın yeğeni ve Onogundurların efendisi olan Koubratos (Kubrat) Avarların Kağanına karşı ayaklandı ve onların ordusunu aşağılamalara tabi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a bir elçilik heyeti gönderdi ve onunla ömürlerinin sonuna kadar uyacakları bir barış antlaşması yaptılar. Herakleios da ona hediyeler gönderdi ve patrik unvanı ile onu şereflendirdi".[125] Bu ifadeler ve bilgiler Türk Bulgar devletlerinde kurucu unsur olarak, fazla savaşa katılmadıklarından[126] ve yurtlarında tesis ettikleri uzun barış dolu yıllar sebebiyle nüfusları hayli artan Onogur varlığının ve ağırlığının açık delillerini oluşturmuştur.

Onogurlar, Ugor-Macarlara siyasi, askeri ve kültürel bakımdan tesir etmişler, onları da kendileriyle beraber güneye sürüklemişlerdir. Onogurlar 463 yılında Sabirlerin baskısı sonucu yurtlarını terk ederek Sır Derya'nın batı ucu yani Aral'ın güneyinden bugünkü Çimkent, Yesi (Türkistan), Kızılorda bölgelerinden hareketle İtil boyuna ulaşmışlardır. Bu bölgede Onogurların bir kısmı İtil'i geçerek eski yurtlarını andıran Kafkasya'nın kuzey-doğu eteklerinden Don Nehri'ne kadarki sahayı yurt tutmuşlarıdır. İtil Nehri'nin sol kıyısında kalan Onogurlar da kuzeyde otlaklar aramışlar ve daha sonraları İtil Bulgarlarının ülkesi olacak sahaya ulaşmışlardır.[127] Bunun yanında Onogurların Don Nehri'nin aşağı boylarında ve güneylerinde, bugünkü Başkurdistan civarında olan Macarların da o günlerde onların hemen kuzeybatılarında oldukları iddia edilmiştir.[128]

---

125 *Nicephori, Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, s. 44.

126 Jordanes'in Hunugurlar olarak kaydettiği ve sansar derisi ticareti yaptıklarını söylediği Onogurlara dair; "... kendilerinden daha cesur olan komşularından sinmişlerdir", (*Jordanes*, s. 63) ifadesi de Onogurların savaşmaktan kaçınan ve ticareti ön plana çıkaran tutumlarını destekler mahiyettedir.

127 Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, Yayınlayan: C. De. Boor, Stuttgart, 1972, s. 259; W. Pohl, *Die Awaren*, s. 18-57; Ş. Baştav, "Sabir Türkleri", s. 60.

128 A. O. Demiral, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 41.

Onogur adı ilk bakışta Kafkaslar çevresindeki Hun adından (Honagur) kalmış gibi algılanmıştır. Günümüzde elde mevcut nüshası XI. yüzyıl sonu- XII. yüzyıl başlarına ait olan Ermeni müverrihi Movses Dasxuranc (Kalankatuac), IV. yüzyılın sonlarına dair hadiseleri anlatırken, Şapur'un İran'ına meydan okuyan Honk yurdundan Honagur'dan bahsetmiştir. Honagur gerçekte Hunları değil de Onogurları ifade ediyorsa, bu kayıt Onogurları 463'ten önceye, İran'a akın mesafesinde bir yere, belki de İtil-Yayık (Ural) arasına yerleştirmektedir.[129] Bunun Kafkaslarda İran'a sefer yapan bir Hun kumandanının adı olduğu düşünülmüş, ayrıca Ermeni yazarının kaydettiği ismin Hun ile Ogurdan meydana geldiği ve Batı Sibirya'da yaşayan Onogurların ilk dönemlerinde Hun konfederasyonuna dâhil olduklarının işareti olabileceği de iddia edilmiştir.[130] Onogurların Kafkasya ötesine Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca varlıklarının önemli bir işareti de Bizans tarihçisi Agathias'ın VI. yüzyıldaki Bizans-Sasani savaşları hakkında bilgi verirken Kolhida kalelerinden birinin adının Onoguris olduğunu, 554 senesinde Lazika'da Rion'un kuzeyinde bulunan Onoguris kalesine bu adın Kalhiler'in Hunno-Ogurlara karşı asla kazanamadıkları bir zaferin anısına verildiğini belirtmesidir.[131] Ayrıca Onogurların VI. yüzyılda Kafkasya'da bulunduklarını eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik yakınındaki Borisovsk mezarlığındaki birçok mezarın karakteristik özellikleri de desteklemiştir. Zaten Kuban'ın aşağı kesimleri ve Kafkasya'nın kuzey batı boşlukları Onogur sınırları içerisinde gösterilmiştir.[132]

VI. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir Bulgar grubunun Kuzey Kafkasya'da olduğuna dair Antakya Patriği Suriyeli Mihail'de de

129 Movses Dasxuranc, *History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Cambridge-Massachusetts, London, 1978, s. 135-136. P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 82.

130 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 91.

131 *Agathias*, s. 177-179.

132 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 26.

kayıt bulunmaktadır. Buna göre Bulgarlar İmeon dağlarından çıkarak Barsaliya olarak adlandırılan Alan ülkesine geldiler, denilmektedir. Bulgarların bu dönemde Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yurt tuttukları anlaşılmaktadır.[133] Zira XIII. yüzyıl Süryani tarihçisi Abû'l-Farac'ın Asparuh Bulgarlarının Balkanlara göçünü anlattığı kaydında Bulgarlar, Bizans İmparatoru Mauricius döneminde (582-602) Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya bölgesinde gösterilmiştir. Konuya dair yazdıkları şöyledir: "Bu sıralarda İç İskitya'dan 30.000 İskit ile beraber 3 kardeş harekete geçtiler. Kış mevsiminde Amon dağının etrafinda su aramak için iki ay dolaştıktan sonra Miantis gölünden kaynayarak Pontus denizine karışan Tanis (Dona?) nehrine vardılar. Bunlar Roma hududuna vardıkları zaman içlerinden Bulgaris adlı biri 10 gemi alarak Tanis nehrini geçti ve karargâhını Tanis ve Dunbir (Don ve Dnyeper?) nehirleri arasında kurdu. Bu nehirler de, Pontus denizine akar. Daha sonra bu adam, Mauricius'a haber göndererek yerleşmek üzere toprak istedi ve Romalıların müttefiki olacağını bildirdi. Mauricius ona yukarı ve aşağı Misya'yı verdi ve bunlar burada ikamet ederek Romalılar hesabına hudut karakolluğu yaptılar. Bunlar İskit oldukları halde, Romalılar bunlara Bulgarlar diyorlardı. Daha sonra diğer iki kardeş Salia adı ile tanılan Alan ülkesine, yani Bulgarların ve Panguryalıların[134] "Türkler kapısı" adını verdikleri Hazar şehirlerine geldiler...".[135] VI. yüzyıl Suriye kaynağının (Zahariya Ritor) ve Abû'l-Farac'ın ifadelerini bugünkü Çeçenistan-İnguşedya'dan batıya doğru Kuzey Kafkasya, Kuzey Don bölgesi ve Aşağı Don bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılar da desteklemiştir.[136]

---

133 Michel le Syrien, *Chronique, III,* Yayınlayan: J. B. Chabot, Paris, 1903, s. 184.

134 O. Karatay, Panguryalılar isminin Onogurlara işaret ettiğini düşünmüştür. O. Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Ankara, 2003, s. 27.

135 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C: 1, Çev.: Ö. R. Doğrul, Ankara, 1999, s. 165.

136 D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, s. 26.

Kurucu unsurları Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurlar olan ve Azak Nehri'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde tesis edilen, sınırları doğuda Don boylarına, batıda ise Bug Nehri'ne dayanan Büyük (Magna) Bulgar Devleti'nin adı, sahip olunan toprakları aşan genişliği ifade etmiştir. Çoğu ileriki yıllarda Bulgarların bünyesine katılacak akraba boyların yaşadığı sahalara da işaret eden bir adlandırma olmuş olabilir. Nitekim farklı kaynaklarda yer alan bilgiler bu düşünceyi haklı çıkartacak bulgular taşımıştır.

Jordanes'de; "... Sel gibi akan Vistul Nehri'nin sularını boşalttığı üç ağzının yer aldığı okyanus kıyılarında, pek çok kabileyi uhdesinde toplamış bir halk olan Vidivariler yaşarlar. Keza onların ötesinde diğer bir kavim Aestler okyanusun kıyısını tutarlar. Güneyde tarım yapmasını bilmeyen, koyun sürüleri ve avcılıkla geçinen çok cesur bir kabile olan Acatzirlar yaşarlar. Daha uzağında ve Karadeniz'in yukarı kısımları, ihmalimiz nedeniyle maruz kaldıkları felaketlerle ünlü olan Bulgarların yurtlarıdır. Yiğit kabilelerin bereketli kökü olan Hunlar; bu coğrafyada kalabalık olan iki halka tomurcuk verdiler. Bu tomurcuklardan biri Altziagirler, diğeri Savirlerdir. Onlar farklı mahallerde meskûn olmuşlardır. Altziagirler, para düşkünü tüccarların Asya'nın mallarını getirdiği Chersona yakınlarını ele geçirmişlerdir. Yazları hâkimiyetleri altındaki engin ovalardaki sığırları için otlak olabilecek her yer onları cezbeder, kışları ise Karadeniz'in ötesine geri dönerek hayvanlarını otlatırlar..." şeklinde bilgi yer almıştır.[137]

Theophanes'de ise şunlar kaydedilmiştir: "... Karadeniz'in kuzeyinde Maeotis gölünün ötesinde, Sarmat topraklarında okyanusa doğru uzanan bu sahada büyük İtil Nehri akar. Kafkas dağlarındaki Daryal geçidinden geçen Don Nehri, İtil Nehri'ne yakındır. Maeotis gölünün yukarılarından değişik yönlere akan Don ve İtil'in yakınlarında Kuphis Nehri (umumiyetle bunun Kuban nehri olduğu düşünülmüştür.) doğar ve Necropiles ile Krioproson yakınlarında Pontus

---

137 *Jordanes*, s. 62-63.

denizine dökülür. Maeotis gölünün doğu sahillerinde Phanagoria ötesinde Yahudiler yanında birçok halk yaşar. Bu gölün öte tarafında Bulgarların xistan balığı avladıkları Kuphis'in yukarı taraflarında Büyük Bulgar Devleti bulunur ve orada Bulgarların akrabaları Kotraglar yaşarlar...".[138]

Nitekim Nicephoros'da kısaca "... Hunlar ve Bulgarlar hakkında bir şeyler söylemeliyiz. Maeotis gölünün civarında, Kuphis Nehri boyunca Büyük Bulgarlar yani Kotraglar yaşar..." demiştir.[139]

Ermeni Ananias Sirakeçi, *Ermenistan Coğrafyasına Yeni Notlar* isimli kitabında şu bilgileri vermiştir: "... Sarmatya'da, Keraunian ve Hipion dağlarının olduğu yerde Maeotis denizine dökülen beş nehir vardır. İki nehir Kafkasya'dan gelir. Biri, Kafkaslardan başlayan Maeotis'in kuzeybatısı ile Pontus arasına vaki Krax Dağları'ndan dökülen Vallanis'dir. Diğeri ise Psevhros nehridir (Kuban'ı bir kolu) ve Bosphoros'u Nikops şehrinin bulunduğu yöreden ayırır. Onların kuzeyinde Türk ve Bulgar halkları yaşarlar. Bunlara Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghontor-Balkar muhacirleri ve Çdar-Balkarlar denilirdi. Ptolemeus bu isimleri bilmezdi...". Yine aynı kitapta "... Trakya'da iki dağ ve nehir vardır. Bunlardan biri altı kola ayrılan Tuna'dır. Bu nehir bir göl ve Pjuki denilen bir ada oluşturur. Bu adada, Avarları yenip Bulgar dağlarından geçerek Hazarlardan kaçan Kubrat'ın oğlu Asparuh yaşar..."[140]

Ayrıca Agathias, Hun adının, her birinin kendi özel ismi bulunan birçok kabilenin teşkil ettiği toplumun ortak adı olduğunu belirterek şunları yazmıştır: "Hun halkı hiçbir zaman Maeotis Gölü'nün doğuya bakan kesiminde yaşamamış, aksine Asya'da İmeon (Pamir) Dağları'nda yaşayan diğer barbar halklar gibi Tanais (Don) Nehri'nin kuzeyinde hayat sürmüşlerdir. Onların tamamına Hunlar ve İskitler deniliyordu. Bu kabilelerden bazıları münferiden Kutrigur, bir başka

---

138 *Theophanes*, s. 356-357.

139 *Nicephoros, Archiepiscapi Conſtantinopolitani Opuscula Hiſtorica*, (Neşr.: Karl de Boor), Leipzig, 1880, s. 24.

140 *http//groznijat.tripod.com/Bulgar.*

grubu Utigur, kimileri Ultizur, bir diğeri de Vurugund adıyla biliniyordu. Aradan yüzlerce yıl geçtikten sonra bunlar Avrupa'ya geldiler veya masalda anlatıldığı gibi bir geyiğin delaletiyle yahut başka bir tesadüfî sebebin neticesi olarak fakat her halükârda vaktiyle geçilmez diye bilinen Maeotis bataklığını aştılar ve yabancı topraklara yerleştikten sonra ani saldırılarla orada yaşayan ahaliye büyük felaket yaşattılar".[141]

Orta Asya'dan Doğu Avrupa coğrafyasına göç eden Ogurların yaşadıkları yerler İtil Nehri ile Karadeniz arasındaki bozkır bölgesinde Hazar Denizi'nin kuzey-batı kıyısında ve Kuban Nehri civarındaydı. Onogurlar Macarlarla beraber Batı Sibirya'daki yurtlarından hareket ederek Ten ile Kuzey Kafkaslar arasına, Kuban bozkırlarına göç ettiler. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sahada yaşayan Onogurların doğusuna, İtil'in güneyi ile Terek-Kuma bozkırına sonraları Sabirler gelmişlerdir. Onogurlar burada Macarlarla beraber uzun süre kalmışlardır. Menandros'un verdiği bilgiye göre Avarlar 558 yılında Onogur ve Sabir kuvvetlerini mağlup etmişlerdir. Bunun sonucunda Onogurların Avar hâkimiyetine girmiş olabileceği düşünülmüştür. Avarlar Kafkaslardan Orta Avrupa'ya yöneldikleri VI. asrın ikinci yarısında Göktürk hâkimiyeti Kafkaslara dayanmıştı. Onogurlar VI. asrın son çeyreğinde, tahminen 576 yılında Batı Göktürklerin hâkimiyeti altına girmişlerdir. I. Göktürk devletinin yakılışına kadar geçen bu süreçte Onogurların başına bir Göktürk şehzadesinin tayin edildiği varsayılmıştır.[142] Menandros, çok kalabalık ve gelişmiş olduğunu belirttiği Onogurların Göktürklerle olan münasebeti hakkında şunları söylemiştir: "Ama neden siz Romalılar benim elçilerimin Bizans'a Kafkaslar üzerinden geçmelerini sağladınız ve bana, seyahat edebilecekleri başka bir yolun olmadığını söylediniz? Bunu sadece, arazinin güçlüklerinden dolayı

141 *Agathias*, s. 172.

142 A. Stratos, *Byzantine Empire in the Seventh Century*, *IV*, Amsterdam, 1978, s. 98.; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 2003, s. 33.

Roma İmparatorluğu'na saldırmaya yanaşmayayım diye yaptınız. Fakat ben, Dnyeper'in (*Βορυσθένης Borysthenēs*) ama Tuna'nın (*Ἴστρος Istros*) da, Meriç'in (*Ἕβρος Hebros*) de nereden aktıklarını ve bizim kölelerimiz olan Uarkhonitailer nereden doğru Roma bölgelerine geçtiklerini gayet iyi biliyorum. Ben sizin gücünüzü çok iyi tanıyorum, çünkü güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tâbidir. Siz sefiller, Alan halklarını ve Unigurların (*Οὐνιγοῦροι Ounigouroi*) (*On-Ogurlar*) kavimlerini aldattınız; bunlar bütün cesaretleriyle ve kendi güçlerine güvenerek, zapt edilemez Türk halkının karşısına dikildiler, fakat ümitlerinin hiçbiri gerçekleşmedi. Bundan dolayı bize itaat ediyorlar ve bir kölenin rolüne boyun eğiyorlar".[143]

Onogurlar Karadeniz'in kuzeyindeki ticarette rol oynamışlardır. Zaten Azak bölgesi Rusya'nın kuzeyi ile Akdeniz'in doğu sahilleri arasındaki ticaretin giriş kapısı konumundaydı ve ticaretin en önemli unsurlarından birini kürkler teşkil etmekteydi. Nitekim Jordanes (VI. yüzyıl), kendilerinden daha cesur komşularından sinmiş durumda olduklarını söylediği Onogurların sincap derisi ticareti yaptıklarını belirtmiştir.[144] Çağdaş Bizans kaynakları Onogurların yurtlarını, ülkelerini Onoguria olarak adlandırmışlardır. Nitekim VII. yüzyıl Bizans kaynağı; Onoguria'nın Karadeniz kıyısında bulunduğunu belirtmiş, akabinde Livanios isimli birisinin verdiği bilgiye atfen Onogurların Maeotis bataklığının yukarı kesimlerinde yaşadıklarını ve bu bölgede balık avlayarak bunu tuzsuz yediklerini kaydetmiştir.[145] Jordanes de Hunugurlar şeklinde adlandırdığı Onogurların ülkesine Hunuguria demiştir.[146] Agathias ise, kendi zamanında Stephaneos Protomartyros diye bilinen kalenin aslında burada yaşayan kavmin adına nispetle Onogur Kalesi ismini taşıdığını yazmıştır.[147] Theophylaktos

---

143 R. C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman: Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, Liverpool, 1985, s. 17175.

144 *Jordanes*, s. 63.

145 H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 148-149.

146 *Jordanes*, s. 63.

147 *Agathias*, s. 89.

Simokattes, Onogurların Bakath adlı bir şehirlerinin olduğunu ve bunun bir deprem sonucu yıkıldığını belirtmiştir.[148] Simokattes'in; çok uzun yıllar önce Onogurlar tarafından kurulduğu ve depremle yıkıldığını söylediği Bakath şehrinin neresi olduğu hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimileri Bakath'ın Baktriya bölgesi, kimileri ise Sır Derya'nın orta çıkış bölgesinde bir yerde İranî Orta Asya olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Bakath isminin Sogd menşeli olduğu düşünülmektedir. Kath, Sogdca'da şehir manasına gelmektedir. Bu nedenle Bakath şehrinin Onogurların ve Sogdluların yerleşim sahaları arasındaki sınır bölgesinde bir yerlerde olabileceği tahmin edilmiştir.[149]

Onogur adının kaynaklarda son kez geçmesi VIII. Yüzyıla ait bir bilgi dolayısı olmuştur. Buna göre, Doğu Romalıların tahminen VII. yüzyılda başladıkları misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogurlar arasında Hristiyanlık yayılmaya[150] başlamıştır. Hatta Doğu Roma

148 Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, s. 259.

149 A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Middle Ages*, Budapest, 1999, s. 212; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 81; K. Czeglédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev.: E. Çoban, İstanbul, 1998, s. 101.

150 528 yılına ait şu olay Hristiyanlaşan Onogur grupları için önem arz etmektedir. 528 senesinde Bizans İmparatorluğu Sabir Hükümdarı Balak'ın dul eşi Boarık ile ittifak yapıp Kuzey Kafkasya'da etkisini arttırırken, 528 yılında Kırım'daki Bosforos bölgesi yakınlarında yaşayan Hunların Beyi Gorda(s), İmparator I. Iustinianos (527-565) ile kurduğu dostluk sebebiyle İstanbul'a gelmişti. Gordas parlak bir kabul töreni ve kıymetli hediyelerden sonra Hristiyanlığa girme teklifini kabul ederek, vaftiz babalığı yapan I. Iustinianos'un huzurunda dinini değiştirdi. Bizans sarayında büyük ilgi gören, kıymetli armağanlar alan ve Bizans'ın Kırım'daki mühim limanı Bosforos'un muhafazası ile vazifelendirilen Gordas ülkesine dönünce, kendisine yapılan parlak muamelenin sarhoşluğu altında kendi dininin altın ve gümüşten yapılmış töslerini ortadan kaldırttığı gibi, halkı da Hristiyanlığa kabule zorladı. Kendi dinlerine bağlı olan halk ayaklandı ve Gordas'ı öldürerek yerine onun kardeşi Muager'i (Muageriya, Muagelye, Muila) geçirdi. Çağdaş Bizans tarihçileri genelde Ogur boylarının adlarını birbirilerinden ayıramadıklarından hepsini "Hun" adı altında zikretmişler (A. Ahmetbeyoğlu, *Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar*, s. 8-9). Bu durum

Kilisesi Kuban havalisindeki yurtta kurulan Onogur Piskoposluğu tesis etmiştir. Bu, VIII. yüzyıl ortalarında Kırım Gotlarının Başkenti Doros'un otoritesi altındaki piskoposluklar arasında yer almıştır.[151]

Onogurlarla beraber Kuzey Kafkasya'ya gelen Macarlar, Onogur boy birliği bozulana dek yanlarından kalmıştır. Macarcadaki Kafkas dillerinden alınan eski kelimelerin bu dönemlerin hatırası olduğu kabul edilmiştir. Macarlar Onogurların dağılmasından sonra kendi başlarına Pannonia bölgesine gelmişlerdir. Burada uzun süre Onogur (Ungor) adıyla anılmışlardır. Macarları nitelemek üzere Avrupa dillerinde kullanılan isimlerinin kökeni Onogur boy adının Eski Slavca şekli Ongr ile alakalı olmuştur. (Latin: Ungri, Alman: Ungar(n), Fransız: Hongrois, Rus: Venger ayrıca Ungarus, Ungroi, Hungarian, Hongroi vs.)[152]

Netice olarak; Türk Bulgar boylar birlikteliğinin ana nüvelerinden birisi olan Onogurlar kendi adlarına müstakil bir devlete sahip olamasalar da Büyük Bulgar ve Tuna Bulgar devletlerinin mühim

---

da çeşitli görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nitekim J. Markuart bahsedilen olayda Hunlar diye anılanların aslında Utigurlar (J. Markuart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 125-127), Macar bilgini Balint Homan Onogurlar (B. Hóman, "A Magyar Hún-Hagyomóny és Hún-monda", *Studium*, 8, Budapest, 1925, s. 33 vd.), Gy. Moravcsik ile Zlatarski de Kutrigurlar olduğunu ileri sürmüşlerdir (Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, *I*, Berlin, 1958, s. 66). Ayrıca Gordas'ın başlarında bulunduğu Hunların; Kırımlı Hunlar, Doğu Azaklı Hunlar, Altziogurlar (6 Ogur) olduğu da söylenmiştir (M. İ. Artamonov, *aynı eser*, s. 122-123). Diğer taraftan Szabo Karoly ise yeni hükümdar Muager'in adının Macar kavminin adı ile yakın ilgisi olduğu görüşünü ortaya atmıştır (K. Szabo, *Priszkosz Szónok es Bölcsész életéröl S Törtênetirata Töredékeirol*, *I*, Pest, 1878). Kırım'daki Bosforos bölgesi yakınlarında yaşayan Hunların Onogurlar olduğunu ve Hristiyanlaşan Onogurların temelinde Gorda(s)'ın bakiyesi Onogurların yer aldığını düşünmekteyiz.

151 A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam, 1974, s. 157; I. Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, s. 198; G. Ostorgorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1986, s. 97.

152 F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev.: İ. Kafesoğlu, Ankara, 1949, s. 5; I. Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, s. 222.

kurucu unsurlarından birini oluşturmuşlardır. Yaşadıkları sahalarda askeri ve siyasi olarak değil, ticari yönleri ve şehirler kuracak sosyo-kültürel birikimleriyle dikkat çekmişlerdir. Birçok açıdan etkiledikleri ve günümüzde yaşadıkları toprakları yurt tutacak tarihi, coğrafi gelişimlerinde rol oynadıkları Macarların isimlerinde (Hungary, Hungarian gibi) izleri halen yaşamaktadır.

BÜYÜK (MAGNA) BULGAR DEVLETİ

KUBRAT HAN VE OĞULLARI

Büyük (Magna) Bulgar Devleti'nin kurucusu olan ve 765-766 yıllarında yazıldığı tahmin edilen Bulgar Türklerine ait elde mevcut vesikaların en eski tarihlisi "Hakanlar Listesi"[153] diye tanınan Grekçe kronolojik kitabede 60 yıl hüküm sürdüğü,[154] Dulo[155] sülalesine mensup olduğu, Şegur Veçem'de (Sığır yılının üçüncü ayı) tahta geçtiği belirtilen ve Bulgar Türklerince ata kabul edilen Kubrat Han hakkında kaynaklardaki bilgiler yetersiz ve karışıktır.[156] VI.

---

153 Bkz. A. Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, s. 1-8.

154 "Hakanlar Listesi"nde hükümranlık müddeti olarak verilen bu yılın Kubrat Han'ın ömür süresi olabileceği düşünülmüştür. Bkz. O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden, 1955, s. 36 vd.; L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Medievaux*, Lille, 1974, s. 661-673; V. Besevliev, *Protobulgarische Inschriften*, Berlin, 1963, s. 318 vd.

155 Dulo sülalesi Asya Hun Tanhusu Mo-tun'dan (MÖ 209-174) itibaren Hun Tanhuları yetiştiren Tu-ku ailesiyle aynıdır. Bu sebeple genelde Dulo sülalesine mensup olan Bulgar Hanları Asya Hun Tanhuları ile aynı köke bağlanır. Bkz. O. Pritsak, aynı eser, s. 62-64; İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1984, s. 190-191.

156 Kubrat döneminin en mühim kaynakları Bizans müverrihleri Theophanes (VIII. yy. ikinci yarısını- IX. yy. ilk yarısı) ile Nicephoros'un (IX. asır) eserleridir. Ayrıca Paulus Diaconus (VII. Asır), Thephylaktos Simokattes (VII. asır) gibi Bizans yazarları ile Ermeni coğrafya kitaplarında da bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı malumat için bkz. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, s. 456-59, 540-544; H. N. Orkun, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Ankara, 1938, s. 23-31.

asrın son çeyreğinde veya VII. asrın ilk yıllarında doğduğu tahmin edilen Kubrat Han'ın ailesi, çocukluğu, yetişmesi tespit edilememiştir.[157] Kaynaklarda Kubrat, Kobrates, Kvuratos, Kubratos, Koubratos, Kobratog, Kourt, Kurt[158] şekillerinde geçen ismin; Gy. Németh, L. Bazin, P. B. Golden "toplamak, toplayan" yani halkı, devleti bir araya getiren manasına gelen Kubrat (Kobrat) ile alakalı;[159] A. Vámbéry, G. Fehér, B. Szász, V. Besevliev ise Türkçe "Kurt"tan ibaret olduğunu açıklamışlardır.[160]

---

157 W. Pohl, *Die Awaren*, Wien, 1988, s. 268 vdd. Hiçbir belgeye dayanmadan Kubrat'ın daha küçük yaşlarda dayısı tarafından İstanbul'a götürülerek Bizans sarayında eğitilip yetiştirildiği ve vaftiz olup Hristiyan olduğu iddia edilmiştir. Bunun yanında Kubrat'ın küçük yaşta değil de 635 yılından sonra dostu İmparator Herakleios (610-641) tarafından vaftiz edildiği de söylenmiştir. Bu konudan, VII. yüzyıl yazarı Bishop of Nikiu Bizans İmparatorluğu'nda Konstantinos'un ölümünden sonra meydana gelen olayları anlatırken şöyle bahsetmiştir: "... Ve Bizans'ın sakinleri bu haberi duyduklarında dediler ki: 'Bu plan, Hunların Beyi Organa'nın yeğeni Kubratos'la alakalıdır, O Constantinopol şehrinde vaftiz edilmiş ve çocukluğunda Hristiyan toplumunun içerisinde yer almış ve imparatorluk sarayında büyümüştü'. Ve onunla yaşlı Herakleios arasında büyük muhabbet ve dostluk hâkim olmuştu ve Herakleios'un ölümünden sonra, onun ihsanlarına mazhar olduğu için, (Herakleios'un) çocuklarına ve karısı Martina'ya da sevgisini göstermişti. Ve o hayat verici vaftizle ayin edildikten sonra kutsal vaftize binaen her yerde bütün barbarları ve putperestleri alt etmiş. O şimdi Heraklios'un çocuklarının menfaatini de destekliyor...". Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John*, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text, translated with an introduction, New Jersey, 2007, s. 197. Ayrıca bkz. St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 12 vdd.; Ch. Gerard, *Les Bulgares De La Volga et Les Slaves Du Danube*, Paris, 1939, s. 37-38.; L. Bazin, *aynı eser*, s. 672. Bu iddialar faraziyeden öteye gidememiştir. Eğer Kubrat dedikleri gibi Hristiyan olsaydı bu çocuklarına da sirayet ederdi ve torunları Krum ile Omurtag ülkelerindeki Hristiyanlaştırma çabalarına önlem almazlardı. A. Ahmetbeyoğlu, "Omurtag Han (814-831)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 34, 1989, s. 42-46.

158 Gy. Morovcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, s. 161-162; J. J. Mikkola, "Die Chronologie der Türkischen Danoubulgaren", *Journal de la Sciété Finno-Ougrienne*, XXX, 2, 1930, s. 10.

159 Bkz. Gy. Neméth, "Kobrat es Esperüch", *Magyar Nyelv*, XXVIII, 1932, s. 7 vd.; L. Bazin, *aynı eser*, s. 667-669; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 202, n-69.

160 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara, 1985, s 12-13; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 316-320. Kubrat ismi, manası ile alakalı görüşler ve Kubrat'a ait yüzükte 'Pat-

Kubrat'ın istiklâl mücadelesi için bir araya getirdiği Bulgarlar, VII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ve Kuzey Kafkasya arasında dağınık halde idiler ve bir kısmı sınırları Karadeniz'e dayanan Göktürklere; bir kısmı ise Pannonia merkezli devlet kuran, hâkimiyetlerini Kafkaslara kadar genişleten Avarlara tâbi yaşamaktaydılar. I. Göktürk Devleti'nin iç savaşlar sonucu zayıflayarak yıkılması, Avarların 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra güç kaybetmesi üzerine Bulgarları oluşturan boylar beylerin yönetiminde müstakil hareket etmeye başlamışlardır.[161]

Böyle bir atmosferde gençlik yılları geçen Kubrat'ın bu karışık zamanda nasıl bir görev ifa ettiği anlaşılamamaktadır. Fakat bu sıralarda Hun-Ogur (Hun-Bulgar) Beyi olan dayısı Organa'nın (Origin)[162] yanında bulunduğu ve yetiştiği tahmin edilmektedir.[163]

---

rik Kubrat' ibaresinin yer alması neticesinde Kubrat'ın; II. Göktürk Devleti'nin kurucusu olan Kutluk'un Kağan ilan edildikten sonra İlteriş (Devleti-İli derleyip toparlayan) unvanını alması gibi Bulgarları bir devlet çatısı altında toplamasından dolayı taşıdığı unvan olabileceğini düşünmekteyiz. Gerek Kubrat gerekse bunun haricinde kullandığı başka bir isim veya unvan olup olmadığı konusunda hiçbir iz bulunmadığından kesin bir şey söylemek mümkün olamamaktadır.

161 A. Stratos, *Byzantine Empire in the Seventh Century*, *IV*, Amsterdam, 1978, s. 98; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 155; L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, (Çev.: A. Batur), İstanbul, 1999, s. 258-59.

162 Kubrat Han'ın dayısı olan (P. B. Golden'e göre amcası) Organa'nın Göktürklerin batıdaki Prenslerinden Çin kaynaklarında geçen Mo-ho-t'un hou ile aynı kişi olduğu söz konusu edilmiştir. Azak civarındaki Bulgarların başında olan şahsın unvanının Mo-ho-t'un hou, adının ise Organa veya Uragan olduğu Tulular ve Bulgarların başına geçerek Göktürklere isyan ettiği, Hazarlarla savaştığını ve Çungarya'daki savaşlar esnasında 631 yılında hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Ayrıca Kubrat'ın genellikle kabul edildiği gibi kız kardeşinin oğlu değil hanımı tarafından yeğeni olduğu da vurgulanmıştır. Bkz. M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, 217; A. Taşağıl, *Göktürkler*, Ankara, 1995, s. 93, 110; St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 14-15; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev.: E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006, s. 55.

163 Johannes Camenita, *De Excidio Thesalonicensi*, Bonnua, s. 495-496; W. Pohl, *Die Awaren*, s. 271; Gantscho Tzenoff, *Goten oder Bulgaren*, Leipzig, 1915, s. 184-202; St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 14-15.

Fakat Nikephoros'un, 619 yılında kilise meselesini görüşmek üzere bir Hun-Bulgar Beyi'nin maiyetiyle birlikte İstanbul'a gelerek Hristiyanlığa kabul edilmesini rica ettiği, yanındakiler ve hanımlarının vaftiz edildiğini, kendisine ise İmparator tarafından Patrik unvanı verildiğini söylemesi karışıklıklara yol açmıştır.[164]

Nitekim maiyetiyle birlikte kilise meselesini görüşmek üzere İstanbul'a gelen Bey'in isminin kaydedilmemesi, onun kimliği ile alakalı değişik görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Marquart başta olmak üzere birçokları Hun Beyi'nin Organa, Zlatarski ve bazı ilim adamları ise Kubrat olduğunu iddia etmişlerdir. Beraberindekilerinin Hristiyanlığı kabul ettikleri belirtilirken Hun Beyi'nin vaftiz olduğu konusunda bir kayıt bulunmamaktadır. Bu sebeple kaynaktaki bilgilerden zorlamayla Hristiyan olduğu hükmü çıkarıldığı gibi, din değiştirmeyip kendi dininde kaldığı da kabul edilmiştir. Kendisine hediyeler verilen ve Patrik gibi yüksek bir unvan tevdi edilen Bey'in Bizans için oldukça ehemmiyet taşıdığı anlaşılmaktadır.[165]

Stratejik açıdan oldukça önemli olan Kırım'daki topraklarının güvenliği için Karadeniz'in kuzeyi ve Azak civarındaki kabilelerle iyi ilişkiler içinde bulunan Bizans, Hristiyanlığın bu kabileler arasında yayılması için çok çaba sarf etmiştir. Nitekim Hunlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogur piskoposluğu tesis edilmiştir. Azak civarındaki bölgenin Göktürklere bağlı olan Hun-Bulgar Beyi, tebaası içindeki Hristiyanların dini meseleleriyle alakalı Bizans ile direkt müzakerelerde bulunmuştur. Bu sebeple Nikephoros'un bahsettiği Bey'in bu Hun-Bulgar Beyi ile aynı kişi olduğu tahmin edilmektedir.[166]

---

164 *Nicephoros*, s. 20 vd.

165 I. Zimonyi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, bkz. *Türkler*, Cilt 2, Ankara, 2002, s. 610-11; Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarischen Jahrbücher*, 10, 1930, s. 70-82; V. Besevliev, *Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1980, s. 146 vd.; A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam, 1974, s. 255.

166 M. İ. Artamanov, *aynı eser*, s. 214; A. Avenarius, *aynı eser*, s. 157; G. Ostorgorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: F. Işıltan, Ankara, 1986, s. 97.

626 yılında Avarların Sasanilerle birlikte İstanbul kuşatmasında başarısız olmaları çok büyük prestij kaybetmelerine sebep olmuştur. Avar Devleti'nde merkezi otorite sarsılmış, iktisadi ve siyasi kriz baş göstermiştir. 630 yılında Avarlara bağlı olan Bulgarlar, kağanın ölümü üzerine yeni hükümdarın kendilerinden olmasını öne sürerek Pannonia'da isyan etmişlerdir. Bulgar isyanını yöneten ve ismi tespit edilemeyen kişinin Kutrigur Bey'i olduğu anlaşılmışsa da bu şahsın Organa veya bizzat Kubrat'ın kendisi olabileceği de iddia edilmiştir.[167]

Bu ilk isyandan sonra Bulgarların mücadeleleri devam etmiştir. Dayısı Organa'nın yerine Hun-Bulgarlarının (Ogur-Bulgar) başına geçen Kubrat, Avarları Kuzey Karadeniz bölgesine göçe zorlayarak bu sahadaki Bulgarlar ile I. Göktürk devletinin yıkılması sonucu serbest kalan Azak civarındaki Bulgarları birleştirip 635 yılında Büyük (Magna) Bulgar Devletini kurmuş ve devletin ilk Hanı olmuştur.[168] Devletin kurulduğu coğrafya hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Araştırmacıları değişik sonuçlara ulaştıran bilgilerin kaynağını ise

---

167 J. Jarnut, *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart, 1982, s. 60 vd.; W. Pohl, *aynı eser*, s. 269-270; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 156-157; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 57.

168 *Nicephoros*, s. 24; W. Pohl, *Die Awaren*, s. 272-73; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, 1973, s. 437-440; H. Memişoğlu, "Bulgarların menşei ve oluşumları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 71, 1991, s. 60-61. Kubrat'ın Büyük Bulgar Devleti'ni kurup Han olmadan önce "Hakanlar Listesi"nde Ermi ailesine (Dulo'ya evlenme yolu ile bağlanan ve hanım tarafından akrabalık vasıtasıyla oluşan soy) mensup ve bir hüküm sürdüğü belirtilen Gostun diye birinden bahsedilmiştir. Hakkında hiçbir malumat bulunmayan Gostun'un Organa'nın genel valisi veya Organa'nın ölümünden sonra kısa bir müddet Hun Ogur-Bulgarların başında bulunulmuş olabileceği yahut bizzat Organa'nın kendisi olduğu düşünülmüştür. L. Bazin, *aynı eser*, s. 661; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 317; M. İ. Artamanov, *aynı eser*, s. 218; G. D. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 38; İ. Zimonyi, *aynı eser*, s. 610. Ayrıca Kubrat Han'ın istiklallerini ilan etmeden önce dayısının bağlı olduğu Göktürklere değil, Avarlara tâbi olduğu söylenmiştir. Bkz. P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 55.

Theophanes, Nikephoros ve bir Ermeni coğrafya kitabında yazılanlar oluşturmuştur.[169]

Kaynaklarda aktarılan bilgilerden yola çıkılarak Büyük Bulgar Devleti'nin nerede olduğu konusunda değişik yerler gösterilmiştir. Bulgar ve Ogurlar arasında bir bağlantı olmadığını iddia ederek devletin batıda kurulduğuna inanan Fr. Westberg ve J. Marquart dikkate alınmazsa[170] Büyük Bulgar Devleti'nin neşet ettiği yer hakkında ilk ciddi çalışmayı Gy. Moravcsik yapmış ve devletin Kuzey Kafkasya'da Kuban ve Don nehirleri arasındaki coğrafyada kurulduğunu söylemiştir.[171] Gy. Neméth,[172] S. Szadeczky-Kordoss,[173] L. Ligeti,[174] Cs. Bálint[175] gibi birçok Macar ilim adamı Moravcsik'in fikrini desteklemişlerdir. István Zimonyi Karadeniz'in kuzey kıyılarında,[176] W. Pohl Azak denizinin her iki yanında,[177] M. İ. Artamanov Azak Denizi'nden Dnyeper'e, Don'dan Kuban'a kadar uzanan sahada,[178] C. H. Beck de Büyük Bulgar Devleti'nin merkezinin Kuban olduğunu Don-Dnyeper arasında kurulduğunu söylemiştir.[179] Ayrıca S. A. Romaşov batıdaki sınırların Dnyeper'e ulaştığını çünkü başlangıçta Don-Dnyeper arasında yaşayan Kutrigurların devlete katılmadıklarını düşünmüştür. I. S. Chichurov ise Büyük Bulgar Devleti'nin Azak

---

169 Theophones Confessor, *Chronographia*, s. 356-357; *Nicephoros*, s. 24.

170 Gy. Moravcsik, "*Zur Geschichte der Onoguren*", s. 72.

171 A. Róna-Tas, *Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti*, bkz. *Türkler*, Cilt 2, s. 625.

172 Gy. Neméth, *A Foglaló Magyarság Kiakulása*, Budapeşt, 1930, s. 175 vd.

173 S. Szádecky-Kardoss, "Kuvrat Fiának Kubernek a Története és az Avar-Kori Leletanyak" *Antik Tanumanyak*, 15, 1975, s. 270-71; Aynı Müellif, *Az Avar Történelem Forrásai* 557- töl 806 ig, Szeged, 1992, s. 212-213.

174 L. Ligeti, *A Magyar Nyelv Török Kapcsolotai a Hanfoglalás Elött és az Arpada-Korban*, Budapeşt, 1986, s. 345-352.

175 Cs. Bálint, "Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat", *Acta Orientalia*, 42, 1988, s.

176 I. Zimonyi, *aynı eser*, s. 611.

177 W. Pohl, *Die Awaren*, s. 271-72.

178 M. İ. Artamanov, *aynı eser*, s. 210, 222.

179 H. Beck, "Awaren", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2, 1, 1967, ss. 527 vdd...

Denizi'nin doğusundan Kuban nehrine kadar uzanan sınırlı bir bölgede kurulduğunu iddia etmiştir. En son A. Rona-Tas ise Büyük Bulgar Devleti'nin Azak Denizi'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde kurulduğunu, sınırlarının doğuda Don boylarına, batıda ise Bug nehrine dayandığını ortaya koymuştur.[180]

Kubrat ve Bulgarlara ait bilgiler kifayetsiz olduğundan devletin kesin sınırlarını belirlemek mümkün olamamaktadır. Fakat kaynaklardaki yazılanlar yanında, 1912 yılında bugünkü Ukrayna'da bulunan ve Kubrat Han'a ait olduğu düşünülen iki yüzük ile üzerindeki yazılardan yola çıkarak Andras Rona-Tas'ın yaptığı değerlendirmeler ve tespitlerin daha sağlıklı olduğu düşünülmüştür.

Kubrat Han devleti kurduktan sonra İstanbul'a elçi göndererek Bizans İmparatoru Herakleios'la (610-641) antlaşma imzalamıştır. Yeni kurulan bir devlet için bu oldukça önemli olmuştur. İmparator Herakleios Avarlara ve Avar-Sasani ittifakına karşı yeni bir müttefik bulması açısından Büyük Bulgar Devletinin varlığını kabul etmiş ve Kubrat Han'a hediyeler göndererek ona Patrik unvanı vermiştir. Kubrat Han Herakleios'la yaptığı bu antlaşmaya ömür boyu sadık kalmıştır. Öyle ki Herakleios'un ölümünden sonra dul karısı Martina oğlu Herakkomos'la birlikte Konstantin'in oğlu Konstan'a karşı taht mücadelesine girişmiş, Kubrat ise Martina ve oğlunu sonuna kadar desteklemiştir.[181]

---

180 A. Róna-Tas, "Where Was Khuvrat's Bulgharia?", *Acta Grientalia*, 53, Sayı 20, 1-2, 2000, s. 1-16.

181 *Nicephoros*, s. 25; Ch. Gerard, *aynı eser*, s. 40; I. Bóna, *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*, bkz. *Studia Turco-Hungarica*, Budapest, 1981, s. 105-107; S. Szádeczky-Kardoss, "Kutruguroi Onagurai; Ugoroi", *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XII, 1970, s. 904; A. Stratos, *Byzantine Empire in the Seventh Century*, *II*, s. 136; J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Prescepina und Kuvrat Kagan der Bulgaren*, München, 1984, s. 39; E. Chrysos, *Byzantine Diplomacy A. D. 300-800: Means and Ends*, Byzantine Diplomacy Variorum, 1991, s. 25-30; D. Obolanesky, *The Byzantine Commonwealth*, Oxford, 1966, s. 89. Kubrat'a Herakleios tarafından Patrik unvanı verilmesi Bizans için Kubrat'ın ne kadar ehemmiyet taşıdığını ve 619 yılında Nicephoros'un bahsettiği İstanbul'a gelen ve Patrik

641 yılında Hazarlarla savaştığı anlaşılan ve yaptıkları hakkında daha fazla malumat sahibi olmadığımız Kubrat Han'ın ölüm tarihi hakkında da değişik görüşler ortaya atılmıştır. Müttefiki, dostu Herakleios'un ölümünden kısa süre sonra 641-647 yılları arasında öldüğü iddia edilmiştir.[182] Rona-Tas Kubrat'a ait olduğu kabul edilen sikkelerden yola çıkarak en geç 650 yılında öldüğünü söylemiştir.[183] Kubrat'ın Göktürkler'den ayrılarak bağımsız Büyük Bulgar Devletini kurduğu tarihi 584 olarak kabul eden Zlatarski 642'de,[184] G. Féher ise VII. yy. Ortalarında öldüğünü düşünmüşlerdir.[185] Bizans tarihçisi Theophanes'in Kubrat'ın II. Konstans'ın (641-668) batıya hareket ettiği zamanda öldüğünü kaydetmesi (hareketten önce mi sonra mı öldüğü belirsizdir)[186] Kubrat'ın ölüm tarihini 668-669 yılına kadar çıkarılmasına sebep olmuştur.[187] Bu bilgiden hareketle O. Pritsak, Kubrat'ın ölüm tarihi olarak 665 yılını vermiştir[188] ki, daha sonraki hadiseler göze alındığında gerçeğe en yakın tarih olarak kabul edilmiştir.[189]

Büyük Bulgar Devleti, kurucusunun ölümünden sonra fazla yaşayamamış, ayrılmayıp bir arada yaşamalarını tavsiye ettiği oğulları arasındaki çekişmeler neticesinde parçalanmaya başlamıştır. Bu dahili mücadelelerin ne kadar sürdüğü ve Kubrat'ın ardından kurduğu devletin daha kaç yıl devam ettiği bilinmemektedir. L. N. Gumilev devletin varlığını 679'a kadar sürdüğünü söylemişse de[190] varlığının

---

unvanıyla taltif edilen kişinin de Kubrat olamayacağını ortaya koymuştur (aynı kişiye bir unvan iki kere verilemeyeceğinden).

182 A. Róna-Tas, *Where Was Khuvrat's Bulgaria?*, s. 6; T. Tekin *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 33; L. Bazin, *aynı eser*, s. 680-682; A. Stratos, *aynı eser*, s. 99.

183 A. Róna-Tas, *aynı eser*, s. 7.

184 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 219.

185 G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 31.

186 *Theophones*, s. 273.

187 W. Pohl, *Die Awaren*, s. 271; A. Stratus, *aynı eser*, s. 165.

188 O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, s-191-192.

189 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 15; İ. Zimonyi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, s. 611.

190 L. N. Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 258-259.

668-670 yıllarında sona erdiği tahmin edilmiştir.[191] Kubrat'ın, Theophanes[192] ve Nicephoros'un[193] sadece üç tanesinin ismini kaydettiği beş oğlundan en büyüğü Batbayan babasının isteği mucibince yerine tahta geçmiş, fakat iç mücadeleler sonucu devlet dağılmış ve ülkede kalanlarla kendisi, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan Hazarlar tarafından boyunduruk altına alınmıştır. İkinci oğul Kotragos, Don'u geçerek o bölgeye yerleşmiş, ismi Kuber (Kuver) olduğu sanılan dördüncü oğul Tuna'yı aştıktan sonra Pannonia'ya göç ederek Avar hâkimiyetine girmiş, beşinci oğul İtalya'ya giderek Ravennalı Pentapolis'in topraklarına yerleşmiştir. Üçüncü oğul Asparuh ise Dnyeper ile Dnyester'i geçerek Tuna'nın denize dökülen kısmına yerleşmiş ve Tuna Bulgar Devletini kurmuştur.[194]

Kubrat Han'dan sonra yaşanılanlara dair Bizans müverrihi Theophanes Confessor şu bilgileri vermiştir: "Şimdi Ounnogoundour (Onogur) Bulgarları ve Kotragoi'nin (Kutrigurlar) eski tarihlerine doğru şöyle bir uzanmak lazımdır. Euxine Denizi'nin (Karadeniz) uzak kıyısı olan kuzey tarafında, içine, Sarmatların toprakları boyunca okyanustan aşağı doğru inen Atel (İtil) denilen büyük bir nehrin aktığı Maeotis Gölü (Azak Denizi) bulunmaktadır. İtil aynı zamanda, Kafkasya Dağları'nda bulunan İberia Kapısı'ndan ortaya çıkan Tanais (Don) Nehri ile birleşir. Don ve İtil'in birleştiği yerden

---

191 I. Bóna, *aynı eser*, s. 107; Gy. László, *Kovrát Kagán Fiinak Törtènetèhez Magyar Öſlörténeti Tanulmanyák*, Budapeſt, 1977, s. 225 vdd.; J. Werner, *aynı eser*, s. 9-16; W. Pohl, *Die Awaren*, s. 271 vd.

192 *Theophones*, s. 357-358.

193 *Nicephoros*, s. 1-12.

194 M. İ. Artamanov, *aynı eser*, s. 223 vd.; İ. Zimonyi, *aynı eser*, s. 611-612; S. Szádeczky-Kardoss, *Kutruguroi; Onoguroi; Uguroi*, s. 218-19; Chriſtian Gerard, *Les Bulgares De La Volga et Les Slaves Du Danube*, s. 49 vd.; Z. Miftakov, *İlk Bulgar Devlet Oluşumları* bkz. *Türkler*, Cilt 2, s. 623. Bu arada Kubrat'ın en büyük oğlu Batbayan'ın "Hakanlar Liſtesi"ndeki Vezmer'le aynı şahıs olduğu iddia edilmiştir. Bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Bulgar Hakanlar Liſtesi*, s. 3; W. Pohl, *Die Awaren*, s. 274 vd.; Gy. Székely, *La Conquete Turcobulgare et la Fondation de L'etat Bulgare*, *Studia Turco-Hungarica*, s. 9-10; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 56.

ise (bu nokta, İtil'in parçalara bölündüğü bölgede, yani yukarıda adı geçen Maeotis Gölü'nün yukarısında bulunmaktadır), Kouphis (Kuban) adlı nehir akar ki, bu nehri Koç Başı [Ram's Head] (Kırım Yarımadası'nın güney burnu) denilen burnun yakınında, Nekropela'nın (Karkinite Körfezi: Kırım Yarımadası ile Dnyeper'in ağzı arasında) yanında Pontus Denizi'nin uzak bir noktasına dökülür. Daha önce bahsedilen gölden itibaren, Kırım boğazı toprakları boyunca Karadeniz'e dökülen ırmak gibi bir deniz uzantısı bulunmaktadır ki, bu nehrin içinde Mourzoulin denilen balık ve buna benzer balıklar yaşamaktadır. Şimdi bu gölün yukarısında yer alan doğu kıyısında, Phanagouria ve orada yaşayan Yahudilerin istikametinde çok sayıda kabile dolaşmaktadır; bunlarla beraber, Kuban adlı nehrin yönünde bulunan aynı gölden itibaren (burada [Kuban Nehri'nde] Xyston denilen Bulgar balığı yakalanmıştır) bulunan eski Büyük Bulgaristan'dır ve [burada yaşayanlar] Bulgarların geldiği soydan gelmiş olan Kutrigur adı ile bilinmektedirler.

Konstantinus'un saltanat günlerinde batıda yaşayan, adı geçen Bulgaristan'ın ve Kutrigurların reisi Krobatos (Kubrat), beş oğlunu geride bırakarak vefat etti, bu esnada onlara, alışılagelmiş hayat tarzından hiçbir şartta ayrılmamalarını vasiyet etti, yani onlar böylece, her açıdan galip taraf olabilirlerdi ve diğer bir kabile tarafından esir alınmaları mümkün olmazdı. Bununla beraber, ölümünden kısa bir süre sonra onun beş oğlu kavga ederek birbirlerine girdiler ve onlar, her biri kendisine bağlı olan ordusunu yanına almak suretiyle birliği parçaladılar. Batbayan (Batbaian) adlı yaşça en büyük oğlu, babasının buyruğunu yerine getirdi ve bugüne kadar atalarından kalan topraklarda kaldı. Kotragos adlı küçük kardeşi, Don Nehri'ni geçti ve en büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci ise, Istros Nehri yani Tuna üzerinden geçtiler: önceki [dördüncü oğul], Avar Pannoniası'ndan Avar Kağanına tabi oldu ve ordusu ile birlikte orada kaldı, ikincisi [beşinci oğul] ise, Ravenna yakınlarında bulunan Pentapolis'e geldi ve Hristiyan İmparatorluğunun hâkimiyetini kabul etti. Onların arkasında gelen Asparouch (Asparuh) adlı üçün-

cü kardeş de Danapris (Dnyeper) ve Danastris'i (Dnyester) (bu iki nehir, Tuna'dan daha kuzeyde bulunmaktadırlar) geçti ve Oglos'a ulaştıktan sonra, bu yerin güvenli olduğu ve her iki taraftan da istilâ edilemez bir konuma sahip olduğu kanısına vardığı için, öncekinin [dördüncü kardeş] ve ikincinin [beşinci kardeş] arasına yerleşti: çünkü uzak olan tarafı nehirlerle çevrili iken, yakındaki tarafı da bataklık idi. Bu durum, bölünerek zayıflamış olan bu boya düşman olanlara karşı geniş güvenlik sağlamaktaydı.

Onlar, bu şekilde beş parçaya bölündükleri ve küçük bir varlık haline düşürüldükleri sırada, Hazarlardan meydana gelen büyük bir millet, Birinci Sarmatya'dan kalan Berzilia'nın (Kuzey Dağıstan) gizli derinliklerinden dışarı çıktı ve Pontus Denizi'ne kadar olan mesafeyi, denizin ötesindeki ülkeyi bütünüyle elde etti; onlar, kendilerinden bu güne kadar zorla vergi alan Birinci Bulgaristan'ın Başbuğunu, yani kardeşlerin en büyüğü [yani Kubrat'ın oğullarından en büyüğü] olan Batbayan'ı kendilerine boyun eğdirdiler".[195]

Hazarların Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslardaki ilerlemesi Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasında önemli bir etken olduğu gibi, Bulgarların dağılmalarında da baş rolü oynamıştır. Nitekim Göktürklerin çöküşü ile birlikte batıda güç kazanan ve Orta Asya'dan gelen göçlerle kalabalıklaşan, 660'lı yılların başında Ermenistan'a giren Hazarların yükselişini Hazar Meliki Yusuf (X. asır) mektubunda "V.n.nt.r" diye isimlendirdiği ve Hazarlardan daha kalabalık olduğunu söylediği Onogur-Bulgarların kovulmalarına bağlamıştır.[196]

Kubrat Han'dan geriye Malaya Pereşçepina hazinesi olarak bilinen Özi (Dinyeper) Nehri yakınlarında çıkartılan buluntulardan başka bir şey kalmamıştır. 1912 yılında Poltava yakınlarındaki Malaya Pereşçepina'da bulunan ve Avrupa'nın en zengin erken Orta

---

195 H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 145-148.

196 D. M. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, New York, 1956, s. 56 vd.; P. B. Golden, *Khazar Studies, I*, Budapest, 1980, s. 45; M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 231.

Çağ mezar buluntu topluluklarından olan bu eşyaların Kubrat'ın mezarına ait olduğu düşünülmektedir. Keşfedilene kadar dokunulmadan kalan bu mezar VII. yüzyılın üçüncü çeyreğine aittir. Altın kaplanmış ahşap tabutun içine gömülen kişinin iskeleti bulunamamış, yalnızca değerli metalden yapılmış kişisel eşyaları, altın ve gümüş kaplar, kılıçlar, silahlar, kemerler, okluklar ve içki boynuzları bulunabilmiştir. Yaklaşık 20 kg altın buluntu elde edilmiştir. Hazinede Sogd rakamlarıyla birlikte kazınmış dağ keçisini avlayan 2. Şapur'u tasvir eden yaldızlı bir Sasani gümüş kasesi, Latince yazıtlı bir kâse, Bizans sanatına ait tabaklar, Pers-Sasani kökenli altın kaplamalı gümüş bir kâse, Güney Sibirya ve Tuva'daki Türklere ait ahşap ve metal kaplara benzerliklerine işaret eden kaplar, altın bir içki boynuzu, Bizans solidi, altın bilezikler, kemer tokaları, koşum takımına ait parçalar, sadak parçası gibi objeler bulunmuştur. Bunlardan üç altın yüzük mühür, kazıma biçiminde monogramlıdır ve üzerlerinde Kubrat adını taşımaktadırlar. Üstelik Bulgar arkeolojisinde yalnızca Kubrat'ın değil halefleri olan Tervel ve Omurtag ile ilgili mühürler de bulunmuştur.[197] Sasani-Bizans ve yerli el yapımı eşyalar Kubrat'ın mühim kişiliğini yansıtmıştır. Ayrıca bunlar arasında Bizans sikkelerine rastlanılması Bizans'la olan dostluk ilişkilerinin göstergesi kabul edilmiştir. Hazinenin çıkarıldığı mezarın Kubrat'a ait olduğu da düşünülmüştür.

Malaya Pereşçepina Hazinesi'nden Kubrat'ın adını taşıyan yüzükler

---

197 Kiril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture,* Brill, Leiden, Boston, 2008, s. 1-3; Uwe Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Florin Curta (Ed.), Brill, Leiden, Boston, 2008, s. 152.

Bu mezar yerinin Dnyeper'e kadar uzanan Büyük Bulgar sınırlarının en dış kenarında yer alması, akıllara çeşitli sorular getirmiştir. Kubrat Hazarlardan kaçtığı sırada yolda iken buralarda mı ölmüştür, yoksa bu bölgede zaman zaman Kubrat Han'ın da kaldığı birçok Bulgar merkezlerinden birisi mi bulunmaktaydı? Her ne kadar Ermeni coğrafya kitapları Bulgar Devleti'nin dört merkezi parçadan oluştuğunu söylemişseler de bunların yerini tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Hangi sebepten gömülmüş olursa olsun mezarda bulunan bir Sasani gümüş kabı, Bizans ve Sasani gümüşleri, Avarlarınki ile de benzerlik gösteren altın kupalar, üzerinde Patrik Kubrat yazan iki yüzük (bunun Kubrat'ın hükümdarlık mührü olabileceği düşünülmüştür) gibi kıymetli eşyalar; bir bozkırlı Türk Beyi'nin şaşırtan kültürel-tarihi görüş açılarını, düşüncelerini, münasebetlerini yansıtması bakımından oldukça ehemmiyetlidir.[198]

Netice olarak Azak civarında bulunan ve Göktürklere bağlı Onogurların başında olan dayısı Organa'nın yanında yetişen ve onun ölümü üzerine yerine geçen, Onogurlar ile Kutrigurlar başta olmak üzere Karadeniz kıyılarındaki Bulgarları birleştirip bir devlet kuran Kubrat, aynı zamanda kendisinden sonra yeni bir Bulgar etnogenezi başlatmıştır ki, bütün bu boylar daha sonra tek bir isimle Bulgar olarak adlandırılmışlardır.

---

198 W. Pohl, *aynı eser*, s. 272 vd.; J. Werner, *aynı eser*, s. 43-44; Cs. Bálint, "Zur Iden4 tifizierung des Grabes von Kuvrat", *Acta Archalogia Hungarica*, 30, 1978, s. 209-223; Aynı Müellif, *Die Archäologie der Steppe Steppenwölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 9. Jahrhundert*, Wien, 1988, s. 91-98; A. Róna-Tas, *Hungarions and Europe in the middle Ages, an Introduction to Early Hungarian History*, Budapest, 1999, s. 218.

TUNA BULGAR DEVLETİ

KURULUŞ SÜRECİ

Tuna Bulgar Devleti kurucusu Asparuh, Kubrat Han'ın beş oğlundan üçüncüsü idi. Babasının ölümünden sonra devletin başına geçen ağabeyi Batbayan'a kısa bir süre bağlı kaldıysa da kardeşler arasında baş gösteren mücadeleler ve Hazar saldırısı neticesinde[199] kendisine bağlı kütlelerle Dnyeper bölgesinden hareketle Dnyeper, Dnyester nehirlerini geçip Güney Besarabya'ya gelmiş ve Bizans

---

199 D. M. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 56 vd.; P. B. Golden, *Khazar Studies*, s. 44-45 vd.; Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 57. Hazarların, V-n-nt-r dediği On-Ogur Bulgarlara saldırması ve bazı Bulgarları hâkimiyet altına almaları hususunda Hazar Meliki Yusuf mektubunda şöyle bahsetmiştir: "... Bendeki kayıtlara göre atalarım henüz sayıca azken, yüce efendi-ona selam olsun-ona güç, kudret ve kale verdi. Onlar kendilerinden daha güçlü ve daha kudretli birçok halkla ardı ardına savaşlar yaptı. Tanrı'nın yardımıyla onları kovarak ülkelerini işgal ettiler ve bazılarını içinde bulundurduğumuz günlerde dahi haraç ödemeye mecbur bıraktılar. Benim yaşadığım ülkede, daha önceleri V-n-nt-r'ler yaşıyorlardı. Atalarımız Hazarlar, onlarla savaşırlardı. V-n-nt-r'ler daha kalabalık, hatta denizin kumları kadar kalabalıktılar. Ama Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini terk etmek ve kaçmak zorunda kaldılar. Onları kovalayanlar Tuna adlı nehre kadar gittiler, fakat hala onlara yetişemediler. Bugünkü günde onlar Tuna nehri boylarında ve Kustandın'a yakın yerlere yerleşmiş durumdalar. Hazarlar ise, bugün onların topraklarını işgal etmiş bulunuyorlar...". Bkz. M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev.: A. Batur, İstanbul, 2004, s. 231; P. P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 203.

İmparatorluğu'na komşu olmuştu (660'lı yılların sonu).[200] Bulgar Hakanlar Listesi'nde 61 yıl hüküm sürdüğü, Asya Hun Hükümdarı Motun'dan (MÖ. 209-174) itibaren Hun Tanhuları yetiştiren Tu-ku ailesi ile aynı olan Dulo sülalesine mensup olduğu ve on iki hayvanlı Türk takvimine göre vereni-alem'de (Ejderha yılının 11. ayı) tahta geçtiği kaydedilen ve kaynaklarda ismi Asparuh, Esperuh, Esperih, Esberuh, Esperi şeklinde geçen, "delice doğan" manasına gelen Asparuh'un[201] yurdundan ayrılmadan önceki hayatı hakkında mevcut bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnız O. Pritsak bir Kaplan yılı olan 630'da doğduğunu,[202] L. Bazin ise 641'de Prens olduğunu ileri sürmüştür.[203]

---

200 V. Besevliev, *Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981, s. 174-190; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 86 vdd.; P. Diaconu, "Le Probléme de la Localisation de I'Onglas", *Dacia*, 14, 1970, s. 352-354; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Oxford 1966, s. 90; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev.: E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006, s. 56.
Bizanslılar tarafından Oglos diye isimlendirilen Asparuh'un yerleştiği bölge hakkında Bizans müverrihi Theophanes (VIII. Asrın ikinci yarısı-IX asrın ilk yarısı) şu bilgileri vermiştir: "... sonunda üçüncü kardeş Asparuh, Tuna'nın kuzeyinde olan Dnyeper ve Dnyester nehirlerini geçip Onglos (Oglos) bölgesini ele geçirerek Tuna ile adı zikredilen (Dnyeper-Dnyester) arasındaki sahaya yerleşti. Çünkü burası her cihetten korunaklı ve ele geçirilmesi güçtü. Ön tarafın bataklık, diğer yönlerin de nehirlerden oluşması düşmana karşı büyük bir emniyet sağlamaktaydı...". Theophanes Confessor, *Chronographia*, s. 357-358. Bu mevzuda Nicephoros'da hemen hemen aynı bilgiyi vermiştir. *Nicephoros*, s. 33.

201 A. Ahmetbeyoğlu, *Bulgar Hakanlar Listesi*; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturtica, II*, s. 75; O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden, 1955, s. 51 vd.; L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, s. 659-656, 661, 663, 667, 683-687; J. J. Mikkola, "Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX, 2, 1930, s. 11; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 15-16; Gy. Németh, "Kobrat es Esperüch", *Magyar Nyelv*, XXVIII, 1932, s. 8 vd.

202 O. Pritsak, Asparuh'un 702 yılında öldüğünün bilindiğinden Hakanlar Listesi'ndeki 61 yıllık sürenin hükümranlığını değil ömrünü gösterdiğini, bu sebeple 630 yılında doğduğunu söylemiştir. Bkz. O. Prtisak; *aynı eser*, s. 55.

203 L. Bazin bu görüşüne hareket noktası olarak Kubrat'ın ölüm tarihini 642 kabul etmesini almıştır. Buradan 641'de Prens, 3 yıl sonra da Han olduğunu ileri sürmüştür. L. Bazin, *aynı eser*, s. 681-685.

Ogur Boyuna mensup olan Asparuh, Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkan ve Slav toprağı Besarabya'da yerleşen Kutrigurların da kendisine katılmasıyla gücünü arttırarak mücadeleye başlamıştır.[204] Bu sırada 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra eski gücünü kaybeden Avar Kağanlığı tüm iç anlaşmazlıklara rağmen ayakta duruyor ve varlığını devam ettiriyordu. Bizans ise 634'ten beri süren 30 yıllık İran savaşı sona ermişse de İslâm ordularının taarruzuyla yeni güçlüklerle karşılaştığından bir Balkan politikası başlatmaktan ve batıdan gelecek tehditlere anında karşı koymaktan uzak bir vaziyetteydi. Frank Krallığı 633 ve 639'daki bölünmelerden sonra içe kapanmış, VI. asır başlarından itibaren Balkanlara gelmeye başlayan Slavlar da karşı koyacak durumda olmayan Bizans tarafından İllyria bölgesine yerleştirilmişlerdi. Pannonia jeopolitik kıymetini kaybetmiş, Sirmium İtalya'ya ve Balkanlara açılan bir kapı olma konumundan uzaklaşmıştı.[205]

Asparuh'un Bizans'la mücadeleye başladığı zamana kadar Tuna'nın güneyinde bugünkü Bulgaristan, Trakya, Makedonya bölgelerindeki Slavların sayısının iki yüz elli bin veya üç yüz bin olduğu ileri sürülmüştür. Asparuh'un liderliğinde gelen Bulgarların sayısının ise, Suriyeli Mihail'e istinaden on bin olduğu belirtilmiş, bu sayıya kadın ve çocukların dahil edilip edilmediği anlaşılamamıştır. P. S. Tzvetkov Bulgarların sayısının altı yüz ile sekiz yüz bin arası olduğunu söylemişse de bu oldukça abartılı bulunmuştur.[206] Bulgar coğrafyasında Slav kabilelerinin Bulgar nüfusa göre çoğunluğu teş-

---

204 Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, 10, 1930, s. 79; S. Szádeczky-Kardoss, "Kutruguroi; Onagurai; Ugaroi", *Paulys Realenzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, XII, 1970, s. 519.

205 W. Pohl, *Die Awaren*, s. 274-275.

206 A. Kayapınar, *Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti*, bkz. *Balkanlar El kitabı*, I, Ankara, 2006, s. 107; Aynı Müellif, *Tuna Bulgar Devleti* (679-1018), bkz. *Türkler*, Cilt 2, Ankara, 2002, s. 631; P. S. Tzcvetkov, *Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni*, *Türkler*, 2, s. 603.

kil etmeye başlaması üzerine Bulgar yönetimini, Bizans, Avar gibi bölge güçlerine karşı Slavlarla ortak hareket etmeye karar vermiştir. Asparuh Han Slav knezleriyle ittifak anlaşması yapmış, müşterek kuvvetlerde idare Bulgarlara verilmiştir. Bu anlaşmaya istinaden Asparuh Han yedi Slav kabilesini Avarlara karşı ülkenin batı sınırlarını, Slav kabilesi Sevarları da Bizans saldırılarına karşı doğu geçitlerini korumakla vazifelendirmiştir. Karadeniz sahilleri ile ülke genelinin muhafazasını ve kuzeydoğudan gelen Hazar tehlikesini bertaraf etmeyi ise Bulgarlar üstlenmişlerdir. Nüfus ve nüfuzlarının artmasına paralel olarak Slav knezleri de devlette söz sahibi olmaya başlamışlardır.[207]

Asparuh ilk başta Besarabya'ya yerleşmişse de Besarabya'nın açık bir alanda bulunması, kuzeyden ve güneyden gelebilecek kavimlerin akınlarına maruz kalması, ticaret merkezlerine uzak bulunmasından ve Hazar tehlikesinden dolayı burası Bulgarların yerleştikleri vatanları olmadı. Nitekim Aşagı Tuna bölgesinin Avar sınır kuvvetleri ile mücadele edip Tuna deltasına hâkim olan Asparuh, yerleşebilecekleri yeni bir yer bulmak gayesiyle Tuna'dan Bulgarları harekete geçirdi.[208] İslâm ordularının 673 ve 677 tarihleri arasında İstanbul'u defalarca kuşatmalarından dolayı Balkanlarla ilgilenecek halde olmayan Bizans'ın durumundan faydalanarak, Tuna'nın ku-

---

207 S. Emin, *Bulgarların Hristiyanlaşma Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008, s. 24-25.

208 G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 43; A. W. Pohl, *aynı eser*, s. 277; G. Tzenoff, *Goten der Oderbulgaren*, Leipzig, 1915, s. 50. Tuna'yı geçmeden evvel Besarabya'da yerleşik Bulgarlar bölgeyi oldukça iyi tahkim etmişlerdi. Buradaki Bulgar tabyaları Prut Nehri kenarındaki Leovo köyünden başlayarak Bender şehri civarındaki Güney Dnyester'e kadar uzanırdı. Hendeğin derinliği 3 m, genişliği 10 m ve toprak yığının yüksekliği ise 2 m idi. Prut kenarındaki Vadul-İsak'dan başlayan ikinci tabya ise Sasik (Kunduk) Gölü'ne kadar uzanırdı. Bulgarların tabyaları Dobruca ile Beserabya arasında yer alıyordu. Ayrıca etrafı 3 derin tabya hendeği ile çevrili Nikolisel'de de çok kıymetli müstahkem mevziler mevcuttu. Bkz. B. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s. 257; G. Fehér; *aynı eser*, s. 42.

zeyindeki topraklardan Dobruca'nın güneyindeki Bizans sınırlarına saldırılara başladı.[209]

Asparuh Bizans ile mücadele ederken, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra 670'li yıllarda Pannonia'ya Avar başkentine gidip Avar Kağanlığı'nın hâkimiyeti altına giren, yüksek dereceli bir mevkide bulunan ve Asparuh'un kardeşi olduğu tahmin edilen Kuber (Kuver) liderliğinde 680 yılına doğru Pannonia'da isyan başladı.[210] Avar Kağanı isyan eden ve güneye çekilmek isteyen grupları takip ettiyse de beş altı çatışma sonucu yenilince ordusundan artakalanlarla kuzeye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bunun üzerine Muzaffer Kuber yandaşlarıyla birlikte Tuna veya Sava'yı geçerek Elbe'ye yerleşti.[211] Maiyetindeki Hristiyanlar atalarının yaşadığı şehirlere dönmeyi planladı. Fakat Kuber birliğin önderi sıfatında kuracağı devlette Kağan olmayı hayal etti. Nitekim işgal edilen coğrafyanın kendilerine bırakılması için Bizans İmparatoru IV. Konstantinos'a (668-685) elçi gönderdi. Ayrıca komşu bölgelerde yaşayan Slavların, kuvvetlerinin gıda ihtiyacını karşılamakla görevlendirilmelerini rica etti. İmparatorun Kuber'in isteklerini kabul etmesine rağmen birçok Hristiyan Selanik'e yerleşmeye başladı. Kuber ise bu sebepten ötürü gizlice bu şehri hâkimiyet altına almayı ve buradan başlayarak büyük bir devlet kurmayı tasarladı. Bunun için kurnazca bir plan yaptı. Buna göre, oldukça becerikli, Grekçe, Slavca, Bulgarca ve Latince konuşabilen Mauros isimli yüksek mevkideki memurunu İmparato-

209 I. Zimonyi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, *Türkler*, Cilt 2, s. 612; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 204.

210 Kubrat'ın oğlu olduğu tahmin edilen Kuber (Kuver); kendisi ile birlikte kaçıp gelen Ogurlar, Bizanslı esirler ve bazı Slavlarla beraber Avar hâkimiyetinden kurtulmak için isyan etmiştir. Bkz. O. Karatay, *Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları*, s .40-42.

211 P. Charanis, "Kouver, the Chronology of his Activities and their Ethenic Effects on the Regions Around Thessalanocia", *Balkan Studies*, II, 2, 1970, s. 229-247.

run tarafına geçmiş görüntüsünde Selanik'teki adamlarıyla anlaşması ve en uygun zamanda şehri teslim etmesi için gönderdi.[212]

Mauros'un Avarlar arasında asil bir rütbesinin bulunması Bizans ordusunda yüksek bir makam elde etmesine sebep oldu. Trakya'da bir ordu komutanlığı alan Mauros'un planı, oğlunun meselenin gerçek yönünü İmparatora anlatmasıyla bozuldu ve görevinden alındı. Mauros'un canına dokunulmadığı gibi çevresiyle birlikte İstanbul civarına yerleştirildi. Böylece Selanik için tehlike ortadan kalktı ve bu hadiseden sonra da artık Kuber'den pek bahsedilmedi.[213]

İslâm ordularını durdurduktan sonra[214] İmparator IV. Konstantinos 680 yılında donanmayı Tuna deltasına göndermiş, topladığı kara ordusuyla birlikte Oglos bölgesine Bulgarlara karşı harekete geçmiştir. Dobruca'yı muhafaza gayesiyle Çernova ile Köstence arasında istihkamları faaliyete geçiren Asparuh, kuvvetleriyle, IV. Konstantinos'un hem deniz hem de karadan ilerleyen sayıca üstün ordusunu durdurmak gayesiyle Besarabya'daki müstahkem yurtlarına çekildi. Böylece Bizans ordusu Tuna bataklıkları arasında hareketsiz kaldı. Bu durum karşısında maneviyatı bozulan ve başarısız olan ordu, İmparatorun hastalık sebebiyle İstanbul'a dönmesi üzerine Mesembria'ya çekildi. Akabinde Bulgarların saldırısına uğrayan Bizans ordusu pek çok zayiat vererek kaçmaya başladı. Bu başarı neticesinde Asparuh Tuna'yı geçerek korumasız bir vaziyette bulunan Mözya'yı ve Odessa (Varna) yakınlarına kadar Dobruca bölgesini işgal etti. Bizans ordusunun mağlubiyeti ve Tuna ile Balkan dağları

---

212 W. Pohl, *aynı eser*, s. 278-279; A. Tachiaos, "Rezension zu Lemerle", *Hellenika*, 34, 1982-83, s 250-252.

213 G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972, I. I, No 934; H. Ahreweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, s. 29 vd.; O. Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2 (Kış 2010), s. 5.

214 Bizans İmparatorluğu'nun bu başarısı üzerine Avarlar başta olmak üzere batıdaki krallar tebrik gayesiyle İstanbul'a elçi ve hediyeler göndermişlerdir. Bkz. W. Pohls, *aynı eser*, s. 278.

arasındaki sahanın Bulgarların eline geçmesi üzerine İmparator IV. Konstantinos, Asparuh ile on yıllığına barış anlaşması imzalamak ve ona yıllık vergi ödemek mecburiyetinde kaldı.[215]

Theophanes, "Romalılar için utanç verici" dediği bu olaylar hakkında şu bilgileri vermiştir: "İmparator Constantinus, Tuna'nın ötesine, Oglos'a kaba ve pis bir kabilenin yerleştiğini ve şimdi onların hâkimiyeti altında olan, fakat daha sonra Hristiyanların eline geçecek olan Tuna çevresini istilâ ettikleri ve buralara atıklarını yaydıkları haberini aldığı zaman çok endişelendi ve tüm Temanın derhal Trakya tarafına geçmesini emretti. O, bir donanma filosu donattı ve onları [Tuna çevresine yerleşen Türkleri], askerî kuvvetler yoluyla uzaklaştırmak gayesiyle karadan ve denizden olmak üzere onlara karşı harekete geçti. Gemilerini kıyıda yan yana demirlerken, piyade birliğini de Oglos denilen yerin ve Tuna'nın yukarı tarafına doğru çekti. Bulgarlar, bu devasa ordunun ani gelişini gördükleri zaman, güvenlikleri konusunda çaresizliğe düştüler ve süratle, adı geçen bölgede kendilerini güvence altına alabilecekleri bir yere sığındılar. Onlar, üç ya da dört gün boyunca bu sığınaklardan dışarı çıkmaya cesaret edemediler, Bizanslılar da onların önlerinde bulunan bataklıklar yüzünden savaşı başlatamadılar. Bundan dolayı Bizanslıların hareketsizliğinin farkına varan bu kaba boy yeniden canlandı ve daha da cesaretlendi. Tam bu sırada İmparatorun şiddetli gut hastalığı [damla hastalığı] nüksetti ve bir hamamdan faydalanmak amacıyla beş savaş gemisi ve maiyeti ile birlikte Mesembria'ya geri dönmek zorunda kaldı. Geride ise, sahte saldırılar yaparak Bulgarları sığınaklarından dışarı çıkartmalarını, ortaya çıkarlarsa çarpışmalarını; ortaya çıkmazlarsa, onları kuşatma altına almalarını ve savunma

---

215 W. Pohl, *aynı eser*, s. 277; V. Besevliev, *Die Protobulgarische* ...., s. 180 vd.; I. Zimonyi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, s. 612; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: F. Işıltan, Ankara, 1986, s. 117-118; N. Banescu, "Le Premier Habitat de la Horde d' Asparuh Dans la Région de Danube", *Byzantion*, XXVIII, 1958, s. 434 vd.; Ch. Gerard, *Les Bulgares de la Volga et Les Slaves Du Danube*, Paris, 1939, s. 80-85; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 27-28.

silahlarının üzerinden izlemeye devam etmelerini emrettiği kumandanları ile ordusunu bıraktı. Fakat süvariler, İmparatorun kaçtığı söylentisini yaydılar ve bunun üzerine onlar da, kendilerini hiç kimse takip etmemesine rağmen korkuya kapılarak kaçtılar. Bulgarlar bunu anlayınca peşlerinden gittiler ve onların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiler ve pek çoğunu da yaraladılar. Onları üzerinden geçtikleri Tuna Nehri'ne kadar kovalayarak Odyssos yakınlarında bulunan Varna adlı yere ve oradaki iç bölgelere geldiler. Onlar, bu yerlerin, arka taraftan Tuna Nehri, ön ve diğer iki taraflardan da dağ geçitleri ve Pontus Denizi sayesinde korunmak suretiyle son derece güvenli olduğunu anladılar. Bundan başka onlar ayrıca komşu Slav milletleri arasından Yedi Kabile (Yedinci Kabile) adı ile bilinen topluluğu kendilerine itaat ettirdikten sonra, doğu istikâmetindeki Beregaba (Bulgaristan'daki Riš Geçidi) dağ geçidinden ileriye doğru, Severeis'e yerleştiler ve Avarların topraklarına kadar olan mesafede bulunan güney ve batı bölgelerinde geriye kalan altı kabileyi de vergiye bağladılar. Onlar [Bulgarlar], bu şekilde etki alanlarını genişlettikten sonra iyice mağrurlaştılar, karşı ataklara ve Bizans Devleti'ne ait kaleleri ve köyleri ele geçirmeye başladılar. Baskı altında kalan İmparator, onlarla barış yaptı ve onlara yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Böylece Bizanslılar, sahip oldukları pek çok günahın karşılığı olarak utanç içerisinde kaldılar".[216]

Bu antlaşma ile Bizans İmparatorluğu, kendi toprakları üzerinde kurulan Bulgar Devleti'ni resmen tanımış oldu.[217] Asparuh, Han unvanı ile bugün Tuna Bulgar devleti diye bildiğimiz, Bizans kaynaklarında Bulgaria Devleti diye zikredilen, Batılı tarihçilerin I. Bulgar Krallığı dediği devletin ilk hükümdarı olarak tahta geçti ve Balkanlar ile Orta Avrupa'da mühim bir güç haline gelmeye başladı. Mer-

216 *Theophanes*, s. 359

217 V. Besevliev, *aynı eser*, s. 55-57; N. Banescu, *Le Premier Habitat de la Harde d'Asparuh dans la Région du Danube*, s. 437; A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev.: A. İnan, İstanbul, 1943, s. 277; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 20-21; D. Obolensky, *aynı eser*, s. 91.

keziyetçi bir yapıya ve disiplinli bir orduya sahip olan Bulgar Devleti, zayıflamaya yüz tutan Bizans'ı kuzeyden gelebilecek kavimlere karşı korumaya başladı. Ayrıca bölgede maddi ve manevi kültürün gelişmesine önemli bir etken oldu.[218] Asparuh, Moesia ile Scythia Minor'da devletini kurduktan sonra Bulgarları Balkan Dağı-Tuna, Karadeniz arasındaki bölgeye yerleştirdi ve anlaşmayı bozmasından endişe ettikleri Bizans'a karşı nüfusunu arttırmak gayesiyle Bizans topraklarındaki Slavlarla ittifak yaparak, sınırları içerisine çekme politikası izledi. Asparuh Han'ın bu siyaseti sonraları Bulgarların teşkilatlandırdıkları, ekonomik ve kültürel bakımdan gelişmelerini sağladıkları Slav nüfus arasında eriyerek kimliklerini kaybetmelerine ve Slavlaşmalarına yol açtı.[219]

Ayrıca yedi Slav kabilesini Bizans ve batıda Avar sınırlarına yerleştirdi. Asparuh bunun yanında Besarabya ve Dobruca yanında Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkan dağlarına, batıda İster Nehri'ne kadar uzanan ülke sınırlarını iyice tahkim ederek müdafaasını sağlam hale getirdi ve Demir Kapı'nın batısından başlayarak Viminacium, Singidinum'a kadar savunma hisarları inşa ettirdi.[220]

Asparuh Han Bizans'la imzaladığı anlaşmaya sadık kalmaya hep itina gösterdi. Bizans ise; anlaşmayı bozmak, Tuna ve Balkan dağları arasında Bulgarlarca ele geçirilen yerleri geri almak gayesiyle hep fırsat kolladı. Nitekim II. Justinianus (685-695) Bulgarlara 688 yılında hücum etti. Bulgar Türkleri İmparator Justinianus'u durdurmak gayesiyle Trakya'ya ilerledi ise de, Bizans ordusu karşısında geri

---

218 G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 45-46; A. Kayapınar, *Tuna Bulgar Devleti (679-1018)*, s. 631.

219 G. Fehér, "Les Monument de la Culture Protobulgare et Leurs Hongroises", *Archaelogia Hungarica*, VII, 1931, 1-27; W. Pohl, *aynı eser*, s. 278, Ch. Gerard, *Les Bulgares De La Volga et Slaves Du Danube*, s. 88-89; D. Obolensky, *aynı eser*, s. 91-92.

220 W. Pohl, *aynı eser*, s. 280 vd.; H. Ditten, *Prominente Slawen und Bulgaren in Byzantinischen Diensten; Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz*, Berlin, 1983, 97 vd.; J. Ch. Gerard, *Les Bulgares de la Volga et Slaves Du Danube*, s. 88-90.

çekilmek mecburiyetinde kaldı. Hemen akabinde Slavların yaşadığı sahaları tahrip edip geri dönen İmparator ve ordusunu bir dağ geçidinde kuşatan Bulgarlar, hücum ederek Bizans'ı ağır bir hezimete uğrattı ve ardından da bugünkü Bulgaristan'a yerleşti.[221]

Tarihte en uzun ömürlü siyasi teşekküllerden birinin kurucusu olan, Bulgarları bugüne kadar yaşadıkları coğrafyaya yerleştiren ve hakkında daha fazla bilgi sahibi olamadığımız Asparuh Han 702 yılında öldü. Yerine oğlu Tervel Tuna Bulgar Devleti Hanı oldu.[222]

TERVEL HAN DÖNEMİ

Asparuh'tan sonra Tuna Bulgar Devleti tahtına geçen oğlu Tervel hakkında 705 yılına kadar kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu zaman diliminde Tervel'in babasının politikasını takip ederek devleti dahilde kuvvetlendirip, hariçteki hadiselere müdahale etmek için firsat kolladığı tahmin edilmektedir.[223] Yalnız Bulgar Hakanlar Listesi'nde; hâkimiyet süresi: 21 yıl, soyu: Dulo, hükümdarlık başlangıç tarihi: Teku-çitem (koyun yılının 7. ayı = 702) şeklinde kayıt yer almaktadır. Hükümranlık müddetinin 21 yıl olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir. 718'de öldüğü bilindiğinden, 695 yılından sonra

---

221 St. Runciman, *A. History of the First Bulgarien Empire*, s. 29-30; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 48; Jr. J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor, 1983, s. 66-78. Bu hadise hakkında Theophanes şu kaydı düşmüştür: "Bu yıl içerisinde (687-688) Justinianus, Slavlar ve Bulgarlara karşı bir sefer gerçekleştirdi. O, karşısına çıkan Bulgarları şu an için geri püskürtmüş durumdadır. Thessalonica'e kadar ilerledikten sonra cereyan eden bir savaş vasıtasıyla Slavlardan meydana gelen bir kalabalığı ele geçirdi, bununla beraber diğerleri de onun tarafına geçtiler. Onları yanına alarak Abydos (Çanakkale'de bulunan antik kent) yolu yakınından geçti ve onları Opsikion (Bitinya) sahasına yerleştirdi. Fakat O [İmparator], dönüş yolu üzerinde bir dar geçitte Bulgarlar tarafından pusuya düşürüldü ve ordusunun katledilmesi ve çok sayıda yaralının acısından sonra güçlükle yoluna devam edebildi". *Theophanes*, s. 508.

222 A. Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 563-568.

223 St. Runciman, *A. History of the First Bulgarien Empire*, s. 30.

Tervel'in Türk devlet geleneğine uygun olarak Kanat Eliği olarak vazife yaptığı tahmin edilmektedir. Bu sebeple, bahsedilen sürenin veliahtlık dönemini de kapsadığı düşünülmüştür. İsmi Bizans kaynaklarında Terbelis, Latin kaynaklarında Terebellus, Slavca'da Terebelus şeklinde geçmektedir. Türkçe; Tere-gil, Teravel, Tervel. Tera, Tere, Tire=direnmek, karşı koymak; gil=emir şekli. Tera-gil=Tervel= diren, karşı koy. Direnen, karşı koyan manasına gelmektedir.[224]

Tervel hakkında Bizans kaynaklarında ilk malumat 705 yılı hadiseleriyle alakalı olarak geçmektedir. 695 yılında Bizans İmparatoru II. Iustinianos (685-695, ikinci defa tahta çıkışı 705-711) tahttan indirilerek burnu kesik vaziyette Khersones'e sürüldü. Burada tahtını tekrar elde etmek için plan yapan II. Iustinianos mahalli idareciler tarafından İstanbul'a teslim edileceğini anlayınca gizlice Hazar ülkesine kaçtı. Hazar Hakanı ile görüşerek yardım talep etti. Iustinianos'la anlaşan Hazar Hakanı kız kardeşini de onunla evlendirdi. Iustinianos eşiyle birlikte Kerch Boğazı'nda Hazar valisi tarafından idare edilen Phanagoria (Taman) şehrine geldi. Bizans İmparatoru II. Tiberios (698-705), Hazarlara bir elçi göndererek Iustinianos'un teslim edilmesini talep etti. Hazarlara hayli fazla altın vermeyi vadederek Hakan ile anlaştı. Bu durumdan eşi vasıtasıyla haberdar olan Iustinianos Karadeniz'in batı tarafına kaçarak Tervel Han'a sığındı ve yardım istedi. Iustinianos'un talebini kabul eden Tervel, Bulgar ve Slavlardan teşkil ettiği büyük bir ordu ile İstanbul üzerine yürüdü. Tiberios'un kaçması üzerine başkente girdi ve Iustinianos'un yeniden İmparator olmasını temin etti (705). Iustinianos, şükran ifadesi olarak Tervel'e "Caesar" unvanı verdi. Birlikte tahta oturarak halkın sevgi gösterilerini kabul ettiler. Ayrıca çok kıymetli hediyeler takdim eden Iustinianos, Burgaz körfezine inen Balkan sıradağlarının doğu eteklerindeki küçük fakat mühim bölgeyi

---

224 L. Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens Et Mèdièvaux*, s. 687-688; V. Beşevliev ise kelimeyi "Töräbilis şeklinde okumakta ve törä= bey; bilis= bilge" manasını vermektedir. V. Beşevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, s. 103 vd.

Tervel'e bıraktı. IV. Konstantinos (668-685) zamanında Bulgarlara ödenen vergiyi tekrar vermeyi kabul etti. Bunlardan başka İmparator kızını Tervel'e eş olarak vermeyi vadettiyse de yaşı küçük olduğundan bu evlilik gerçekleşemedi. Tervel ordusu ile kışı İstanbul'da geçirdikten sonra ülkesine döndü.[225]

Bu sayede büyük bir devlet adamı ve diplomat olan Tervel Han, Bizans'taki karışıklıklardan istifade ederek İstanbul üzerinde tahakküm kurmayı başardı. Böylece Asparuh'un kurduğu devlet Tervel zamanında genişlemeye ve devletlerarası politikalarda gücünü hissettirmeye başlamış oldu. İmparatorluk tahtına ikinci çıkışını Tervel'e borçlu olan Iustinianos, olanları unutmuş gibi Bulgar ülkesine asker sevk etti. Tervel'in nüfuzunu kırmak ve daha fazla vergi taleplerine son vermek gayesiyle Bulgaristan topraklarını istilaya teşebbüs etti. Bu sebeple kara ordusu ilerleyişine devam ederken, donanmasını oldukça ehemmiyetli bir mevkide bulunan Ankhialos'a yerleştirdi. Bulgarlarla karşı karşıya gelmeye hazırlandığı sırada Bulgar ordusunun ani baskınına maruz kaldı. Mağlup olan ve askerleri dağılan Iustinianos geri çekilerek bir kaleye sığındı ve perişan vaziyette İstanbul'a döndü (708). Yaşananlara rağmen Tervel Han İmparator'dan hiçbir şey talep etmedi. Üstelik 711 yılında Iustinianos'un sürgün yıllarının öcünü almak gayesiyle Khersones'e açtığı sefere 3.000 Bulgar askeri gönderdi. Fakat Khersones ahalisinin başlattığı isyanın askerlere de sirayet ederek büyümesi sonucu ordusu dağılan ve müdafaasız kalan Iustinianos bir subayı tarafından ele geçirilerek öldürüldü. 713 yılında Tervel Han, arkadaş olarak gördüğü Iustinianos'un intikamını almak için harekete geçti. Trakya'da Bizans'a ait birçok yeri tahrip ederek İstanbul surlarındaki "Yaldızlı Kapı"ya (İstanbul surlarında tören kapısıdır. Şimdi Yedikule'de ve kapalıdır) kadar ilerledi. Tervel, Kendisine mukavemet edecek gücü olmayan Bizans'a büyük zarar verip, çok miktarda ganimet elde ederek ülkesine geri döndü.

---

225 St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 30 vd.; A. Ahmetbeyoğlu, *"Bulgar Hakanlar Listesi"*, s. 1-8; *Theophanes*, s. 237-239; *Nicephoros*, s. 41-42.

Tervel'in bu seferi İstanbul'da taht kargaşalıklarının çıkmasına sebep olmuş ve çıkan isyan neticesinde de İmparator Philippikos tahtan (711-713) indirilmiştir.[226]

Bu sürece dair Theophanes şu bilgileri vermiştir: "Justinianus, Kerson deniz fenerinin ötesine gitti. Bu şekilde denize açıldıktan sonra Dnyeper ve Dnyester'in ağzında, Nekropela'da (Karkinite) bir fırtına ortaya çıktı ve onların tamamı kurtulma ümidini yitirdi. O, fırtınadan sağ salim çıktı ve Tuna Nehri'ne girdi. Daha sonra Stephen'i, Bulgar Beyi Terbelis'e (Tervel Han) gönderdi. Böylece İmparatorluğu yeniden kazanmak için yardımını sağlamak amacıyla ona pek çok hediye gönderirken, kendi kızını da eş olarak vereceği sözünü verdi. Tervel, onun söylediklerine uymak ve kendisiyle her konuda işbirliği yapmak adına yemin ederek söz verdi ve onu saygıyla ağırladıktan sonra, Bulgarlar ve Slavlardan meydana gelen bütün askeri ona bağlı olmaları için gayretlendirdi. Onlar ertesi yıl kendi imkanlarıyla silahlanarak İmparatorluk şehrine geldiler.

Aynı yıl içerisinde (704-705) Iustinianus, Tervel ve ona bağlı Bulgarlar ile İmparatorluk Şehrine geldi ve onlar, Charsian Kapısı'ndan (Edirnekapı) itibaren, Blachernai'ye kadar olan mesafe arasına ordugâhlarını kurdular. Üç gün boyunca kendilerine hakaret eden ve hiçbir muameleyi kabul etmeyen Şehir [İstanbul] sakiniyle münakaşa ettiler. Bununla beraber Iustinianus, birkaç hemşerisi ile birlikte herhangi bir kavga yaşanmaksızın su kemeri üzerinden bir yol oluşturdu ve "Başlatın çalışmaları hücum!" diye bir çığlık attıktan sonra, Şehri [İstanbul'u] ele geçirdi. O, Blachernai Sarayı'nı kısa bir süre için kendine ikametgâh yaptı.

Bu yıl içerisinde (705-706) Iustinianus, İmparatorluğu yeniden elde etti ve Tervel'e pek çok hediye ve İmparatorluk nişanları verdikten sonra, kendisi ile barış halinde ilişkisini kesti.

---

226 *Theophanes*, s. 240; *Nicephoros*, s. 43-44; St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 32; G. F. Schweinfurth, "İstanbul Suru ve Yaldızlı Kapı", *Belleten*, sayı 62 (1952), s. 261 vd.

Bu yıl içerisinde (707-708) Iustinianus, Bizanslılar ve Bulgarlar arasındaki barışı bozdu ve süvari Temasını Trakya'ya feribot yoluyla geçirdikten ve bir donanma filosu hazırladıktan sonra, Tervel'e ve ona bağlı Bulgarlara karşı sevk etti. Kendisi ise, Anchialos'a vardıktan sonra donanma filosunu kalenin önünde demirledi ve süvarilere, ordugâhlarını yukarı tarafta bulunan korumasız ve dikkat çekmeyen ovalarda kurmaları talimatını verdi. Ordu, otlanmaya çıkmış koyunlar gibi otlaklara yayılmış bir vaziyette iken, Bulgar casuslar Bizanslıların bu dağınık düzenini dağlardan gördüler. Onlar, bir araya toplanarak vahşi hayvanlar gibi aniden saldırdılar ve öldürdüklerine ilaveten, çok sayıda esir, at ve silah almak suretiyle, Bizans askerine büyük kayıp verdirdiler. Iustinianus'a gelince, o, hayatta kalanlar ile birlikte kalenin içine sığınmaya çalıştı ve üç gün boyunca kapıları kapalı tuttu. Azimli Bulgarların bunu fark etmesi üzerine o, önce kendi atının sinirlerini kesti ve yanındakilere de aynısını yapmalarını emretti. Ganimetleri surların üzerine yerleştirdikten sonra, gece vakti yükünü gemiye yükledi ve gizlice yelken açarak uzaklaştı ve böylece utanç içinde Şehre [İstanbul'a] ulaştı.

Bu tarihte (711-712) Bulgarlar, gizlice Philea (Terkos Gölü ve köyü) yoluyla Bosphorus'a (Boğaziçi) doğru aktılar ve büyük bir katliam gerçekleştirdiler. Onlar, Şehre [İstanbul'a] yakın olan mesafeye akın ettiler ve bu sırada ihtişamlı düğünler ile çok sayıda gümüş tabak ve diğer araç gereçle sunulan zengin ziyafetlerin gerçekleşeceği kutlamaları için suyun [Boğaz'ın] üzerinden karşıya geçmekte olan pek çok kişiyi şaşkına çevirdiler. Onlar, Altın Kapı'ya kadar ilerlediler ve Trakya'nın tamamını tahrip ettikten sonra, sayısız sığır ile birlikte sağ salim ülkelerine döndüler. Aynı şekilde Araplar da Mistheia'yı ve diğer kaleleri işgal ettiler ve muazzam sayıda aile ve sayısız sığır ele geçirdiler.

Üstelik Bulgar milleti de onlara karşı savaştı ve bu konular hakkında sağlam kaynaklardan bilgi alan bir kişinin ifadesine göre, 22.000 Arap katledildi".[227]

İslâm ordularının İstanbul'u muhasara etmek için teşebbüse geçmeleri üzerine, Bizans İmparatoru III. Theodosios (715-717), Bulgar Devleti ile iyi münasebetler temin etmek ve Balkanlardaki hudutlarını emniyet altına almak gayesiyle 716 yılında Tervel ile bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile evvela sınırlar tespit edildi. Meleona'dan geçen sınır kesinleştirildi. Bu sınır Burgaz Körfezi'nin kuzey kıyılarından, güney-batı yönünde Bakadzhik'den Maritsa'ya (Meriç Nehri) kadar uzanacaktır. Bizanslıların Bulgarlara her sene vergi vermesi, esir ve mültecilerin karşılıklı olarak iade edilmesi, iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapmaları ve pasaport taşımaları, sattıkları malların damgalı olması, aksi takdirde bu mallara el konulması kabul edildi. Tervel Han bu anlaşmayla hem sınırlarını emniyete aldı hem de devletin iktisadi kalkınmasını ve milletlerarası ticarete katılmasını temin etti.[228]

İslâm ordularının harekâtlarına devam etmeleri sebebiyle İmparator III. Leon (717-741) tahta çıkar çıkmaz Bulgarlar ile 716 yılında yapılan anlaşmayı kabul ettiğini belirtti ve gönderdiği elçi Sisinnios Rendacios vasıtasıyla da bunu tasdik etti. Halife Süleyman b. Abdülmelik (715-717) döneminde Emevi kuvvetleri hazırlılarını tamamlayarak karadan ve denizden Konstantinopolis'e doğru harekete geçti. Kara ordusuna Mesleme b. Abdülmelik, deniz kuvvetlerine ise Ömer b. Hübeyre (ö. 728) komuta etmiştir. Çanakkale'ye gelen Mesleme donanma komutanı Ömer'in yardımıyla Trakya'ya geçti. İstanbul üzerine hücum ederek muhasaraya başladı. Marmara'ya kadar giren donanma da Haliç'in zincirlerine kadar dayandı. İslâm ordularının tazyiki karşısında çaresiz kalan İmparator Leon, Tervel

227 H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, s. 153-155, 160, 164.

228 *Theophanes*, s. 245 vd.; St. Runciman, *A. History of the First Bulgarian Empire*, s. 32-33.

Han'dan yardım istedi. Ağır geçen kış sebebiyle çok sayıda kayıp veren, yiyecek sıkıntısı çeken İslâm ordusu Tervel idaresindeki Bulgar kuvvetleri karşısında mağlup oldu ve bir yıldan fazla süren kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (Ağustos 718). Bizans Tervel sayesinde tehlikeden kurtulmuş oldu.[229]

717 Ağustosu'nda başlayan İstanbul kuşatması hakkında Süryani kaynağı 819 Yılı Kroniği ve 1234 Yılı Kroniği'nde bilgi verilmiştir. İlk kronikte: "Bin yirmi sekiz yılında (M. 717) Süleyman, askerlerini yine Margo d-Dabık'ta topladı ve onları, komutan Ubeyde'nin liderliğinde Roma topraklarına gönderdi. Onlar da Thrakia'ya hücum edip orada karargâh kurdular. Ubeyde, Bulgaria bölgesine girdi; ama ordunun çoğu Bulgarlar tarafından yok edildi. Roma'nın kurnaz imparatoru Leon ise [bu ordudan] geriye kalan talihsizleri sığırların etleri ve dışkılarını yemeleri için zorladı. [...] Süleyman, Margo d-Dabık'ta öldü".[230]

Bu hadise 1234 Yılı Kroniği'nde ise daha detaylıca anlatılmıştır. Buna göre: "Tahta çıkışından itibaren Leon, Mesleme'ye sürekli [mektuplar] yazıp onu boş umutlara teşvik ediyordu. Zira o, bu sırada şehir savunmasını olabildiğince güçlendiriyor, erzak yığınları oluşturuyor ve düşmanla savaşmak üzere gemiler hazırlıyordu. Üstelik fidye karşılığında şehrin savunmasına yardım etmeleri için Bulgarlarla da anlaşmıştı. Böylece imparator, şehir savunmasını güçlendirmek adına mümkün olan her türlü tedbiri aldı.

– Mesleme'nin gelişi ve Konstantinopolis kuşatması- Kış geçti ve Mesleme, Leon'un kendisini aldattığını anladı. Bunun üzerine ordusunu ve gemilerini hazırlayarak aynı yılın Haziran ayında diğer tarafa (ya da yakaya) geçti. Leon ise Mesleme'nin hazırlık yaptığına

229 İbn'ül-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, V, Türkçe Terc., Yunus Apaydın, İstanbul, 1986, s. 31-32; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, s. 399 vd.; E. Şan, "Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, İstanbul, 2017, s. 531; U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 137.

230 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 138-139.

ilişkin haberleri almış ve başkentin batısına doğru tüm toprakların çoraklaştırılması için adamlar göndermişti. Mesleme'nin ordusu şehrin altı mil aşağısındaki bölgeyi geçmişti. Mesleme'nin kendisi de dört bin atlının refakatinde, önündeki birliklerin karargâhından on mil kadar uzaklıkta dinlendikten sonra harekete geçti. O gece Romalıların müttefiki Bulgarlar, onun (Mesleme'nin) üzerine hiç beklenmedik bir baskın düzenleyerek emrindeki askerlerin çoğunu katlettiler. Mesleme son anda kurtuldu ve karargahındaki güvenli bölgeye sığınabildi. Sonra bütün ordu (Emevi ordusu), şehrin bati yakasına ilerleyerek altın denilen kapının (Altın Kapı) karşısındaki surların yakınında karargâh kurdu. Onlar, karargâhın ön tarafında, şehir ile karargâh arasında; arka tarafında ise Bulgarlar ile karargâh arasında hendekler kazdılar. Karargâhın sağ ve sol tarafı denizdi. Buradaki gemilerde ise otuz bin kişilik Arap kuvveti ile Mısırlı denizciler Roma gemilerini gözetlemek ve kendi gemilerini korumak için görevlendirilmişti. Şurahil b. Ubeyde komutasındaki yirmi bin asker de karadan Bulgarlara ve denizden Roma gemilerine karşı karargâhın güvenliğini sağlamak için görevlendirildi [...] ve bir gün Bulgarlar, Şurahil ve ordusuna karşı harekete geçerek onların pek çoğunu öldürdüler. Öyle ki Araplar, artık Romalılardan çok Bulgarlardan korkmaya başlamışlardı [...] Araplar umutsuzluğa kapılmışlardı. Halifenin müsaadesi olmadan ülkelerine dönmekten çekiniyorlardı; zaten her hâlükârda deniz onların herhangi bir yere gitmelerinin önünde engeldi. Dahası batılarındaki Bulgarlardan da korkuyorlardı".[231]

Bu hadise ile Tervel'in Bizans üzerindeki tahakküm ve nüfuzu iyice perçinleşti. Karşısında bir varlık ve mukavemet gösteremeyen Bizans'ın içişlerine her an müdahale edebilen Tervel, Bizans politikasının mühim bir unsuru ve korkulu rüyası haline geldi. 16 yıllık hâkimiyeti süresince adilane, yoğun ve başarılarla dolu yönetim süren Tervel, arkasında Tuna'dan Trakya'ya kadar sınırları uzanan

231 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 139-140.

müreffeh bir devlet bırakarak, 12 hayvanlı eski Türk takvimine göre At yılının 8. Ayında (Eylül 718) vefat etti.[232]

KAOS YILLARI

681 yılında kurulan Tuna Bulgar Devleti; Güney Besarabya, Eflak Ovası'nın bir kısmı, Dobruca'nın tamamı ve Karadeniz kıyısı ile Timok Nehri arasındaki Aşağı Moesia eyaletini kapsamaktaydı. 702'de başa geçen ve on altı yıllık hâkimiyeti süresince adilane, yoğun ve başarılarla dolu yönetim sergileyen Tervel'in arkasında müreffeh bir devlet bırakarak vefat etmesinden sonra Bulgarlar 803 yılına kadar sürecek kaos dolu bir döneme sürüklenmiştir. Tervel Han'dan sonra yerine Bulgar Hakanlar Listesi'nde Tvirem (Dokuzuncu) diye kayıtlı ismi bilinmeyen birisi geçmiş ve 721 yılına kadar hüküm sürmüştür. Liste'de Tervel'den sonra hüküm süren Hanlar olarak Tvirem, Sevar, Kormisos, Vinax, Teleç, Umor isimleri yer almıştır.

718-756 yılları arasında başa geçen Hanlar döneminde Tuna Bulgar Devleti bazı dahili karışıklıklara sahne olmuştur. Sever (Sevar) Han'dan (721-736) sonra Vokil ailesinden Kormış'ın (737-754) tahta çıkmasıyla Dulo sülalesi iktidarı kaybetmiştir. Bizans ile münasebetler nispeten sakin geçmiştir. Bu dönemde Bizans tahtında III. Leon (717-741) gibi kudretli bir İmparatorun bulunması göz önüne alındığında, Bulgar gücünün de Bizans karşısında denge kurabilecek durumda olduğu düşünülmüştür.[233]

İmparator V. Konstantinos'un (741-775) Bulgar sınırında bazı kaleler inşa ettirip, buralara Malatya, Erzurum, Suriye'den getirttiği göçmenleri ve Ermenileri yerleştirmesiyle sulh dönemi sona erdi. Kormiş Han, muhtemelen yeni şehirler kuran İmparatorluğun mali durumunun oldukça güçlü olduğunu düşünerek elçi gönderip haraç istedi. Bulgarların taleplerine sinirlenen İmparator V. Konstantinos

232 A. Ahmetbeyoğlu, *Tervel Han*, s. 563-568.

233 O. Karatay, *Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)*, s. 11.

elçileri aşağılayarak huzurundan kovdu. Bu davranış karşısında hiddetlenen Kormiş kuvvetleriyle Uzun Sur'un olduğu bölgeye, hatta İstanbul önlerine kadar ilerleyerek etrafı tahrip etti ve çok sayıda Bizanslıyı esir alarak geri çekildi. İmparator Bulgarların hareketine karşı hayli kuvvetli bir orduyla üzerlerine yürüyerek onlara ağır kayıplar verdirdi. Bununla yetinmeyerek hem karadan hem de denizden yeniden saldırdı. Donanmayı Karadeniz yoluyla Tuna Nehri havalisine gönderdi. Ordu da Bulgar sınırlarına girerek etrafı ateşe verdi. Bizans kuvvetleri Markellai denilen mahalde Bulgarlarla savaşa tutuştu. Bizanslılar galip gelerek pek çok esir aldı. Vahim vaziyet karşısında Kormiş Han barış talep etmek mecburiyetinde kaldı. Bulgarlar kendi çocukları arasından seçtiklerini rehine olarak Bizans'a gönderdi. Bunun üzerine Kormiş, Boyarlar tarafından yenilgiden sorumlu tutularak öldürüldü ve yerine Vinekh Han seçildi (754-760).[234]

Vinekh'ten sonra otuz yaşında Teleç'in tahta çıkması (760-763) Bulgarlar karşısında son süreçte başarılı olamayan Bizans'a Bulgarlarla aralarındaki meseleyi çözmek için fırsat doğurdu. Teleç'in Hanlık makamına geçer geçmez Bizans İmparatorluğu'na karşı hasmane tavır takınması ve Trakya'ya saldırması bizzat İmparatorun başında olduğu ordunun Trakya'ya intikal etmesine vesile oldu. Ayrıca Karadeniz üzerinden Bulgarlara karşı bir filo da yola çıktı. V. Konstantinos'un bu harekâtına karşı Teleç Han 20.000 askeri stratejik bölgelere yerleştirerek güvenlik zinciri oluşturmaya çalıştı. Hem Bizans hem de Bulgar ordusu sonunda Ankhialos mevküne gelerek beklemeye başladı. 30 Haziran 763'te iki taraf bütün gün süren savaşa tutuştu. Sonuçta Bulgarlar ağır kayıplar vererek mağlup oldu. Karada ve denizde hezimete uğrayan Teleç kaçmak zorunda

234 *Nikephoros*, s. 145; B. Küçüksipahioğlu, "Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, 2008, s. 224.

kaldı. Geride öldürülmüş ve Bizans'a esir düşmüş çok sayıda insan bıraktı. İmparator esirlerle İstanbul'a döndü ve sevinç gösterileriyle karşılandı. Esirlerin çoğu işkencelerden geçirildikten sonra öldürüldü. Bulgarlar uğranılan felaketin sorumlusu gördükleri Teleç'e karşı isyan etti. Bu kargaşa esnasında Teleç yakın adamları tarafından öldürüldü. Teleç'in ölümünden ve Sabinos'un (Sevin) tahta çıkardığı Umar'ın kırk günlük iktidarından sonra Bulgar tahtında kısa süren belirsizlik yaşandı. Akabinde Kormiş'in damadı Sabinos başa geçti. Fakat Sabinos Bizans'la barış yapma teşebbüsünde bulunması üzerine tahtan indirildi. Sabinos perişan bir vaziyette Mesembria'ya kaçtı, buradan da İmparator V. Konstantinos'a sığındı ve İmparator tarafından memnuniyetle karşılandı.[235] Yerine Pagan (Bayan) adlı birisi başa geçmişti.[236]

Kargaşa ile geçen yılların ardından Telerig Bulgar tahtına çıkmıştır. Telerig Han döneminde (768-777) Bulgar Devleti toparlanarak, askeri gücünü yeniden elde etmiştir. 773 yılında İmparator V. Konstantinos, Bulgarları barış yapmaya zorlamak gayesiyle yeni bir sefer açmıştır. Fakat iki devlet arasında kalıcı bir barış gerçekleşmemiştir. V. Konstantinos 775 yılında Bulgarlara karşı tertiplediği yeni akın (İmparatorluğu boyunca dokuz kez sefer yapmıştır[237]) esnasında hayatını kaybetmiştir ki, bu durum Bulgar Devleti'nin büyük bir tehlikeyi bertaraf etmesini sağlamıştır. Bulgar hükümdarı Telerig Han, bilinemeyen nedenlerden dolayı Bizans İmparatoru IV. Leon'a (775-780) sığınmış ve Hristiyanlığı kabul ederek bir Bizans prensesiyle evlenmiştir.[238]

---

235 *Nikephoros*, s. 149-151; B. Küçüksipahioğlu, *"Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri"*, s. 225; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 50-51; O. Karatay, Tuna Bulgarları, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 281-282.

236 O. Karatay, *Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)*, s. 13-14.

237 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 156-157

238 A. Kayapınar, *Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti*, s. 107; Aynı Müellif, *Tuna Bulgar Devleti* (679-1018), bkz. *Türkler*, Cilt 2, Ankara, 2002, s. 631.

Telerig'den sonra Bulgar tahtına Kardam Han (777-802) çıkmıştır. Onun devrinde dahili karışıklıklar ve taht mücadeleleri son bulmuştur. Kardam Han, 791 yılında Güney Makedonya bölgesine kuvvet sevk ederek burada bir Bizans heyetini ortadan kaldırmış ve devlet mallarına el koymuştur. İmparator VI. Konstantinos (780-797) Bulgarların hareketine karşı sefere çıkarak Edirne'nin kuzeyine kadar ilerlemiş ise de birkaç küçük çaplı çatışmanın ardından geri çekilmiştir. Ertesi yıl yeniden harekete geçen İmparator, Burgaz yakınlarında askerlerini mevzilendirmiştir. Bunun üzerine Kardam Han da ordusuyla bölgeye gelmiştir. Konstantinos vakit kaybetmeden Bulgarlara saldırmış fakat ciddi kayıplar vererek ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Hadiseyi müteakip eden yıllarda Kardam Han İstanbul'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla İmparatordan haraç ödemesini istemiştir. Eğer bu isteği yerine getirilmezse Trakya'ya akın düzenlemeyle Bizans idaresini tehdit etmiştir. Kardam'ın tehditleri karşısında İmparator Bulgarlara karşı askerî harekât başlatmış ise de iki ordu arasında fiili bir savaş vuku bulmamıştır. Bu vaziyet 796 yılında Bizans ile Bulgarlar lehine bir anlaşma yapılmasına yol açmıştır. Devleti güçlendirmeyi esas gaye gören Kardam Han, bunu etkileyecek unsur olan Bizans Devleti'ni yakından takip etmiştir. Bizans ile meydan savaşı yapmaktan imtina etmiş, genelde savunma stratejisi takip ederek, merkezi otoriteyi güçlendirmeye gayret etmiştir. Kardam Han döneminde istikrarsız yıllar tamamen sona ermiş, Bizans karşısında güç dengesi oluşturularak bölgede üstünlük tesis edilmeye başlanmıştır.[239]

Bilgilerin yetersiz olduğu Tervel'den Krum Han dönemine kadar geçen süreye dair dönemin ana kaynağı olan Theophanes'de biraz teferruatlı kayıtlar bulunmaktadır. Bu döneme dair açıklamalarda bulunanların en önemli referans kaynağı Theophanes'de anlatılanlar

---

239 St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 35-36; O. Karatay, *Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)*, s. 16; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 23.

şöyledir: "Bu yıl içerisinde (718-719) Niketas Xylinites Bulgar desteği ile Leon'a saldırmak düşüncesiyle onu Tervel'in yanına gitmesi için teşvik etti ve Thessalonica'da (Selanik) bulunan Artemos'a bir mektup yazdı. Bunu yapmayı uygun bulan Artemos harekete geçti ve 50 Centenaria (100 Librenin karşılığı olan ağırlık birimi) altın ile birlikte bir ordu temin etti. Bu şekilde hazırlanarak İstanbul'a doğru yürüyüşe geçti. Fakat Şehir kendisini kabul etmediğinden dolayı Bulgarlar, Leon için onu terk ettiler ve son bahsedilen [yani İmparator Leon] tarafından uygun bir şekilde ödüllendirilerek ülkelerine geri döndüler.

Aynı yıl (754-755) Bulgarlar, inşa edilen kalelerden dolayı haraç istediler ve İmparator onların elçilerine onur kırıcı bir şekilde muamele edince, onlar da bir askerî sefer düzenlediler ve İmparatorluk şehrine doğru ilerleyerek Uzun Sur'a kadar geldiler. Ardından da, hayli tahribata yol açarak ve çok sayıda esir elde ederek, sağ salim ülkelerine döndüler.

İmparator, Bulgaristan'ı istila etti. Beregaba Geçidi'ne geldiğinde Bulgarlar onunla karşılaştılar ve onlar, orduya alınmış olan çok sayıda askerle birlikte, Patrici Leon, Trakya Teması'nın Strategos'u (Temanın kumandanı yöneticisi) ve imparatorluğun merasim ve dış işlerinden sorumlu olan diğer bir Leon'un da içlerinde bulunduğu, [İmparatorun] adamlarının büyük bir bölümünü öldürdüler. Böylece [İmparator], utanç verici bir şekilde geri döndü.

Bulgarlar ayaklandılar (761-762), hükümdar soyundan gelen beylerini öldürdüler ve hükümdarları olarak da kötü niyetli bir adam olan 30 yaşındaki Teletzes'i getirdiler. Çok sayıda Slav kaçarak kendilerini Artanas'a (Karadeniz kıyısında, Şile yakınlarında bulunmaktadır) yerleştiren İmparatora katıldı. İmparator, Karadeniz yoluyla bir donanma filosu –her biri 12 at taşıyan, sayıları 800'ün üzerinde olan yük gemileri– gönderdikten sonra, 16 Haziran günü Trakya'nın içlerine doğru yürüyüşe geçti. Teletzes, hem karadan, hem de denizden olmak üzere kendisine karşı başlatılan bu askerî seferi işittiği zaman, kendi tarafında savaşmaları için komşu milletler arasından 20.000

asker topladı ve onları istihkâm yerlerine konuşlandırdıktan sonra, kendini güvence altına aldı. İmparatorun tarafına gelince, o, Anchianlos düzlüğünde ordugâhını kurdu. Teletzes, I. İndüksiyon'un 30 Haziran'da bir Perşembe günü, birçok milletten oluşan çok sayıda askerle birlikte ilerleyerek geldi ve uzun süre devam eden çatışmada, her iki taraftan da çok sayıda can kaybı oldu. Teletzes hezimete uğratıldı ve kaçtı. Savaş, saat 5'ten itibaren akşama kadar sürdü. Bulgarların büyük bir çoğunluğu öldürüldü, sağ kalanların pek çoğu ele geçirilirken, kalanları da kaçtı. Bu zaferle birlikte sevinçle dolan imparator, halkın alkışları arasında, ordusu ile bütünüyle zıhlı bir şekilde, Bulgar esirleri ahşap prangalarla sürükleyerek girdiği Şehir'de, bir zafer kutlaması gerçekleştirildi. İmparator, son bahsedilenlerin [yani Bulgar esirlerin], Altın Kapı dışındaki vatandaşlar tarafından kafaları kesilmek suretiyle, infaz edilmelerini emretti. İsyan başlatarak ayaklanan Bulgarlar Teletzes'i ona bağlı beyleri ile birlikte öldürdüler ve hükümdarları olarak da eski beyleri Kormesios'un üvey kardeşi olan Sabinos'u getirdiler. Sabinos, hiç vakit kaybetmeden barış talebiyle İmparatora bir elçi gönderdiği zaman Bulgarlar, bir toplantı çağrısında bulundular ve kendisine katiyetle karşı çıkarak şöyle seslendiler; "Senin yüzünden Bulgaristan, Bizanslılar tarafından esir alınmak üzeredir". Bir isyanın baş göstermesi üzerine Sabinos Mesembria kalesine kaçtı ve imparatorun tarafına geçti. Bulgarlar bu defa da Paganos adlı diğer bir beyi başlarına geçirdiler.

763-764 yılında Bulgaristan Beyi Paganos, kişisel bir görüşme talebinde bulunarak, İmparatora bir elçi gönderdi. O, [görüşme] sözü aldıktan sonra, Boyarlarıyla birlikte geldi. İmparator, koltuğuna oturduktan ve Sabinos'u da yanına oturttuktan sonra, onları huzurunda kabul etti ve onları uygunsuz davranışları ve Sabinos'a karşı duydukları nefretten dolayı azarladı. Bu yüzden onlar, göstermelik bir barış anlaşması gerçekleştirdiler. İmparator bununla beraber, Bulgaristan'a gizli bir heyet gönderdi ve Trakya'da büyük bir tahribata sebep olan Sever'i, lideri Sklavounos'u yakalattırdı. Aynı zamanda Hristiyanlık inancına dönmüş bir kişi olan ve yine Skama-

roi (Tuna Nehri havzasında bulunan soyguncu çeteler) lideri olan Christianos da tutuklandı. Onlar, onun kollarını ve bacaklarını Aziz Thomas rıhtımında, doktorların huzurunda kestiler, insan vücudunun yapısını anlamak amacıyla onu, üreme organlarından göğüs kafesine kadar, canlı olarak parçalara ayırarak incelediler. Daha sonra onu ateşe verdiler.

İmparator aniden Şehri terk etti ve göstermelik barış anlaşmasından dolayı, savunmasız geçitler bularak, Bulgaristan'ı Tounza'ya (Tunca Nehri) kadar işgal etti. Karşılaştığı yerleşim yerlerini ateşe verdi ve herhangi bir cesur hareket girişiminde bulunmadan, korku içinde geri döndü.

Bu yıl içerisinde (772-773) Constantinus, 12. İndüksiyon'un Mayıs ayında 2.000 nakliye gemisinden meydana gelen bir donanma filosunu Bulgaristan'a karşı gönderdi. Kendisi de kırmızı renkli bir imparatorluk filikasına bizzat yerleşti ve Bulgarların kendisiyle meşgul oldukları sırada, Temalara bağlı süvari birliklerinin kumandanlarının da Bulgaristan içlerine sokulabileceklerini ümit ederek onları dağ geçitlerinin dışında bırakıp, Tuna Nehri'nden girme niyetiyle yola çıktı. Bunlarla birlikte o, Varna'ya kadar gittikten sonra korkuya kapıldı ve şartları göz önünde bulundurarak geri çekildi. Bulgarlar da aynı şekilde, bu gelişmeleri gördüklerinde korktular ve barış talebinde bulunmak üzere bir Boyar, bir de Tzigatos gönderdiler. İmparator onları dikkatle gözlemledikten sonra memnun oldu ve barış yaptı. Onlar [taraflar], birbirlerine yemin ettiler. Buna göre ne Bulgarlar Bizans ülkesinin aleyhinde ilerleyecekler, ne de İmparator Bulgaristan'ın içlerine sokulma planı yapacaktı. Onlar bununla ilgili olarak karşılıklı yazılı belgeler hazırladılar. İmparator, tüm Temalardan getirdiği askerî birlikleri, inşa ettiği kalelerde bıraktıktan sonra, Şehre geri döndü.

11. İndüksiyon'un Ekim ayında İmparator, Bulgaristan'da bulunan gizli dostlarından, Bulgaristan Beyi'nin, Berzitiya'yı (Makedonya ile Arnavutluk sınırında bulunan yerleşim yeri) ele geçirmeleri ve sakinlerini de Bulgaristan'a nakletmeleri için 12.000 kişilik bir ordu

ile boylardan bazılarını göndermekte olduğu yönünde bir sevkiyat haberi aldı. Bu yüzden [İmparator], Bulgaristan'a karşı yola çıktığının bilinmemesi için (Bulgar Beyi'nin kendisine göndermiş olduğu elçilerle görüştükten sonra ve onlar henüz Şehirde iken), Araplara karşı bir askerî sefer girişiminde bulunmak üzereymiş gibi göstererek, malzemeleri ve imparatorluk maiyetini Boğaz'ın karşısına gönderdi. Elçileri yolcu ettikten sonra ve casusları aracılığıyla onların dönüşleri hakkında bilgi aldıktan sonra, ordusunu harekete geçirdi ve tüm hızıyla yola çıktı. Tema askerlerini ve Thrakesianları (Trakya Teması askerleri) topladı ve Optimati'yi (müttefik kuvvetler) de toplamda 80.000 olan piyade taburuna kattı. O, Lithosoria adlı bir yere doğru yürüyüşe geçti ve borazanları çaldırmaksızın [yaklaşarak], büyük bir zaferle hezimete uğratacağı Bulgarların üzerine saldırdı. [İmparator V. Konstantinus], bol ganimet ve çok sayıda esirle birlikte geri döndü ve büyük bir merasimle girmiş olduğu Şehirde zafer kutlamaları yapıldı. O, [Bulgarlarla] herhangi bir mukavemet göstermeksizin karşılaştığı için, ayrıca savaşta katliam olmadığı ve Hristiyan kanı dökülmediği için bu savaşa "muhteşem savaş" adını verdi.

Bu yıl içerisinde (773-774) Bulgarlar ile barışı zaten bozulmuş olan İmparator, bir kere daha büyük bir donanma filosu hazırladı. Ona, 12.000 süvari bindirdi ve donanma Temasına bağlı tüm kumandanlarla birlikte gönderdi. Kendisi ise, korktuğundan süvarilerle birlikte kaldı. Onlar Mesembria'ya ulaştıkları zaman, çok şiddetli bir rüzgâr esiyordu. Neredeyse tüm gemiler parçalandı ve çok sayıda asker can verdi. Bu yüzden de eli boş olarak geri döndü. Bulgaristan Beyi Telerigos, kendisinin planlarının dostları tarafından imparatora duyurulduğunu tespit ettikten sonra, ona derhal şu mektubu yazdı: "Kaçmak ve senin yanına gelmek niyetindeyim. Kişisel dokunulmazlık hakkında bir söz ile birlikte, buradaki dostlarının isimlerini bana gönder ki, ben onlara itimat edebileyim, onlar da bana yardım edebilsinler". İmparator saf bir şekilde onların adlarını ona yazdı ve ardından hepsinin öldürüldüğü haberini aldı. İmparator bunu duyduktan sonra, uzun bir süre kır saçlarını yoldu.

Konstantinos (Constantinus), Nisan ayı (790-791) içinde Bulgarlara karşı askerî bir sefer düzenledi ve Aziz George Nehri yoluyla Probaton'a (Bulgarca eski adı "Provadija" olan, günümüzde Edirne ilinin Lalapaşa ilçesine bağlı "Sinanköy" adlı köydür.) kadar ilerledi. O [İmparator], Bulgar Beyi Kardamos [Kardam] ile karşılaştı ve akşam vakti cereyan eden küçük bir çarpışmanın ardından, Bizanslılar cesaretlerini kaybederek gece vakti kaçtılar ve utanç verici bir şekilde geri döndüler. Bulgarlar da korkuya kapılarak geri çekildiler.

İmparator, Temmuz ayı içerisinde Bulgarlara karşı askerî bir sefer gerçekleştirdi ve Markellai (Markeli: Günümüzde Bulgaristan'ın Burgaz vilayetine bağlı Karnobat yakınlarında bulunmaktadır) Kalesini inşa ettirdi; 20 Temmuz'da da, Bulgar Beyi Kardamos, kuvvetleri ile birlikte ilerleyerek istihkâm yerlerine konuşlandı. Yalancı kâhinler tarafından zafer kazanacağına dair ikna edilen ve öfkeyle burnundan soluyan İmparator, herhangi bir plan yapmadan, düzensiz bir şekilde savaşa girdi ve ağır bir yenilgi aldı. Çok sayıda asker kaybettikten sonra, Şehre [İstanbul'a] doğru geri kaçtı, sadece sıradan askerler değil, aynı zamanda otorite sahibi şahsiyetleri de kaybetti. Bunların arasında, Magistros Michael, Patrici Bardas, Protospatharios (Evvelce imparatorların özel muhafız birliğinde görev yapmış olan kişilere verilen, İmparatorluk hiyerarşisinden yüksek bir unvan ve makam) Stephen Chameas, eski Strategoi'den (Tema kumandanları) olan Niketas ve Theognostos ile imparatorun kazanacağına kehanette bulunan yalancı kâhin, yani, yıldız falcısı Pankratios'un yanı sıra, İmparatorluğun hizmetinde bulunan çok sayıda asker de bulunmaktaydı. Bulgarlar, maiyetinin tamamını, yani İmparatorun tüm teçhizatları ile birlikte, çadırı, parası ve atlarını da ele geçirdiler. Şehirde bulunan [yani başkentte] piyade taburu [askerleri] toplandı ve onlar eski Sezar Nikephoros'u emeklilikten çıkararak getirmeye ve kendisini imparator yapmaya karar verdiler. Bu meseleden haberdar olan Constantinus, büyükbabası Constantinus'un oğullarının hepsinin derhal Aziz Mamas'a getirilmelerini emretti; o, Nikephoros'un gözlerini kör ettirirken Christopher, Niketas, Anthi-

mos ve Eudokimos'un da dillerini kestirdi. Bunlarla birlikte o, Staruakios [bahsedilen Patrici] ve annesinin rica etmeleriyle ikna olan, daha önce de adı geçen Patrici Alexios'un gözlerini de kör ettirdi, yani eğer İmparator onun gözlerini kör etmeseydi, onlar onu imparator olarak seçeceklerdi. Bu şahısların cezalandırılmaları, 15. İndüksiyon'da, Ağustos ayında, bir Cumartesi günü saat 9'da gerçekleştirildi. Fakat Tanrı'nın adaletinin, bu haksız hareketi intikamsız bırakması çok da uzun sürmedi: zira beş yıllık bir aradan sonra, aynı ay içerisinde ve yine bir Cumartesi günü aynı Constantinus'un gözleri kendi annesi tarafından kör edildi.

Bulgar Beyi Kardamos [Kardam], "Bana haraç ödeyin, aksi takdirde Altın Kapı'ya kadar geleceğim ve Trakya'yı yakıp yıkacağım" diyerek İmparatoru tehdit etti. İmparator ona, bir mendile sarılmış bir miktar at dışkısı gönderdi ve şöyle dedi, "Sana yakıştığı için böyle bir haraç gönderdim. Sen yaşlı bir kişisin ve buraya gelmek için bütün yolu kat ederek zahmet çekmeni istemiyorum. Bunun yerine ben Markellai'ye geleceğim ve seni çıkaracağım. O vakit ne olacağına Tanrı karar verir". İmparator, Asya Temasına talimatlarını gönderdikten sonra ordusunu topladı ve Versinika'ya (Asıl konumu bilinmemekle beraber, Edirne'nin kuzey tarafına düşmektedir) kadar ilerledi, bu sırada Kardamos, Avroleva'nın ormanlık alanına kadar ilerlemişti, fakat cesaretini kaybetti ve ormanın içinde kaldı. İmparator, askerini cesaretlendirdi ve Avroleva'nın ağaçsız bölgelerine kadar yürüdü ve Kardamos'a on yedi gün boyunca karşı koydu. Bununla beraber o [Kardamos], savaşmayı göze alamadı ve ülkesine doğru kaçtı".[240]

718-803 arası büyük ölçüde kudretli Hanların çıkmadığı, ülke sınırlarının genişlemediği, iktidarın Dulo sülalesinin elinden alındığı, mücadele-kaos dolu yıllar olsa da; bu dönemde kayda değer toprak kayıpları yaşanmamıştır (bunda bölge ülkelerinin ciddi askeri güce

---

240 H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, s. 164, 168-169, 171, 173-175, 177-178.

sahip olamamaları ve Bizans'ın dahili kargaşalıklara neden olan dini meselelerle uğraşmasının rolü bulunsa da, Tuna Bulgar Devleti'nin caydırıcı bir askeri varlığı etkili olmuştur diye de biliriz). 718-803 yılları arasında yaşanılanlar ve elde edilen tecrübeler Krum gibi güçlü ve fatih bir Hanın yetişmesine, ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[241]

FETİH ÇAĞI: KRUM HAN DÖNEMİ

803 yılında Krum (kurmak, tesis etmek veya kale manasında Türkçe bir isimdir) Tuna Bulgar tahtına çıktı. Bu dönemde Franklar Avarları mağlup ederek hâkimiyet altına almışlar ve Bulgarlar ile Tisa Nehri kenarında hemhudut olmuşlardı. Bizans ise pek iç açıcı durumda değildi. İmparatorluk ciddi bir mali kriz içerinde bulunduğundan ordu ve halkta huzursuzluk emareleri artmaya başladı. 803'te Anadolu orduları komutanı Bardaner Turkoz isyanı devletin doğudaki otoritesini sarstı. İslâm orduları yeniden Bizans topraklarına akın yapmaya başladı ve sınırdaki birçok kaleyi ele geçirdi. İmparator I. Nikephoros (802-811) vergi vermek suretiyle Halifelikle anlaşabildi. Şartları değerlendiren Krum Han devlet sınırlarını genişletmek, halkın iktisadi refahını arttırmak, kendi tebaası Slavlar ile Bizans hâkimiyetindeki Slavları birleştirmek gayesi ile Bizans topraklarına akınlar başlattı ve Niş, kuzeyde Erdel, batıda Belgrad ile kuzeyi, güneyde Selanik ve Termopil'i içine alan geniş bir bölgeyi ele geçirdi. 809 yılında İslâm ülkesinde zuhur eden karışıklıklar Bizans için kısmı bir rahatlamaya sebep oldu. Bu sayede Bizans Devleti Balkanlar ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Krum Han'ın Bizans için ciddi bir tehlike oluşturmaya başlaması üzerine Bizans İmparatoru I. Nikephoros bazı Anadolu birliklerini Trakya'ya naklederek tedbir

---

241 Krum Han hakkında tafsilat için bakınız A. Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul, 1996, s. 15-27.

almak istediyse de bu kuvvetler Krum'un ani hücumuyla dağıldı. Ağır hezimete uğrayan Trakya orduları Başkomutanı öldü ve Bulgar ordusu zengin ganimetler elde etti (Mart 809). Krum Han, Balkanların müdafaasız kalışından istifade ederek, yol üzerinde bulunan ve oldukça stratejik olan Serdica (Sofya) Kalesi'ni Bizans birliklerini bozguna uğratarak fethetti (Nisan 809).[242]

Krum Han'ın ilk mücadeleleri hakkında Theophanes şu bilgileri vermiştir: "Bu yıl içerisinde (806-807) Nikephoros, Bulgarlara karşı askerî bir sefere çıktı. Adrianopolis'e geldiğinde, kendisine karşı İmparatorluk subayları ve piyade taburu tarafından planlanmış olan bir isyanın haberini aldı ve böylece, çoğunluğunu sürgün, haciz ve kırbaç cezası verdiği kişilerin oluşturduğu kendi vatandaşlarından intikam almanın dışında, hiçbir başarı sağlayamadan eli boş olarak geri döndü. O ayrıca, yıllık vergi yoluyla onlardan önemli bir miktar altın elde edeceğini düşünerek, tüm mültecileri ve yabancı uyruklu ları yakalayarak toplaması ve onları Trakya'ya taşıması göreviyle, Anemas lakaplı Spatharios Bardanios'u gönderdi, bu adam, İsa Mesih için değil de çok sevdiği altın için her şeyi yapan biri idi.

Aynı yıl içerisinde (808-809) Strymon'da bulunan ordusundaki [yani bu bölgede bulunan Bizans ordusu] askerleri maaşlarını aldıkları sırada Bulgarlar üzerine saldırdılar ve 1.100 Libre altın ele geçirdiler. Onlar, Tema kumandanları ve subayları ile birlikte çok sayıda asker katlettiler. Diğer Temalardan katılan pek çok garnizon kumandanının tamamı da orada can verdi. Bulgarlar, ordugâhta ne varsa hepsini aldılar ve geri çekildiler. Aynı yılın (808-809) Paskalya Yortusu öncesinde, Bulgarların lideri Kroummos [Krum Han] kuvvetlerini, sahte bir teslimiyetle ele geçirdiği Serdica'ya (Sofya) karşı hazırladı ve çok sayıda sivil vatandaş hesaba katılmazsa, 6.000

---

242 Türkçede Kurum: Kurmak, tesis etmek'ten veya Korumak'tan Korum: Kale, Krim: Kerem: Kerm: Hisar, kale (buradan kermen veya Kermlig "Kremlin") Kaleşchir manasına gelmektedir. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 194; H. N. Orkun, *Türk Tarihi*, II, Ankara, 1946, s. 163.; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 62.; G. Ostorgorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 182-183.

Bizans askerini katletti. Nikephoros, Saviour's Passion (İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi) haftasının Salı gününde, ona [Krum'a] karşı savaşmaya gidecekmiş gibi hareket etti, fakat kayda değer herhangi bir başarı elde edemedi. Katliamdan kaçmayı başaran [Bizanslı] subaylar, kendisinden dokunulmazlık sözü talep ettiklerinde o, bunu vermeyi reddetti ve böylece onları düşmanın tarafına geçmeye mecbur bıraktı. Nikephoros, yapmış olduğu büyük haysiyetsizliğe ilaveten, Paskalya Yortusu'nu Krum'un karargâhında kutladığına dair, İmparatorluk Şehrini kutsal yemin yoluyla inandırmaya çalıştı. O [Nikephoros], Serdica'yı yeniden ele geçirmeyi arzu etti, fakat ordunun buna karşı çıkmasından korkarak, Tema kumandanlarına ve subaylarına, İmparatorun yeniden harekete geçmesine destek vermeleri konusunda erleri ikna etmeleri gerektiğini bildirdi. Fakat askerler bunu, İmparatorun kötü idaresinden dolayı düzenlenen bir entrika olduğu şeklinde anladılar ve hem ona hem de kendi subaylarına karşı, saat 6'da ayaklandılar. Kendi subaylarının çadırlarına saldırdılar ve onları yıktılar, İmparatorluk (çadırına) doğru ilerleyerek, bundan böyle onun sonsuz hırsına ve kötü kişiliğine katlanamayacaklarına dair yeminler ederek, kendisine hakaretler yağdırdılar ve lanet okudular. Bu ani isyan ile dehşete düşen [İmparator Nikephoros] masadan kalktı ve öncelikle, yeminlerle ve inandırıcı savunmalarla, Nikephoros ve Peter adlı Patriciler aracılığıyla orduyu sakinleştirmeye çalıştı. Biçareler, bir parça sakinleşerek, bu hareketlerini terk ettiler ve sakin bir deprem ya da kuraklık yaşanıyormuş gibi, "Tanrım merhamet et!" diye bağırarak, bir tepeye çekildiler. Her daim kötü işler için hazır vaziyette bulunan İmparator, gece vakti gizli hediyeler vererek subayların çoğunu kandırdı ve ertesi sabah askerlerin arasında belirdi. Onlara her türlü yardımseverliği cömertçe yapacağını ve çocuklarına aynı eşit muamele yaparak özen göstereceğine dair yemin edip, onlarla konuştu. O [İmparator], Salibaras lakaplı, Patrici ve Promoskrinios Theodosius'u, karşılıklı beyanlar yoluyla isyancıları tespit etmesi için görevlendirdikten sonra, hiç vakit kaybetmeden İmparatorluk Şehrine geldi. Ordu dönüş yolunda ilerlerken, onlara

maaşlarını ödeyecekmiş gibi hareket etti, fakat bunun yerine onların büyük bir çoğunluğunu kırbaçlama, kafasının tepesini tıraş etme ve sürgün cezasıyla Aziz Mamas'ta cezalandırıldı ve yeminlerine karşı gelen geriye kalanları da Chrysopolis'e (Üsküdar) naklettirdi. Onlar, talihsizliklerinden dolayı, Boğaz'ı "Cehennem Nehri" olarak adlandırdılar".[243]

Tuna Bulgar Devleti bu başarıların ardından küçük bir Balkan devleti olmaktan çıkarak Avrupa coğrafyasının önemli bir gücü haline geldi. Sınırları Bizans hududundan başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna boyuna kadar uzandı. Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan askeri sevkiyat ve ticaret yollarının kontrolü Bulgarların eline geçti. Ayrıca Makedonya'nın işgalinin ardından ikinci mühim ticaret yolu olan Selanik-Belgrad güzergâhı da Bulgarların kontrolüne girdi ki, bu durum onlara Ege Denizi'ne ulaşma imkânı verdi. Gittikçe daha büyüyen Krum Han'ın en büyük hedeflerinden birini İstanbul'u almak oluşturdu. Güney Macaristan ile Transilvanya'yı da sınırları içine katan Krum'un niyetini anlayan İmparator Nikephoros, onu durdurmak gayesiyle sefere çıktı. Fakat Edirne'ye geldiği sırada ekonomik saiklerle halk ve orduda isyan emarelerinin görülmesi üzerine geri dönmek mecburiyetinde kaldı (811 başları). Bizans ordusunun bu durumunu haber alan Krum onları takip etti. Bu sırada Nikephoros'un Asya tarafından getirttiği kuvvetleri Styrman Vadisi'nde ordugâh kurmuştu. Krum Han, birliklerinden bir kısmını buraya göndererek, Styrman'a ait bir kaleyi zapt ettirdikten sonra kendisi de Bizans ordusu üzerine hücum ederek, pek çok esir ve ganimet elde etti.

811 yılı yazında Tuna Bulgar Devleti'ne kat'i darbe vurmak için sefere çıkan İmparator, başkent Preslav'a (Şumnu'nun güney batısında, Çatalar köyü yakınında) girdi. Krum'un tepkisine rağmen, çoluk çocuk demeden katliam yaparak ilerleyen I. Nikephoros, Han'ın sa-

243 H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813,* s. 179-181.

rayını bile ateşe verdi. Bunun üzerine Krum Han, Bizans ordusunu savaş için müsait bir araziye çekebilmek için kuvvetlerini ricat ettirdi. Nihayet, ormanlarla kaplı dağların çevirdiği, Vrbişki Geçidi'ndeki ovaya geldi ve buranın bütün giriş çıkışlarını tutturdu. Tuna Bulgar ordusunu takip eden İmparator Vrbişki Geçidi'ne geldi. Giriş ve çıkışların tutulduğunu iş işten geçtikten sonra fark eden Bizans ordusu, Krum'un ani bir hücumu ile dağıldı, İmparator da maktul düştü (25-26 Temmuz 811). Bizans için bu beklenmedik felaketin neticeleri pek büyük oldu. Bizans itibarının yediği darbe, belki de uğranılan askeri çöküntüden ağırdı. Kavimler göçü devrinden, 378 yılında İmparator Valens'in Vizigotlar'a karşı yapılan Edirne Savaşı'nda maktul düşmesinden beri hiçbir Bizans İmparatoru düşmanları tarafından öldürülmemişti bu mağlubiyet ile İmparatorluk için artık karanlık ve endişe dolu yıllar başlatmaktaydı.[244]

İmparator Nikephoros'un Pliska ve Preslav şehrindeki faaliyetlerine dair Mikhael Rabo Kroniği'nde şu bilgiler verilmiştir: "Romalıların hükümdarı Nikephoros, Bulgarlara harekete geçti, zafer kazandı ve çok sayıda kişiyi öldürdü. Bulgarların başkentlerine ulaştı, [şehri] ele geçirdi ve harap etti. İmparator, vahşette o kadar ileri gitti ki küçük çocukların getirilmelerini emretti. Bu emir uyarınca [çocukları] yere bağladılar ve tahıl öğütülen silindirlerle üzerinden geçerek çocukları ezdiler".[245]

Süryani tarihçi Mikhael Rabo, Bizans ordusunun ağır mağlubiyetinden sonra yaşanılanlar hakkında şunları kaydetmiştir: "Nikephoros'un oğlu Staurakios, beş ay müddetince hüküm sürdü. Bu sırada Bulgarlar, savaşmak için imparatorluk şehrine geldiler. İmparator yaşanan mücadele sırasında uyluk bölgesinden yaralandı, yara iltihaplandı ve açıldığında imparator öldü. Başka bazı rivayetlere göre, Staurakios'un kız kardeşi, Nikephoros'un ise kızı olan Pro-

244 A. Ahmetbeyoğlu, "Kurum Han", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S: 24, Ocak 1989, s. 45-46.

245 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 143.

kopia, eşi Mikhael'i (Mikhael Rangabe) tahta oturtmak maksadıyla Staurakios'u zehirlemişti. [Mikhael Rangabe tahta oturduktan sonra] Bulgarlar, ona karşı savaşmak için imparatorluk şehrine kadar geldiler. [Ancak] Mikhael onlarla savaşı sürdüremedi. Derken Leon Patrikios coşkuyla öne çıktı ve Bulgarlar ile savaştı; onları mağlup ederek hükümdarlarını öldürdü. Romalılar bunun üzerine, Mikhael'i tahttan indirdiler ve Leon onların yeni hükümdar oldu. Leon, tahta çıkar çıkmaz Mikhael'i saraydan kovdu, onun saçlarını kestirdi, onu bir manastıra hapsetti ve oğullarını da hadim ettirdi. Leon, savaştıkları bataklığı ise Bulgarlara terk ederek onlarla barış yaptı. Bu Leon, Ermeni'dir. O, yedi buçuk yıl hüküm sürmüş ve daha sonra halefi olacak başka bir Mikhael tarafından idam edilmiştir".[246]

Nikephoros'un yerine tahta çıkan I. Mikail (811-813) Bulgar hücumlarını durdurmak gayesiyle büyük bir ordunun başında hareket etti. Çorlu'ya geldikleri sırada karısının da bu sefere katılması huzursuzluğa yol açtı ve isyandan korkan İmparator İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Bizanslıların kendileriyle hiç temas etmeden geri çekildiğini öğrenen Krum ordusuyla ilerleyerek Filibe ve Yanbolu şehirlerini ele geçirdi. Trakya ve Makedonya'nın mühim kısmına hâkim olan, İstanbul'dan Tuna'ya giden yol üzerinde olması sebebiyle stratejik ehemmiyeti olan Mesembria'yı (Burgaz) muhasara etti. Bir taraftan şehrin düşmesini beklerken, diğer taraftan da ele geçirdiği yerlerde iskânı temin etmek gayesiyle Bizans'a anlaşma teklifinde bulundu (812 yılı sonları). Barış teklifi Bizans'a kaçanların derhal iadesi, Grek tacirlerin muayyen pazarlarda ticaret yapmaları, her tacirin elindeki emtianın cins, nevi ve miktarlarını Tuna Bulgar makamlarına bildirmeleri gibi hükümleri ihtiva etmekteydi. Söz konusu anlaşma maddeleri bir zamanalar Attila'nın öne sürdüğü talepleri andırıyordu. Demek ki Bizans'ın entrika politikası 400 yıl sonra dahi aynı tedbirlerin alınmasını zaruri kılıyordu. Fakat Mesembria'yı ele geçirmesi ve bol ganimet temin etmesine rağmen,

---

246 U. Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, s. 144.

teklifinin reddedildiğini haber alan Krum Han, 813 yılı başlarında etrafindaki tepecikleri Grek askerleri tarafından tutulmuş Edirne civarındaki bir ovada ordugâhını kurdu. Bunun üzerine İmparator Mikail de, yanında Kapadokya ve Ermeni kıtaları komutanı Leon olduğu halde, 15 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak Krum'un karargâh kurduğu yere geldi. İki ordu karşılıklı 15 gün bekledi. Sayıca üstün olan Bizans, bu bekleyişten büyük bir zafer umuyordu. Fakat Bizans tahtında gözü olan Leon'un tahrikleriyle İmparator harekete geçti. Bir günlük çarpışma sonunda Bizans ordusu mağlup oldu (22 Temmuz 813). Bunun üzerine Mikail tahttan indirilerek onun yerine V. Leon (813-820) tahta geçti.[247]

Balkanlarda Bizans'ı sıkıştıran ve politikaları gereği üzerine çeken Krum Han, Edirne civarındaki ordugâhında, İstanbul'un savunmasız kaldığı ortamda kardeşi Kışın'ı Edirne muhasarasına bırakarak İstanbul surları önüne geldi. Muhasaranın başlangıcı olarak, Marmara'dan Haliç'e kadar hendekler kazdırarak tahkimat yaptırdı. İstanbul surlarına üst üste yapılan taarruzlardan sonra, Leon'a yıllık vergi ve elbiselik kumaş mukabilinde anlaşma teklif etti. Sulh şartlarını görüşmek üzere her iki taraftan beşer kişilik grupların silahsız olarak toplanmaları kararlaştırıldı. Fakat verilen söze rağmen, İmparator, Krum Han'ı öldürmek üzere etrafa silahlı adamlar yerleştirdi. Yanındaki iki adamın öldürülmesine karşın Krum bu suikasttan atı ve çevikliği sayesinde hafif yaralı olarak kurtuldu. Yapılan bu hainlik Bizans'a çok pahalıya mal oldu. Krum Han şehir civarındaki bütün binaları yaktı, esirleri öldürdü. Gelibolu Yarımadası'nı yağma ve tahrip etti, kardeşinin muhasara ettiği Edirne'yi zorla zapt ederek ahalisini diğer esirlerle Tuna'nın kuzeyine bugünkü Oltana ile Montana'ya sürdü. Mikail'i, ardından da V. Leon'u mağlup ederek İstanbul'u ele geçirmeye ve adeta "Altın mızrağını yaldızlı

247 A. Ahmetbeyoğlu, *"Kurum Han"*, s. 46-47; Kubilay Gürses, ***Korum Han ve Omurtag Han Zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)***, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2020, s. 26-40.

kapıya asmağa" ant içen Krum Han, İstanbul'u fethetmek için yeni bir hazırlığa girişti. Tuna Bulgarlarından başka Slavları ve Avarları silahlandırdı. Bizans'ın servetini taşımak için beş bin araba yaptırdı. Lüleburgaz garnizonunu zapt ettikten sonra tekrar İstanbul surları dibinde mevzi aldı. Mükemmel bir tahkimatla şehri kuşattı. Artık herkes İstanbul'un kurtuluşu için mucizeden başka bir yol olmadığını düşünüyordu. Filhakika Bizans'ın başından ölüm çanlarını uzaklaştıran bu mucize, çok geçmeden vuku buldu. Krum Han ansızın ağzından burnundan kan boşalmak suretiyle öldü (13 Nisan 814). Bunun üzerine Bulgar ordusu muhasarayı kaldırarak geri çekildi.[248]

Krum'un İstanbul kuşatmasına giden süreci Theophanes şöyle anlatmıştır: "Aynı 4. İndüksiyon'un (810-811) Şubat ayında, Lent'in (Paskalya Yortusu öncesi büyük perhiz dönemi) ilk Cumartesi günü Saracenler [Araplar], Ermenistan bölgesi Teması kumandanı Leon'a, tam da kendisine ait Tema'nın maaşlarının ödendiği sırada, Euchaita'da baskın yaptılar ki onlar, askerlerinin büyük kısmı ile birlikte bu Tema'yı ele geçirdiler. Maaşlarının toplam değeri 13 Talent (100 Libre'ye karşılık gelen eski para birimi), yani 1.300 Libre altın idi. Hatta Nikephoros, buna rağmen açgözlülükten vazgeçerek kınamayı kabul etmedi. Phalaris ve Midas'tan daha açgözlü biri olan yeni Ahab'ın (Antik İsrail Kralı. Burada İmparator Nikephoros açgözlülüğü bakımından benzetilmiş), oğlu Staurakios ile birlikte Bulgarlara karşı silahlanması, pek çok kâhin tarafından doğru bulunmadı. Mayıs ayında İmparatorluk şehrinden yola çıkarken, Genikon Logothete makamının sahibi Patrici Niketas'a kiliselerin ve manastırların vergilerinin arttırılması ve yüksek rütbeli kimselerin ev halklarından sekiz yıllık birikmiş [vergi] borçlarını ısrarla istemesini emretti. Buna karşı hayli ağlayıp sızlayanlar oldu. Ona bağlı inançlı memurlardan bir tanesi, yani Patrici Theodosius Salibras'tan bahsediyorum, ona karşı şunları söyleyerek yakındı: "Herkes bize karşı, ey efendimiz, bu

---

248 İ. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, s. 12-13.

ikna sürecinde düşüşümüzden zevk alacaksınız, diye bağırıp çağırıyorlar". O da şu cevabı verdi: "Tanrı benim kalbime de Pharaoh'unki gibi taşlaştırmış olsaydı, benim tabamın başına iyi şeyler gelebilir miydi? Ey Theodosius, Nikephoros'tan, gördüğünden başka hiçbir şey bekleme". Tanrı şahidimdir ki, bu yazarın, Theodosius'un ağzından bunlar gibi pek çok sözcük işittim. Böylece, sadece Trakya'dan değil, aynı zamanda yoksul erkekleri (bu zavallılar, kendilerini askere aldığı için ona [İmparator Nikephoros] lanet okuyorlardı) kendi paralarıyla sapan ve sopalarla silahlandırmanın yanında, Asya Temasından topladığı askerleri de katarak, askerî kuvvetlerini bir araya getirdikten sonra, Bulgarlara karşı ilerledi. Markellai'ye gelen bu muazzam kalabalıkla savaşan Krum barış talep etti. Fakat İmparator, kötü niyeti ve kendisiyle aynı fikirde olan danışmanlarının önerisiyle, bunu reddetti. O, sabırsızca atılarak bu geçilmez topraklarda tedbirsiz bir şekilde pek çok dolambaçlı yolu kat ettikten sonra, 20 Temmuz'da Bulgaristan'a girdi, sık sık şu sözleri tekrarlıyordu "Kim gidecek ve Ahab'ı kandıracak? O, kendi iradesi dışında çekilmiştir, yani bu Tanrı veya İblis tarafından gerçekleştirilmiştir". Onun [İmparatorun] Bulgaristan'a girişinin öncesinde gözde hizmetkârı Byzantios, İmparatorluk kıyafetlerini ve 100 Libre altını yanına alarak Markellia'da Krum'un yanına kaçtı. Onun bu kaçışı pek çok kişi tarafından Nikephoros için bir uğursuzluk olarak kabul edildi. Onu, ilk karşılaşmasının ardından üç gün boyunca başarılı olduğu görüldü, fakat onun zaferi başarıyı bahşeden Tanrı'ya adanmamıştı; bunun yerine O, [İmparator] sadece iyi bir şans [dilemiş] ve Staurakios'un (İmparator Nikephoros'un oğlu) kararını beyan etmişti ve istilaya karşı çıkan subaylara karşı tehditler savunmuştu. O bilinçsiz hayvanların, bebeklerin ve her yaşta kişilerin acımasızca katledilmesini kendi vatandaşlarının cesetlerinin gömülmeden bırakılmasını ve ganimetlerin de dikkatli bir şekilde toplanmasını emretti. Ayrıca, Krum'un hazinesini kilitleyerek mühürledi ve onu, kendisine aitmiş gibi güvence altına aldı. Ganimetlere elini süren askerlerin ya kulaklarını ya da vücutlarının diğer bir parçasını kesti.

O, Krum'un "court [yurt: çadır]" olarak adlandırılan [evini] ateşe verdi, bu sırada Krum o kadar aciz kalmıştı ki, şöyle haber gönderdi: "İşte, sen kazandın. Bu yüzden arzu ettiğin ne varsa al ve buradan barış içinde ayrıl". Fakat barış düşmanı [yani Krum] barışa izin vermedi. Bu duruma çok hiddetlendi ve ahşap çitlerle çevrili ülkesinin giriş ve çıkış noktalarının emniyete alınmasını emretti. Nikephoros bunun farkına vardığında, beklenmedik bir şekilde şaşkına döndü ve ne yapacağını bilmez bir halde etrafta gezindi. Maiyetine, şu sözlerle felaketin yaklaştığını haber verdi: "Kanatlanmış olsak bile, hiç kimse kaderinden kaçabileceğini düşünmesin". Bu hareketle iki günü, yani perşembe ve cuma günlerini aldı. Cumartesi gecesi, silahlı birliklerin çıkarttıkları kargaşa Nikephoros, maiyeti ve çevredeki herkes tarafından işitildi. Herkesi korku sardı. Barbarlar gün doğmadan önce Nikephoros'un ve kumandanlarının çadırına saldırdı ve kendisini hunharca öldürdüler. Kurbanları arasında Patrici Aëtios, Patrici Peter, Patrici Sisinnios Triphylles, Patrici Teodosius Salibars (ki, kutlu İrene'nin hayli üzüntü ve sıkıntı yaşamasına neden olmuştu), Patrici Prefect (Muhtemelen İstanbul valisi), Küçük Asya Teması kumandanı Patrici Romanus ve diğer pek çok Protospatharios ve Spathorios da bulunmakta idi, hanedan Excubitorları (İmparatorluk muhafızlarının seçkin bir kıtasına mensup muhafız), imparatorluğun Nöbetçi Drungariosları (Tabur büyüklüğündeki bir askeri birlik kumandanı olan "Drungus"un emri altındaki asker), Trakya Teması kumandanı, Temalara bağlı çok sayıda subay ve sayısız denebilecek çoklukta asker de dâhil olmak üzere, Hristiyan âleminin gençliği yok edildi. İmparatorluk araç gereçleri gibi, silahların da tamamı kaybolmuştu. Hristiyanlar, hiçbir ağıtın yeterli olmadığı o günkü kötü olayları, başka bir zamanda tecrübe etmiş olamazlardı. Bu olanlar, 4. İndüksiyon'un 26 Temmuz'unda gerçekleşti.

Krum, Nikephoros'un kafasını kesti ve bizi rezil etmek için onu bir direğin üzerinde birkaç gün boyunca asılı tutarak karşısında gelen kabilelere bu şekilde teşhir etti. Bunun ardından, kafatasını boşalttı, gümüşle kaplattırdı ve Slav kabile reislerine gururlanarak ondan içki

ikram etti. O gün içinde, o kadar çok dul kadın ve yetim bırakmıştı ki, böyle şiddetli bir matemin içindeyken, Nikephoros'un katledilmesi pek çok kişi için adeta bir teselli gibi görünmüştü. Hayatta kalanların hiçbiri onun katledilme şeklini tam olarak tarif edemediler; hatta bazıları onun yenildiği zaman Hristiyanlar tarafından taşa tutulduğunu iddia ettiler. Onun kadın/kadınsı hizmetkârlarına gelince (birlikte yattığı kişiler), bazıları ateş çukurunda, onunla birlikte olan diğerleri ise, kılıçla öldüğünü [söylüyorlardı]. Hristiyanlar, hiçbir zaman diliminde onunkinden daha acı veren bir idareyi tecrübe etme talihsizliğini yaşamadılar. O, açgözlülükte, çapkınlıkta ve barbarca zulmüyle tüm seferlerini geride bırakmıştı. Her şeyi ayrıntılı bir şekilde açıklamak bizim için zahmetli bir iş ve gelecek nesillere inanmayacakları bir hikâye meydana getirmek olurdu. Atasözünün de ifade ettiği gibi, kumaş, kenarına göre değerlendirilir.

811-812 yılında Michael, 7 Haziran günü Bulgarlara karşı yola çıktı ve Tzouroluon'a kadar kendisine [eşi] Prokopia tarafından eşlik edildi. Bulgar lider Krum, Debeltos'u (Burgaz Körfezi yakınlarında bulunan Deultum adlı antik kent) kuşatarak ele geçirmiş ve Piskoposları ile birlikte kendisine sığınan sakinlerini de başka bir yere naklettirmişti. Bunu takiben, imparatorun kötü davranışlarının büyük sapkınlığından dolayı ordu ve özellikle de Opsikion'un ve Trakya'nın Tema birlikleri bir ayaklanma çıkarttılar ve hakaretler savurdular. Michael onları hediyeler ve öğütlerle yatıştırdı ve böylece onların seslerini alçalttı. Bulgarlar, [Bizans] askerî kuvvetlerinin savaş korkusuyla isyan ettikleri ve garnizon vazifelerinde kargaşa oluşturdukları haberini alınca kuvvetlerini Trakya ve Makedonya'ya naklettiler. Bu sırada Hristiyanlar, Anchialos'u ve Beroia'yı (eski Zağra) terk ettiler ve kendilerini takip eden hiç kimse olmamasına rağmen kaçtılar; Philippopolis ve Philippi'de olduğu gibi, Probaton Kalesi'nde yani Nikaia'da ve daha pek çok kalede de aynısı oldu. Bu fırsatı ele geçirdikten sonra Strymon'da yaşayan bu göçmenler tekrar kaçtılar ve kendi memleketlerine döndüler. Bu, Nikephoros'un çılgınlığının uyarıcısı olan ilahi gazabın bir işareti idi: netice olarak

onun kendisiyle gurur duyduğu sözde başarıları çabuk yok olup gitti. Şimdi pek çok asker arasında yaygın olan şeytanî kuramları tenkit etmeye yaklaşmayanlar, yani sapkınlıkları iyice yayılan Tanrı düşmanları Paulician'lar, Athinganoi, İkonoklastlar ve Tetraditai (Ben, zina ve evlilik dışı çapkınlıktan, yalancı şahitlikten ve kardeş kavgasından, açgözlülük ve diğer günahlardan bahsetmeye imtina ediyorum [Theophanes'in ara sözüdür]), kutsal ikonlara ve Manastır geleneğine karşı dil uzatmaya ve Constantinus'u, iğrenç ve defalarca yenilen biri olarak anlatmaya başladılar. Çünkü o (bu alçaklar saygısızca bunları iddia etseler de), dindarlığı sayesinde Bulgarlar üzerinde zaferler elde etmişti. Bunların benzerleri imparatorluk şehrinde bulundukları sırada Ortodoksluk inancını yıkmak için silahlandılar, üstelik bir Ekümenik Konsil'in sonrasında. Onların ruhları köreldikten sonra, kendileri gibi ruhları körelmiş kişilerin Tanrı'nın rızasını almadan saltanata gelmelerini arzuladılar, yani, o sırada Ponormos Adası'nda (Burgaz Adası) yeraltında muhafaza ettikleri, gece vakti kaçırmayı ve ordunun huzuruna getirmeyi tasarladıkları Tanrı düşmanı Constantinus'un oğullarını tahta geçirmek istediler. Fakat Tanrı onları utanç verici bir durum içine koydu ve hakikatin intikamını alması için son derece dindar bir kişi olan Michael'i yüceltti. O, ikiyüzlülük yapmaksızın orduya hakikat hakkında bazı önemli bilgiler gönderdi, sonra da İmparatorluk şehrine geri döndü ve zekice bir kurnazlıkla birkaç darbe yaparak komplocuların çoğunluğunu korkuttu ve Constantinus'un kör oğullarını Aphousia'ya (Avşa Adası) sürgüne gönderdi. O, bütünüyle kutlu Theotokos'un bir ikonunu kazıyarak temizleyen ve hakarette bulunan ve böylece onu fiziksel ölümünün yanında manevi olarak da öldürmeye çalışan Hexakionion'lu Nicholas'ın büyücü dostunun, yani sözde münzevi serserilerden bir tanesinin dilini kesti. Theotokos taraftarı olan düşünüre, yani pişmanlığını ilan eden Nicholas'a gelince o, herkesin önünde suçlarını itiraf etti ve bağımsız bir idareyi takip etmemesi gerektiğine dair talimatlarla birlikte bir manastıra yerleşti. O [İmparator Michael], Magnaura'da gerçekleştirilen bir Slentium'da halka

hitap etti ve Tanrı dostu ruhunun dindar kuramlarını gözler önüne serdi. Çingeneleri de müsadereye tâbi tuttu ve Küçük Asya Tema kumandanı Leon'un gözetimi altında sürgüne yollandı.

Bu yıl içerisinde (812-813) Bulgarların lideri Krum, Dargameros'u, yeni bir barış talebi göreviyle Adramytion'lu Theodosius'un, o zamanki Bulgar Beyi Kormesios'un ve Patrik Germanus'un zamanındaki anlaşmanın şartlarını yenilemek isteği ile İmparator Michael'e gönderdi. Söz konusu şartlar, Trakya'da bulunana Meleones sınırında belirlenmişti; (haraç ise) 30 Libre altın değerinde giysiler ve kırmızı renkte (boyanmış) postlar idi; ayrıca her iki taraftan gelen mültecilerin kendi idarecilerine karşı komplo kurmuş olsalar bile ülkelerine geri iade edilmeleri gerektiği, her iki ülkede ticarî faaliyette bulunanların, ruhsat ve mühürler aracılığıyla tasdik edilmesi gerektiği; mühürlere sahip olmayan herhangi birinin ise, hazine tarafından haczedilmek suretiyle malvarlığını kaybedeceğine dair idi. Krum mektubunda ayrıca İmparatora karşı ithamlarda bulundu ve: "Barışı gerçekleştirme konusunda acele etmediğin takdirde, senin kabahatin yüzünden Mesembria'ya karşı bizzat yürüyeceğim" dedi. İmparator bu mesajı aldığı zaman, göstermelik bir dindarlık bahanesi ileri süren kötü danışmanlarının kışkırtmaları üzerine barışı kabul etmedi, fakat bu, cehalet ve müşterek çıkarların tahribatından daha ziyade mültecilerin teslim edilmelerine yönelik idi; onlar teyit etmek için Tanrı'nın İncil'deki şu sözlerini aktarmışlardı, "Huzuruma geleni asla geri çevirmem".

Krum, askerî teçhizata sahip olarak, Hristiyanları yok edicisi Nikephoros'un hatası yüzünden ustası olduğu kuşatma araçları ile birlikte Ekim ayı içerisinde Mesembria'ya karşı bizzat yürüyüşe geçti. Zira yanında, vaftiz olmayı kabul ettikten sonra Nikephoros'un İmparatorluk hizmetine kaydettirip Adrianopolis'e yerleştiği, mühendislikte üstün yeteneğe sahip bir Arap vardı. Fakat Nikephoros ona herhangi bir yardım veya ödül vermediği gibi, maaşını da azalttı. Bu Arap, şikâyette bulunduğu zaman ise sert bir şekilde dövüldü. Bunun üzerine bu Arap, çaresizlik içinde Bulgarlara iltica etti ve

araç-gereç yapma sanatında bütün bildiklerini onlara öğretti. Böylece Krum onun yerini aldı ve o aptallığın yaşandığı zamandan beri, tüm haliç boyunca hiç kimse ona mukavemet gösteremedi ve Krum Mesembria'yı işgal etti.

Şubat ayı içerisinde, Bulgaristan'dan gelen iki Hristiyan mülteci İmparatora, Krum'un Trakya'da bulunanları pusuya düşürme gayreti içerisinde olduğunu bildirdiler. İmparator ayın 15'inde Şehirden [İstanbul'dan] çıkarak ilerledi ve Krum, Tanrı'nın takdiriyle askerlerinin büyük bir kısmını kaybettikten sonra, eli boş bir şekilde geri çekildi. İmparator Adrianopolis'e doğru hareket etti ve burada gerekli tedbirleri aldıktan sonra keyifli bir şekilde geri döndü. Daha sonra ise Patrik Aziz Tarasios Manastırı'na gitti ve Augusta Prokopia ile birlikte bir anma töreni kutladıktan sonra, onun kutsal türbesini 95 Libre ağırlığındaki gümüş tabaka ile kaplattırdı.

Mesembria'nın düşüşünün ardından İmparator, Krum ile barış beklentisini bir kenara bıraktı. Tüm Temalardan mecburi olarak asker topladı ve onlara, bahardan önce Trakya'yı geçmeleri gerektiğine dair emir verdi. Netice olarak, özellikle de Kapodokyalılar ve Ermeniler olmak üzere herkes huzursuz olmuştu. İmparator mayıs ayı içerisinde piyade taburu ile birlikte yola çıktı ve Augusta Prokopia ona, Herakleia yakınlarında bulunan ta Akedouktou'ya kadar bir kere daha eşlik etti. Bu ise ordunun lanet okumasına ve Michael'i alay konusu yapmasına neden oldu. 4 Mayıs günü güneşin doğumundan, astronomik tablolara göre Boğa Burcu'nun 14. evresinde bir güneş tutulması gerçekleşti ve insanlar üzerinde büyük bir korkuya neden oldu. İmparator, kumandanlar ve ordu ile birlikte Trakya'da bir gezi gerçekleştirdi, bu gezinti, ne Mesembria'ya karşı ilerlemek ne de düşmanı bozguna uğratmak amacıyla gereken başka türlü tedbirler alma girişiminde bulunmak içindi. O bunun yerine, ülke topraklarında kaldığı sürece düşmanın kendisine karşı saldırmaya kalkışmayacağını iddia eden barışsever danışmanlarının boş sözlerine kulak verdi. Gerekli levazımdan yoksun, kendi vatandaşlarımızdan meydana gelen böylesine bir ordunun, işgal ve yağmacılık

ile mahvolan yerli halkın varlığı bir barbar saldırısından daha elem verici idi. Bulgarların lideri Krum, Hristiyan ordusunun kalabalık olmasından korkarak, kendi askerî kuvvetlerinin başında yer almak suretiyle haziran ayının başında yola çıktı. Ardından da imparatorluk ordusundan yaklaşık otuz mil uzaklıkta bulunan Versinikia'da ordugâhını kurdu. Küçük Asya Tema kumandanı Patrici Leon ve Makedonya Tema kumandanı Patrici John Aplakes savaşmak için çok istekli idiler, fakat İmparator onları kötü danışmanları yüzünden engelledi.

22 Haziran'da Hristiyanlar ve Bulgarlar, Adrianopolis'den pekte uzaklaşmayarak kendi başlarına tanzim olduktan sonra, Hristiyanlar ağır bir şekilde yenildiler ve Bulgarlar kazandı, o kadar ki, hatta onlar paldır küldür kaçmadan önce ilk çatışma için bile beklemediler. Hayrete düşmüş olan Krum, olup bitenlerin bir çeşit pusuya düşürme olduğunu düşünerek, düşman takibinde askerlerini bir süreliğine engelledi. Fakat Hristiyanların durmaksızın kaçtıklarını gördüğünde onları takip etti ve büyük çoğunluğunu öldürdü. Ayrıca ordugâh maiyetini ele geçirerek yağmaladı. İmparatora gelince o, ordu ve kumandanlarına lanet okuyarak ve İmparatorluktan el çekeceğine dair yeminler ederek ülkesine doğru kaçmaya çalıştı. O, Küçük Asya Teması kumandanı Leon'a niyetini bildirdi, çünkü o [Leon], dindar, son derece cesaretli ve hükümdarlığı üstlenmek için her bakımdan uygun bir kişi idi. Fakat Leon bunu reddettiği zaman, onu Tema kumandanlığında bıraktı ve saltanatından feragat etme ve yerine başka birini geçirme konusunda kararlı bir şekilde, kendisi 24 Haziran günü İmparatorluk şehrine geldi, fakat bu niyeti eşi ve vekilleri tarafından engellendi. Azizlerin azizi Patrik Nikephoros da bu yönde hemfikir idi, çünkü bu şartlar altında başka biri tahta geçtiği takdirde İmparator ve çocukları kurtulmuş olacaklardı. Tema kumandanları ve ordu, imparatorun başkente kaçtığını öğrendikleri zaman artık onun tarafından idare edilecekleri için ümitlerini yitirdiler ve kendi aralarından bir danışman çıkararak, Küçük Asya Tema

kumandanı (Patrici) Leon'a, mevcut soruna yardım etmesi ve Hristiyan devletini koruması için yalvardılar. Leon, elverişli durumun güçlüğü ve düşmanın karşı konulmaz saldırısını göz önünde bulundurarak ve İmparatora karşı ihanet yoluyla leke sürülmemiş olan sadık tutumunu muhafaza etmeyi arzu ederek buna bir süre şiddetle karşı çıktı. Fakat düşmanın İstanbul'a karşı saldırmak için sabırsızlandığını görünce, kendi inancından olan yani bir Ortodoks olan Patrik Nikephoros'a mektup yazarak onu bir güç olarak kabul ettiğini göstermek amacıyla dualarını ve rızasını istedi. Tema kumandanları ve ordu ile başkentin dışında bulunan Tribunal'a gelince Leon, son derece meşru bir şekilde Bizans İmparatoru ilan edildi. Günün ortasında da Edirnekapı yoluyla İstanbul'a girdi ve saraya geldi. Michael, onun imparator ilan edildiğini haber alınca eşi Prokopia ve çocukları ile birlikte Phakos Şapheli'ne sığınma talebinde bulundu, onlar burada 6. İndüksiyon'un 11 Temmuz'unda bir pazartesi günü saçlarını kestirdiler ve manastır kıyafeti giydiler. Ertesi gün Leon, Patrik Nikephoros tarafından Büyük Kilise'nin kürsüsünde taçlandırıldı ve Şehrin savunma durumuna geçirilmesi emrini verdi. Leon halkı cesaretlendirerek ve onları, samimi dindar Theotokos'un ve tüm azizlerin duaları aracılığıyla Tanrı'nın pek yakında bir mucize gerçekleştireceği konusunda ve günahlarımızın çokluğuna rağmen yine de bizi utanç içerisinde bırakmayacağına dair umutlu olmaya çağırarak gece ve gündüz olmak üzere surları bizzat dolaştı.

Elde ettiği zaferle kabına sığmayan yeni Sennacherib yani Krum, erkek kardeşini kuvvetleriyle birlikte Adrianopolis'i kuşatması için bıraktı ve Leon'un İmparatorluk makamını üstlenmesinden altı gün sonra kuvvetleri ve atları ile birlikte İmparatorluk şehrine geldi ve askerî kuvvetini sergileyerek Blachernai'den Altın Kapı'ya kadar surların dışında bir gezinti yaptı. Altın Kapı'nın kıyı çayırlıklarında murdar şeytanî kurbanlarını yaptıktan sonra İmparatordan, mızrağını Altın Kapı'ya bırakmasını istedi. İmparatorun bunu reddetmesi üzerine Krum çadırına geri döndü. Şehrin surlarına ve İmparato-

run iyi komuta edilmiş birliğine hayran kalarak ve kuşatma hakkında ümidini yitirerek müzakere talebinde bulunmaya karar verdi ve barış için bazı kesin olmayan tekliflerde bulundu. İmparator bunu fırsat bilerek onu pusuya düşürmeye çalıştı, fakat bizim günahımızın çokluğundan dolayı bu planı gerçekleştirmesi engellendi. Çünkü bu eylemi yerine getirenler beceriksizliklerinden dolayı sadece Krum'u yaralamış ve ona öldürücü bir darbe indirememişlerdi. Bundan dolayı öfkelenen bu alçak herif, baskı için Aziz Mamas'a bir ekip gönderdi ve orada bulunan sarayı ateşe verdirdi. Krum, şık mermerlerin yanında, Hipodrom'un bronz aslanını, fıskiyedeki ayı ve ejderhayı da arabalara yükledi ve Adrianopolis'i kuşatıp ele geçirdikten sonra kendi topraklarına geri döndü".[249]

Mahir asker, aydın, teşkilatçı ve önemli bir devlet, siyaset adamı olan Krum Han çağı bir harp daha doğrusu devletin inkişaf devri olmuştur. İnsaf ve adalet duygusuna sahip, hukuka saygılı bir şahsiyet olan Krum, hukuku daha da pekiştirmek için meclisin onayını da alarak töreye yeni hükümler ilave etmiştir. Bunların yanında; devrinde nüfus meselesi, tarımda çalışacak işgücü ve askeri zaruretler açısından ülkede Slavların sayısı artmaya devam etmiş, tehlikeyi görmesine rağmen mâni olamamıştır. İdare Türklerin elinde olmasına rağmen, nüfus oranı Slavlar lehine değişmiştir.[250]

Yerine geçen oğlu Omurtag Han (814-831) babası adına Madara'da 40 metrekarelik bir alana 23 metre yüksekliğinde bir atlı kabartma yaptırarak, etrafına Yunanca kitabe yazdırmıştır. Kitabede Türk hukuku bakımından önemli hususlar ile, Bizans siyasetinden ve yapılan harplerden bahsedilmiştir.[251]

---

249 H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, s. 181-190.

250 A. Ahmetbeyoğlu, *"Kurum Han"*, s. 47; A. Ahmetbeyoğlu, *Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 15-27.

251 A. Ahmetbeyoğlu, "Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri", *Tarih Dergisi*, Sayı 35, 1994, s. 35-54.

KRUM HAN KANUNLARI

Krum Han tarafından konulan ve beş maddeden ibaret olan kanunlardan yalnızca Bizans kaynağı Suidas Ansiklopedisi'nde (Suda Lexikonu) bahsedilmiştir. Müellifinin ismi Roma filologlarından Eustathios'dur ve XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Suda Ansiklopedisi bilgilerin paha biçilmez definesidir. Özellikle antik devir müelliflerine mahsus maddeler cihetiyle bilhassa önemlidir. Ansiklopedide yazıldığı döneme kadar kaybolmuş pek çok eser zikredilip değerlendirilmiştir. Ansiklopedi çeşitli Türk boylarıyla da ilgili bilgiler ihtiva eder (Hunlar, Sabirler, Kutrigurlar gibi). Eserde verilen bilgilerin hangi kaynaklardan derlendiği genelde belirtildiği halde, Avarların Bulgar hâkimiyetine girişi ve Krum kanunları bahislerinde faydalanılan kaynaklar mevzu bahsedilmemiştir. Bu durum, yasaların gerçekten Krum'a ait olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Kanunlara dair Suda Lexikonu'nda verilen bilgiler şöyledir: "Bulgarlar Avarları hücumla tamamen yok etti. Krum, Avarlardan alınan esirlere şunu sordu: Sizin kralınız ve halkınızın neden yok olduğunu düşünüyorsunuz? Onlar da cevap olarak şunu dediler: Çünkü insanlarımızın birbirlerine karşı suçlamaları artmıştı. Cesurları ve akıllıları yok etmişlerdi. Sonra namussuzlar ve hırsızlar hâkimlerle beraber oldular. Sonra sarhoşluk geldi. Çünkü şarap bol olunca herkes sarhoş oldu. Sonra rüşvet geldi. Sonra mahkeme davaları geldi. Çünkü herkes tüccar oldu ve birbirlerini aldatmaya başladı. Bizim yok oluşumuz bundan oldu. Krum bunları işittikten sonra bütün Bulgarları topladı ve yasa koyarak emretti:

– Eğer bir kimse bir başkasını suçlarsa hepsi atılıp sorguya çekilmeden buna kulak verilmemelidir. Eğer iftira ettiği yalan söylediği meydana çıkarsa bu adam yok edilsin.

– Hırsızlık yapan birine yiyecek verilmemelidir. Buna teşebbüs edenin bütün malına-mülküne el konulmalıdır.

– Hırsızın bacakları kırılmalıdır.

– Üzüm bağları varsa kökten yok edilmelidir.

– İstekte bulunana (dilenene) yeniden dilenmemesi için hemen her şeyi vermemeli, gerektiği kadar verilmelidir. Böyle yapmayanın malına-mülküne el konulmalıdır".[252]

Krum Han yaslarına bir bütün olarak bakıldığında adalet, ahlak, asayiş, sosyal adalet ve huzur temeline oturtulduğu dikkat çekmiştir. Kanun maddelerine göre Krum Han Türk töresince halkına karşı vazifelerini ifa ederken, Avarlar gibi birçok toplumun çökmesine neden olan ve günümüzde bile milletleri tehdit eden ahlaki erozyonlara karşı da ülkesini korumak istemiştir. Bu durum, Krum'un yaptığı düzenlemeler, aldığı kararlarla sadece idare ettiği dönemi değil, istikbali de kaygı eden, düşünen bir devlet adamı olduğunu göstermiştir.

DİPLOMASİ YILLARI: OMURTAG HAN DÖNEMİ

İstanbul surları önünde babası Krum'un ölümü üzerine tahta geçen (814) Omurtag (isim Türkçe kartal, kartalcık manasına gelmektedir), muhasarayı kaldırarak Bulgar ordusunu İstanbul önlerinden geri çekti. Omurtag Han akim kalan İstanbul kuşatmasından dönerken Mesambria ve Trakya'da askerî harekâta devam etmek istediyse de, İmparator V. Leon karşısında başarılı olamayıp ülkesine geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Omurtag Han'la birlikte o zamana kadar devam eden devletin iç ve dış siyasetinde büyük değişiklikler oldu. Babası Krum ve daha önceki Hanlar Trakya'da sıkışıp kalan ülke topraklarını genişletmek, gelir kaynaklarını arttırmak gayesiyle komşu devletlerle özellikle de Bizans ile genelde harp etmişlerdir. Bu sayede Tuna Bulgar sınırları Bizans sınırından başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna'ya kadar uzanmıştır. Ayrıca Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan stratejik askeri sevkiyat

252 A. Ahmetbeyoğlu, *Tuna-Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 19-21.

ve ticaret yollarıyla, Makedonya'nın işgaliyle Selanik-Belgrad yolu da Bulgarların eline geçti. Bu sebeple Avrupa coğrafyasında etkin bir devlet haline geldi.

Omurtag Han döneminde geniş toprakları elde tutup oraları meskûn hale getirmek, teşkilatlanmayı tesis etmek, ticari yollarda elde edilen geliri kaybetmemek, komşularıyla sınır meseleleri başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmek gibi değişik faktörlerle hariçte diplomasi ön plana çıkartıldı. Savaş ve askerlerin yerini diplomasi ve elçiler aldı. Ülke dâhilinde ise huzuru sağlayarak, yeni müesseselerin teşkiline ve kültür konularına önem verilmeye başlandı. Komşularla olan meseleleri görüşmeler yoluyla çözme siyaseti doğrultusunda Omurtag Han ilk iş olarak Bizans ve Franklara elçiler gönderdi. Omurtag Han ilk olarak Bizans ile sulh ve sükûnu sağlayarak 30 yıllık ticaret antlaşması imzaladı. Tuna Bulgar Devleti bu sayede hudut meselesini halletmiş oldu. Bizans ise Krum Han zamanında kaybettikleri toprakları geri alamayacaklarını anladıklarından ve ihraç mallarını gümrük ödemek şartıyla Tuna Bulgar ülkesinden sevk edecekleri daha elverişli yerleri olmadığından Omurtag Han'ın teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bulgarlar ise bu sayede Bizans ile sınır meselesini çözüp, o cihetten gelebilecek tehlikelere karşı kendini emniyete altına aldıktan sonra batı ve kuzey taraflarına yönelme imkânı elde etti.

Omurtag Han döneminde tesis edilen iyi ilişkilere istinaden Bizans'ın güç durumlarında askeri yardımda bulunuldu. Nitekim 820 yılında Leon'u öldürerek İmparator olan II. Mikhail (820-829), saltanatının ilk yıllarında büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Aslen Slav ve silah arkadaşı olan Thomas, Halife Memun'un (786-833) da teşvikiyle devlete isyan etti. Bizans'ın doğu sınırlarında Arap, Ermeni, İranlı, Gürcü ve bazı Kafkas kabilelerle birlikte ayaklandı. Anadolu'dan da kalabalık bir taraftar toplayan Thomas, Antakya Patriği'nin elinden İmparatorluk tacı giyerek Bizans'ın Avrupa topraklarına geçti ve buradaki ahaliden katılanlarla İstanbul üzerine yü-

rüdü. Bunun üzerine II. Mikhail Omurtag Han'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Omurtag Han ordusuyla harekete geçerek karada Thomas'ı mağlup etti. Denizden de Bizans donanmasının baskısı üzerine 823'te Thomas İstanbul kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Böylece Bizans büyük bir tehlikeden yine Türklerin yardımıyla kurtulmuş, Omurtag Han ise Bizanslılar üzerindeki itibar ve gücünü iyice artırmış oldu.

Omurtag, genelde mücadele ve savaşlara sahne olan Bizans sınırında barış sağladıktan sonra Franklarla da bir antlaşma imzalamak için elçiler gönderdi. Çünkü 803 yılında Frankların Avar varlığına son vermeleriyle hemhudut olunmuştu. Fakat diplomatik teşebbüslerden bir netice alınamadı. Franklar Bulgarlar ile anlaşmaya yanaşmadıkları gibi, savaş çıkarmak için de tahriklerde bulunuyorlardı. Nitekim 818 yılında Frankların kışkırtmasıyla Bulgarlara bağlı bazı kabileler isyan ederek Frankların idaresine girdiler. Aynı zamanda kışkırtılan Slavlar da ayrılma teşebbüsünde bulundular fakat bu hareket Omurtag Han tarafından akamete uğratıldı. Bu arada 819-820 yıllarında Frankların baskısına dayanamayan Hırvatlar isyan ederek Frankları mağlup ettiler. Akabinde daha büyük bir kuvvetle Hırvatlara saldıran Franklar onları hezimete uğratarak topraklarını işgal ettiler. Böylece Bulgar-Frank sınırı daha da genişleyerek Peşte ve Tuna üzerinden Karpatlara kadar uzandı. Omurtag Han, iyi niyetle bütün barış teşebbüslerinden bir sonuç alamayınca Franklar üzerine sefere çıktı. Tuna-Sava-Drava havzasını alarak Frankları ve müttefiki kabileleri mağlup ederek anlaşma yapmaya mecbur bıraktı. Omurtag Han Frank seferi neticesinde Maroş Nehri vadisindeki zengin tarihi tuz istihsal alanlarını ele geçirerek kullanılabilir hale getirdi ve ciddi gelir kaynağı elde etti. Ayrıca milletlerarası ilişkilerde önemli bir koz elde etmiş oldu. Buraları iskâna açarak Bulgaristan'dan Türk ve Slav nüfus getirerek yerleştirdi. Franklarla ticari münasebet kurabilmek için Peşte şehrini kurdu. Zamanla burası Tuna'nın askeri ve ticari en mühim geçit yerlerinden biri haline geldi.

Omurtag Han iktidarı devletin genelde sulh ve sükûn içerisinde bulunduğu bir dönem olmuştur. Dış ilişkilerde çözüm aracı diplomasi olurken, bu yeni siyaset farklı bir bakış açısı getirmiştir. Komşularla olan ihtilafları ortadan kaldırmak için Bulgar ülkesinden ordular değil, Başkentten elçilik heyetleri hareket etmiştir. Devletin zenginliğinin ve zihniyet değişikliğinin yansıması olarak ihtişamlı eserler yaptırmıştır. Omurtag Han; Pliska, Madara, Preslav gibi şehirler kurdurmuş buralarda çoğu taş yapılar olan saraylar, suyolları inşa ederek büyük bir imar ve inşa faaliyetine girişmiştir. Diktirdiği Madara, Çatalar, Tırnova yazıtlarıyla Türk kültürünün parlak şahsiyetlerinden birisi olmuştur.

Omurtag Han zamanında devletin ihtişamına rağmen, Hristiyanlık ve Slavlaşma tehlikesi hissedilmeye başlamıştır. Türk Bulgarlar daha Moesia'da yerleştikleri vakit burada Hristiyanlık meçhul değildi. Daha sonra Krum Han da yurda birçok Hristiyan esir getirmişti ki, bunların arasında Piskoposlar, Papazlar da vardı. Bunlar Bulgar Türkleri arasında Hristiyanlığı yaymak içi faaliyetlerde bulunuyorlardı. Omurtag Han, bu tehlike karşısında zorla mâni olmak istedi. Edirne Başpiskoposu Manuel ile üç Piskoposu ve tutuklattığı birçok Hristiyan'ı idam ettirip, esirleri Bizans'a geri vermek istediyse de, aldığı bütün tedbirler Hristiyanlığın yayılmasına mâni olmadı. Zaten Bizans'ın kültürel tesirine ve sınırları içerisindeki Ortodoks-Slavların etnik baskısına maruz kalan Bulgar Türkleri, Türklüklerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Bu bapta, teşkilatlandırılan Slavlar devletin üst makamlarına getiriliyor, Türk unsuru arasında kalabalık olan yerli ahali ile evlenme artıyordu. Halk örf ve adetçe onlara uyuyor, Slavca üst tabaka resmi dili haline geliyordu. Bu kültürel değişmeler Omurtag Han'ın tesis ettiği huzur ve barış devresinde daha da artarak, Türk ahalisinin Slavlaşması süratleniyordu.[253]

---

253 A. Ahmetbeyoğlu, "Omurtag Han (814-831)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 34, 1989, 42-46; K. Gürses, *Korum Han ve Omurtag Han Zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)*, s. 46-51.

MALAMİR HAN DÖNEMİ

Malamir 831 yılında Omurtag'ın ölümü üzerine Bulgar Hanı oldu. Türk Tuna Bulgar hükümdarı Omurtag Han'ın en küçük oğlu idi.[254] Bizans Tarihçisi Theophylactus'un bildirdiğine göre kendisinden başka Enravotas ve Zvenitzes (Sivinik) isimli iki erkek kardeşi daha vardı.[255] En büyük ağabeyi Enravotas misyonerlik yaptığı için hapse atılan Kinamon'u kurtarmak için kardeşi Malamir'den ricada bulundu ve bu istek Malamir tarafından kabul edildi. Serbest kalan Kinamon ve Adrianapol'daki (Edirne) Grek esirlerinin tesiriyle Enravotas vaftiz oldu ve eski Türk inancını terk ederek Hristiyanlığı kabul etti. Malamir bu durumu öğrenince ağabeyini kararından vazgeçirmek için gayret sarf etti fakat sonuç alamayınca da kardeşini idam ettirdi.[256] Sivinik de daha babasının sağlığında bilinmeyen bir nedenden belki de hastalıktan dolayı vefat etti.[257] Bu yüzden veliaht ilan edilen Malamir babası tarafından iyi eğitimle Bulgar tahtı için yetiştirildi.[258]

Malamir Han'ın hâkimiyet süresi Bulgar tarihi uzmanları arasında ihtilaflara yol açtı. Jirecek'in ortaya attığı teoriden yola çıkan J.B. Bury, Malamir'in babasının ölümünden Boris'in tahta çıkış tarihi olan 852 senesine kadar hüküm sürdüğünü, Malamir'den sonra Bulgar tahtına çıktığı kabul edilen Presiam'ın Malamir'le aynı kişi olduğunu söyledi. Ayrıca Presiam'ın Bulgar, Malamir'in ise Slav ismi olduğunu, Slavların tesiriyle isim değiştirip resmi olarak Malamir adını aldığını iddia etti. V. Zlatarski ise Malamir ile Presiam'ın ayrı

---

254 J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, s. 369.

255 St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 293.

256 B. Bury, *aynı eser*, s. 481-482; H. Memişoğlu, "Bulgarların Menşei ve Oluşumları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 71, 1991, s. 65-66; S. Emin, *Bulgarların Hristiyanlaşma Süreci*, s. 35.

257 G. Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofya, 1928, s. 114 vd.

258 Malamir Han tarafından yazılan Madara Kaya Kabartması'ndaki III. Kolon üzerindeki kitabede bu hadise şöyle belirtilmiştir: "Malamir büyütüldü. Sivinik öldü". A. Ahmetbeyoğlu, *Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri*, s. 50.

ayrı kişiler olduğunu, Malamir'in 836 yılına kadar tahtta kaldığını belirtti. İhtilafların çıkış noktasını Malamir ile Presiam'ın birbirine karıştırılması oluşturdu. Esasında Presiam, genç yaşta vefat eden Sivinik'in oğluydu. Malamir erkek çocuğu olmadığından ve sıhhati de iyice bozulduğundan 836'da yeğeni Presiam'ı kendi yerine tahta çıkardı, O da 852 senesine kadar hükümdarlık etti.[259]

Malamir'in kısa süren hükümdarlığında meşgul olduğu en mühim mevzu Bulgarlar arasında yayılmaya başlayan Hristiyanlık meselesi idi. Bulgarlar daha Moesia'da yerleştikleri vakit buralarda Hristiyanlık meçhul değildi. Sonraları Krum Han'ın Trakya ve Makedonya bölgelerini fethederek ele geçirdiği Hristiyan esirleri Tuna kıyısına nakletmesiyle Hristiyanlık Bulgar ülkesinde artarak taraftar bulmaya başladı. Bu esirler arasında bulunan piskoposlar, papazlar Bulgar Türklerini Hristiyanlaştırmak için faaliyette bulunuyorlardı. Omurtag Han tehlikeye karşı koyabilmek gayesiyle Edirne Başpiskoposu Manuel ile üç piskopos ve birçok kişiyi idam ettirip esirleri Bizans'a geri vermek istedi ise de, aldığı tedbirler Hristiyanlığın yaygınlaşmasına mâni olamadı. Malamir Han da babasının politikasını takip ederek Hristiyan esirleri sınır dışı etmek, Bizans'ın kışkırtmalarıyla huzursuzluk çıkaran Slavları kontrol altına almak ve aradaki sulh anlaşmasına rağmen topraklarına saldıran Bizans'a karşı koymak gayesiyle Makedonya üzerine sefere çıktı. Selanik'e kadar ilerledi. Neticede Makedon Slavları ve Yunan Yarımadası mukavemet gösteremeden teslim oldu. Philippopolis başta olmak üzere birçok şehir Bulgarların eline geçti. Omurtag zamanında Bizans ile imzalanan otuz yıllık barış anlaşması da Bizans'ın sınır tecavüzleri nedeniyle yürürlükten kalktı. Bu durum Presiam devrindeki mücadelelere de temel teşkil etti.[260]

---

259 A. Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir (831-836) Han", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 217-218.

260 Malamir'in bu harekâtına dair kendisine ait bir kitabede şu bilgiler verilmektedir: "Büyük Han Malamir. Tanrı sayesinde tahta çıkan büyük babam Krum halkı üç boy halindeydi. Ve benim babam Omurtag Han 30 yıl barışı yaptıktan

Kısa süren Hanlığına dair fazla sarih malumat bulunmayan Malamir döneminden zamanımıza birkaç kitabe intikal etmiştir. Grekçe olan kitabelerin tercümesi şu şekildedir: "Malamir Han, tanrı tarafından tahta çıkarılmıştır. Onun ihtiyar Boila[261] İşbul Kavhan'ı[262] bu çeşmeyi yaptırarak hükümdara hediye etti. Hükümdar birkaç kez Bulgarlara içki ve yemek ziyafeti, Boila ve diğerlerine de büyük hediyeler verdi. Tanrı, Tanrı tarafından tahta çıkarılmış hükümdara, İşbul Kavhan ile beraber 100 sene yaşaması için ömür ihsan etti".

"Malamir Han, Çepa[263] Bogotor[264] Boila Kuluver[265] idi. Hükümdarlar içinde Tanrının nimetiyle en iyi şekilde eğitilmiş, büyütülmüştü. Hasta düştü ve öldü. Onun anısı için bir .... yaptırdım."[266]

---

sonra Grekler ile iyi ilişkiler içerisinde yaşadı. Ben de başlangıçta aynı şekilde Grekler ile uyum halinde yaşıyordum. Fakat Grekler bizim topraklarımızı yakıp yıktılar ve Malamir Han, Kavkhan İsboules'le birlikte boyarları aldıktan sonra Greklere karşı saldırıya geçtiler. Probatan kasronunu, Skoutariconu, Bourdizos ve Grekler'in ülkesini aldı. Onlarla savaştı. Grekler'in mağlup olduğu Philippolis'e kadar olan yerleri tamamıyla aldılar ve böylece Philippes'e kadar ünü ulaşmış olan Malamir ile Konukhan İsbules sefer yaptılar". A. Ahmetbeyoğlu, *aynı eser*, s. 119.

261 Devlet kademesinde yüksek bir unvanı gösteren Boila unvanı diğer Türk devletlerinde görülen Boyla unvanının aynısıdır. A. Donuk, *Eski Türklerde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 9-10.

262 Malamir Han'ın yakınında bulunan İşbul'un unvanı olarak geçen bu kelime Göktürkler'deki Kapgan ile aynı düşünülmüştür. Fakat Bulgar Devleti'nde Han'dan sonra hangi dereceyi temsil ettiği bilinmemektedir. A. Donuk, *aynı eser*, s. 28-29.

263 Bunun neyi kastettiği ve bir unvan olup olmadığı bilinmemektedir.

264 Bogotor (Baga + tur) eski Türk devlet teşkilatında Baga unvanıyla bağlantılıdır. A. Donuk, *aynı eser*, s. 4.

265 Avar ve Bulgarlarda görülen bu unvan Emir, kumandan, bey + nasihatçi, lider manalarına gelmektedir. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II*, s. 95, 161-162.

266 A. Ahmetbeyoğlu, *aynı eser*, s. 119.

HRİSTİYANLAŞMA VE HANLIKTAN ÇARLIĞA GEÇİŞ SÜRECİ

Malamir Han'dan sonra tahta çıkan Presiam 852 senesine kadar hükümdarlık etti.[267] Presiam Han devletin sınırlarını genişletmek için Bizans'ın Araplarla olan mücadelesinden istifade ederek güney ve güneybatı taraflarına seferler tertip etti. 837 veya 838 yılında Presiam idaresindeki Bulgar ordusu Halkidiki Yarımadası'nın batısına kadar ilerledi, Serez havalisinde önemli başarılar kazandı. Ülkenin güney sınırı Strum'a kadar genişledi. Presiam döneminde Bizans idaresinin Bulgarların güneydeki ilerleyişini durdurmak gayesiyle Tuna'nın kuzeyine yerleştirilen kendi ahalisinden olanları isyana teşvik etmelerini önlemek gayesiyle Macarlar ile ilk kez dostane ilişkiler tesis edilirken,[268] Bizans'ın tahrikiyle Sırplarla ilk çatışma yaşandı. 845 senesine kadar Bizans ile çatışma hali devam etti.[269] Malamir ve Presiam döneminde halkın çoğunluğu Hristiyan olan Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un bazı bölgelerinin Bulgarların eline geçmesiyle ülkedeki Hristiyan nüfusun oranı hayli yükseldi.[270] Bu durum Bulgar Türklerini geri dönüşü olmayan bir sona itti.

Presiam'ın ölümünden sonra 852 yılında oğlu Boris (ismin manası: bars, pars, böri) tahta çıktı. Hükümdar olmadan önceki hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Boris'in kullandığı unvanla ilgili bilgileri Arnavutluk'ta bulunmuş olan Ballsh Yazıtı'ndan öğreniyoruz. Burada kullanılan unvan "Arkhon"dur. "Bulgar Başpiskoposlar Listesi'nde unvanı "Basileus"tur.[271] Modern devir tarihçilere göre vaftiz olmadan önce "Han", vaftiz olduktan sonra da "Knez" unvanını kullanmıştır.[272]

---

267 A. Ahmetbeyoğlu, *Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir (831-836) Han*, s. 217-218.

268 A. Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un *De Administrando İmperio* Adlı Eserinin Türk Tarihi İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 119, Sayı 234, 2018, s. 15.

269 A. Kayapınar, *Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti*, s. 118.

270 S. Emin, *Bulgarların Hristiyanlaşma Süreci*, s. 36.

271 Vasil Güzelev, *Knyaz Boris Pırvi*, Sofya, 1969, s. 33.

272 Vasil Zlatarski, *İstoriya na Bılgarskata Dırjava Prez Srednite Vekova*, Sofya, 1927, s. 29; Bojidar Dimitrov, *12 Mita v Bılgarskata İstoriya*, 2006.

Boris, başa geçtiğinde yıkılmış olan Kutsal Roma İmparatorluğu mirasını paylaşmaya çalışan iki büyük güç Bizans ve Papa güdümündeki Frank İmparatorluğu'nun mücadelesinin ortasında kalmıştır. İtalya ve Orta Avrupa'daki yoğun Slav nüfusunu kendi himayesine almak bu mücadelenin önemli bir sebebini oluşturmuştur. Güney Avrupa'da ise Franklara rakip olarak Slavları bir çatı altında birleştiren Büyük Moravya Devleti ortaya çıkmıştır. Boris tahta çıkışının ilk on yılında Bizans, Doğu Frank Devleti, Hırvatlar ve Sırplarla yaptığı tüm savaşları kaybetmiştir. Buna rağmen müthiş bir diplomasiyle işin içinden en az zararla ve toprak kaybetmeden çıkmayı başarmıştır. Örneğin Sırplarla yaptığı savaşta oğlu Vladimir ve önemli on iki boyarı esir düşünce barış yapmak zorunda kalmış, karşılıklı hediyeleşme ve saldırmama sözleriyle savaş son bulmuştur.[273]

Kaybedilen savaşların ülkeye verdiği zarar, iki güçlü imparatorluğa kafa tutmak (Doğu Frank İmparatorluğu ve Bizans), hâkim dinin Hristiyanlık olduğu bir dünya ile sürekli mücadele etmek Bulgar Devleti'nin varlığını ciddi ölçüde tehdit etmeye başlamıştır. Devlet içindeki yoğun Slav nüfusun, sayıca az olan yönetici Bulgar nüfusla birleştirilmesi güçlü bir millî devleti oluşturmak için çözüm olmuştur. Bu bağlamda Boris, Slavları yönetimde daha etkili kılarak boyarları etkisizleştirip, merkezi otoriteyi güçlendirmeyi amaçlamıştır.[274] 862-863 yıllarında Boris, Frank Kralı II. Ludwig (Lüdovik) ile askeri müttefik olup (864'te yazılan bir Alman kroniğine göre) Frank Kralına Hristiyanlığı kabul etme sözü vermiştir. Kendi toprakları üzerinde kurulan bir devletin Roma'nın etkisi altına girmesi ve Slavlarla ilişkisinin kesilmesi Bizans için kabul edilemez bir durum arz etmiştir.[275] Frank-Bulgar ittifakına son vermek için Bizans İmparatoru III. Mikhail (842-867) karadan ve denizden Bulgarlara doğru sefere çıkmıştır. Aynı yıl Bulgar ülkesinde depremler meydana gelmiş, kurak-

---

273 Vasil Güzelev, *aynı eser*, s. 33-34; Mitropolit Simeon, *Tsilati sıçelaniya*, s. 260.

274 Vasil Güzelev, *Knyaz Boris Pırvi*, s. 38-39.

275 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 215.

lık ve kıtlık dolayısıyla bulaşıcı hastalıklar tüm ülkeye yayılmıştır. Bu hadiseler sebebiyle sonucunda mutlak yenilgi olan bir savaştan kaçınan Boris, Bizans'a barış teklif etmiş, 863'te başlayan 864 yılında sona eren görüşmeler sonucunda otuz yıllık "Derin Barış" yapılmıştır. Anlaşmanın en önemli maddeleri Bulgar Devleti'nin daha önce elde ettiği toprakların tanınması, Bulgarların Bizans kilisesine bağlı olarak Hristiyanlığı kabul etmeleri ve Bulgar-Alman işbirliğinin sona ermesi olmuştur.[276]

Bu anlaşma ile Bizans Bulgar Devleti'nin dizginlerini eline aldığını düşünmüştür. Ancak Boris'in düşünceleri farklı olmuştur. O, bağımsız bir Bulgar kilisesi kurma peşine düşmüştür. Müzakereleri yürüten ve İstanbul'da olan Bulgar heyeti hemen vaftiz olmuş, dönüşte de Hristiyanlaşmayı başlatacak Bizans din adamlarını yanında getirmiştir. Bu din adamları sayesinde Boris sarayında gizlice vaftiz olmuş ve vaftiz babası olarak Bizans İmparatoru III. Mihail'i kabul ederek, Mihail-Boris adını almıştır.[277]

Bizans din adamları hızlı bir şekilde büyük kitleler halinde Slav ve Bulgar halkını dere kenarlarına götürerek askerler eşliğine vaftiz etmiştir. Halk Grek din adamlarının konuştuğu dili anlamadığı için bunu bir din değiştirmeden çok, hükümdarlarının emrinin yerine getirilmesi olarak algılamıştır. Bu dönemde Bizans'tan çok çeşitli mezheplere ait kişiler gelip inançlarını yaymaya başlamış, hatta Araplar da Müslümanlığı yaymaya çalışmıştır. Hristiyanlaştırma birçok kesimin tepkisini çekmiş, "knez kötü bir kanun getirdi" lafı ağızdan ağza yayılmaya başlamıştır. 865 yılında Hristiyanlaşmayı reddeden bir kısım boyar isyan çıkarmıştır. İsyanla sadece eski dine dönüş değil, Boris'i tahttan indirip öldürmek de hedeflenmiştir. Fakat isyan küçük çapta, sadece Pliska sarayının çevresiyle sınırlı kalmış ve çok sert bir şekilde bastırılmış, elli iki boyar ölüm cezasına

---

276 Vasil Zlatarski, *aynı eser*, s. 18 vd.; Vasil Güzelev, *aynı eser*, s. 41-44; Petır Petrov. *La Politique etrangere de la Bulgarie*, s. 51.

277 Vasil Güzelev, *Knez Boris Pırvi*, s. 44, 46; Petır Petrov, *Za godinata na nalaganeto na Hristiyanstvoto v Bılgaria. ИИИ, XIV-XV*, 1964, s. 569.

çarptırılmıştır. İsyancı boyarların aslında amacı Hristiyanlaşmaya karşı çıkmak değil, onları etkisiz kılacak bu sistemi ortadan kaldırmak olmuştur.[278]

Boris bu isyanı bastırdıktan sonra faaliyetlerine devam etmiş, İstanbul patriği Fotius ile mektuplaşarak bağımsız bir kilise kurmanın yollarını aramıştır. Yaklaşık iki sene süren bir mektup trafiği ve bekleyişten sonra (867), istediğini alamayacağını anlayan Boris, Frank Krallığına ve Roma'ya heyet göndermiştir. Papa'ya yüz on beş soruluk bir mektup yollamış ve "gerçek" ve "temiz" inancı yayacak din adamları talep etmiştir. Papa bu teklifi memnuniyetle karşılamış ve hemen patrik Formosa ile birçok din adamı göndermiştir. Boris, Bizanslı din adamlarını hemen kovmuş, Roma'dan gelen din adamları halkı Hristiyanlaştırmaya devam etmişlerdir.[279]

Boris, Papa'ya gönderdiği başka mektuplar ile bağımsız bir kilise kurmak için gerekenleri sormuştur. Papa da Bizans gibi üstü kapalı bir şekilde olumsuz cevap vermiştir. Boris'in, Patrik Formosa'nın Bulgar Kilisesi'ne Başpiskopos atanması isteği de reddedilmiştir 870 yılına kadar Papa tarafından atanan çeşitli din adamları Bulgaristan'a gelip gitmiş, bunlar vasıtasıyla Boris defalarca isteklerini yenileyen mektuplar göndermiş ise de bunlara olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Bizans ile gizlice görüşmelerini sürdüren Boris, onlardan bağımsız kilise kurulması sözü almıştır. Akıllıca bir manevrayla Roma'dan kurtulan Bulgar Devleti, tekrar Bizans güdümüne girip bağımsız bir kilisenin kurulmasını gerçekleştirmiştir. Bu kilisenin tesisi şöyle olmuştur: Bizans tüm Doğu kiliselerinin ve Papa'nın temsilcilerini toplantıya çağırıp, Roma kilisesinin reddettiği kararları kabul etmiştir. Toplantının kapanış günü de Bulgar Devleti'nin hangi kiliseye bağlı olacağı sorunun ortaya atılmış ve Papa'nın temsilcilerinin tüm itirazlarına rağmen "Bizans olmalıdır" şeklinde karar alınmıştır. Bunun üzerine Boris, devletinde bulunan Romalı din adamlarının

---

278 Vasil Güzelev, *aynı eser*, s. 47-48, 62; Mitropolit Simeon, *Tsitati Sıçetaniya*, s. 260.

279 Vasil Nikolov Zlatarski, *aynı eser*, s. 107-108.

başında bulunan piskopos Grimoald'a yüklü bir rüşvet ve Papa'ya götüreceği bir mektup vererek ülkeyi hemen terk etmelerini istemiştir. Bundan sonra hemen bağımsız Bulgar Kilisesi kurulmuş ama kilisenin başındaki patrik ve din adamları Bizans tarafından gönderilmiştir. Tam bağımsız bir kilise için Boris kendi din adamlarını yetiştirip, kendi dilinde ibadet etmeyi sağlamaya çalışmıştır. Bu dil Slavca olacaktır. Bu amaç doğrultusunda başta kendi oğlu olmak üzere birçok kişiyi dini eğitim için İstanbul'a göndermiştir.[280]

Bizans'ın daha önceki yıllarda Büyük Moravya Devleti'ne Slavca ibadet etmeyi öğretmek için gönderdiği Kiril ve Metodius'un ölümünden sonra Moravya'da bu işi devam ettiren öğrencileri, Roma'nın emriyle 855-856 yılında buradan kovulmuşlardır. Bunun üzerine ülkeyi terk eden Kliment, Naum ve Angelariy adındaki üç kişi Boris tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve başkentte ağırlanmışlardır. Sonrasında da bunları Bulgar Devleti'nde Kutmiçevitsa ve Ohrid gibi bölgelerde kurulan dini okullarda görevlendirmiştir. Bu okullarda Bulgar din adamları yetiştirilmiş ve birçok kitap Slavcaya çevrilmiştir. Boris'in oğlu Simeon bizzat bu faaliyetlere yardım etmiştir.[281]

Tüm bu yorucu ve yoğun çalışmalardan sonra Boris 889'da yönetimi oğlu Vladimir Rasate'ye (889-893) bırakarak manastıra çekilmiştir. Vladimir eski Türk inancına dönmeye çalışarak tüm kazanımları yok etmek üzereyken, Boris manastırdan çıkıp oğlunu tahttan indirmiştir. Ceza olarak iki gözü kör edilen Vladimir, bir süre sonra ölmüştür. Yerine rahip olan oğlu Simeon'u (Symeon) tahta geçirmiştir (893-927).[282] Bulgar Devleti'nin resmi dili de Slavca olmuştur. Simeon'u yönetime getirdikten sonra Boris tekrar manastıra dönmüş, burada 907 senesinde ölmüştür. Karısı Maria, çocuk-

280 *Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica Sive Chronographia Tripertita*, Nabu Press, 2012, s. 194-200; Vasil Nikolov Zlatarski, *aynı eser*, s. 141-145.

281 *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, 1890, s. 306-307.

282 O. Karatay, *Tuna Bulgarları*, s. 294.

ları Vladimir, Gavrail, Simeon, Yakov, Anna, Persika'dır.[283] Boris ile birlikte Türk Bulgarların kurup teşkilatlandırdığı devletin Türk karakteri sona ermiş, yerini Hristiyan Slav kimliği almaya başlamıştır. Nitekim Tuna Bulgar Hanlık tahta çıkan Boris iktidar süreci sonunda Çar olarak tahtı devretmiştir.

Boris'in oğlu Çar Simeon zamanında Bulgar ülkesi genişlemiş, Bulgarlar dönemin büyük bir siyasi gücü haline gelmiştir. Simeon Boyarları kendi etrafında birleştirerek otoritesini sağlamlaştırmıştır. Ayrıca başkenti de Pliska'dan Preslav'a taşımıştır. 927 yılında Çar Simeon'un halef olarak seçtiği Petro'nun tahta çıkmasıyla Bulgar Devleti için çöküş süreci başlamıştır. Dahilde kardeşi Mihail'in isyanı başta olmak üzere birçok mesele ile karşı karşıya kalan Çar Petro, hariçte de Sırpların bağımsızlığı, Peçenek ve Macar akınlarıyla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Petro, Bizans'ın desteğiyle hareket eden Kiev Knezi Syetoslav'ın 967 senesinde Tuna'yı geçerek Kuzey Dobruca'da Bulgar ordusunu ağır mağlubiyete uğratması üzerine bir manastıra kapanmış ve orada 969'da vefat etmiştir. Kısa sürede sahip olduğu toprakları kaybeden Bulgar Devleti 1018 yılında Bizans hâkimiyeti altına girerek varlığını kaybetmiştir.[284]

Sonuç olarak; Bulgar toplumunu oluşturan zümrelerde geçmişte başlayan din değiştirme hadisesi Boris Han devrinde resmi bir hüviyet kazandı. Bu dönemde Bulgar Türklerinin Hristiyanlaştırılmasının altında birçok siyasi, dini ve sosyo-ekonomik faktörler mühim rol oynadı. Bunun yanında IX. yüzyılda Avrupa kıtasını oluşturan ülkelerin hemen hemen hepsinin Hristiyan olması siyasi, ekonomik ve askeri gücüne rağmen Tuna Bulgar Devleti'ni birçok açıdan coğrafyada izole edilmiş bir konuma getirmişti. Kendisi de Hristiyan olan Boris Han bu durumdan kurtulmak ve Avrupa devletleriyle eşit statü elde edebilmek için tek yolun Hristiyanlığı bütün ülke olarak

283 Yordan İvanov, *Bılgarskite İmena v Çividalskoto Evangiliye*, Sbornik v çest na Prof. L. Miletiç, Sofya, 1933, s. 626-638.

284 A. Kayapınar, *Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti*, s. 122-125.

kabul etmek olduğunu düşündü. Ayrıca farklı inanç ve etnik kökten iki toplumu yani Bulgar ile Slavların birleşmesinin Hristiyanlıkla mümkün olacağına inandı. Hristiyanlığın resmi din olarak ilan edilmesi karşısında bazı Bulgar Türkleri tepki gösterdiyse de direnenler Boris tarafından şiddetli şekilde bertaraf edildi. Hristiyanlıkla birlikte girilen yeni medeniyetin kaçınılmaz tesiri ve devlet otoritesinin dayatmasıyla Bulgar ülkesinde Türkçe başta olmak üzere binlerce yıllık kültürel kimlik değişmeye ve yok olmaya mahkûm edildi. Tuna Bulgar Devleti ve toplumu Türk hususiyetini kaybederek Hristiyan-Slav görünüm aldı.

BULGAR HAKANLAR LİSTESİ

Göktürk Devleti'nin 630 yılında birliğini kaybetmesi üzerine çoğunluğunu Onogurların teşkil ettiği değişik Türk kütlelerini bir bayrak altında toplayan Kurt (Kubrat), Kafkasların kuzeyi ve Azak Denizi havalisinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Ancak kurucusunun 665'te ölümünü müteakip Hazarların baskısı neticesinde devlet dağıldı. Kubrat'ın beş oğlundan biri olan Asparuh ise kendisine bağlı kütlelerle Tuna'ya yönelerek Dobruca'nın güney taraflarında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu (679). Kurulan bu yeni Bulgar Devleti Bizans tarafından 681 tarihli bir anlaşma ile de resmen tanındı. Bulgar Türklerine ait elde mevcut vesikaların en eski tarihlisi olan ve "Hakanlar Listesi" diye tanınan kronolojik kitabe bir sütun üzerine Grekçe yazılmış olup, 14 satırdan ibarettir.[285] Yazılış şekli bakımından Madara Kitabelerine benziyorsa da muhteva bakımından diğer Bulgar yazıtlarından tamamen farklılık göstermektedir.[286] Ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, belgenin en son tarihinin 765 yılına tekabül etmesinden dolayı 765-766 yıllarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir.[287]

---

285 İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara, 1985, s. 12.

286 Bkz. O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden, 1955, s. 14; Ayrıca bkz. V. Besevliev, *Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 308.

287 İ. Kafesoğlu, *gös. yer.* "Hakanlar Listesi"nin, listede adı geçen hanların ölümlerinden sonra yerine geçen hakan veya bir heyet, Espherik'den öncekilerin ise bizzat, onun tarafından yazıldığı iddia edilmiştir. Bunun yanında daha geç devirlerde Türklüklerini kaybederek Slavlaşmaya başlayan ve Hristiyanlığı kabul eden Bulgarların ilk defa Çar unvanını taşıyan hükümdarları Simeon (893-927)

"Hakanlar Listesi" Orta Çağ Grekçesi ile yazılmış olmasına rağmen sonradan eski Slavca'ya tercüme edilmiş, günümüze ise bu haliyle intikal etmiştir.[288] Bu Slavca metin Rusya'da Ellinskiy Letopisets isimli el yazmaları kodeksinde yer almaktadır.[289] Yazmanın üç nüshası mevcut olup, ilki XV. yüzyıl, ikincisi XVII. yüzyılın başları, üçüncüsü ise, XVI. yüzyılda istinsah edilmiştir. İlk iki nüsha Moskova Tarih Müzesi'nde, üçüncü nüsha ise Leningrad Halk Kitaplığı'nda bulunmaktadır.[290] Slavca metin ilk defa A. Papov tarafından neşredilmiştir. Bunu takiben birçok ilim adamınca derç edilerek üzerinde çalışmalar yapılıştır.[291]

"Hanlar Listesi" iki bölüme ayrılarak incelenebilir. İlk kısımda Bulgar Türklerinin ataları olarak kabul edilen şahıslar (Avitokhol, İrnik, Gostun, Kurt, Vezmer) hakkında rivayete dayanan malumat vardır. İkinci kısımda ise, kurucu Asparuh'tan Umor'a hüküm süren Tuna Bulgar Hanlarına yer verilmiştir.[292] "Hakanlar Listesi"nde hükümdar adlarının hemen yanına mensup oldukları soy, hâkimiyet süreleri, tahta çıkış tarihleri, Türk Batı Bulgar lehçesinin özellikleri içerisinde kaydedilmiştir.[293] Ayrıca hanların tahta çıkış yılları ve ayları da 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre gösterilmiştir.[294]

Bugünkü mevcut haliyle "Hakanlar Listesi"nde kayıtlı bilgiler şöyledir:

---

zamanında Hristiyan edebiyatına girdiği ileri sürülmüştür. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 13; V. Besevliev, aynı eser, s. 308 vd.

288 O. Pritsak *aynı eser*, s. 15; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 12.

289 Pr. Mikkola (Terc. Zakir Kadiri), "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I", *Türk Yurdu*, Sayı 27-28, İstanbul, 1930, s. 7.

290 O. Pritsak, *aynı eser*, s. 15.

291 Bkz. Pr. Mikkola *aynı eser*, s. 7 vd.; Pritsak, *aynı eser*, s. 15-16.

292 Tafsilen bkz. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 42-47.

293 Bkz. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 24; İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 12.

294 O. Pritsak, *aynı eser*, s. 24; İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 12.

1. Avitokhol:[295] Hâkimiyet süresi 300 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Dilom- tvirem.[296]

2. İrnik: 150 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Dilom-tvirem.[297]

3. Gostun: 2 yıl; soyu, Ermi;[298] hükümranlığa başlangıcı, Şegur-veçem.[299]

4. Kurt: 60 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Şegur-veçem.

5. Vezmer: 3 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Şegur-veçem.[300]

Bu beş Han Tuna'nın öte tarafında 515 yıl hüküm sürmüştür. Sonra Asparuh (Esperkh) Han gelir, Tuna'nın diğer tarafında hüküm sürer ve günümüze kadar uzanır.[301]

---

295 Bulgarların büyük ceddi olarak görülen Avitokhol'ün tarihi şahsiyeti tam olarak bilinememektedir. Umumiyetle MS 153-154 yıllarında Kuzey Hiung-nu'larının batıya doğru göçüyle irtibatlandırılmakta ve Moğol Sien-pi'lerin hücumu sonucu batı istikametine hareket eden Kuzey Hunları hükümdarı olduğu tahmin edilmektedir. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 24; Ayrıca bkz. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, s. 20 vd.; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 316.

296 Avitokhol'un yılan yılının 9. Ayında tahta çıkıp, 300 yıl hükmetmesi efsanevi bilgilere dayandığından dolayı mümkün görülmemektedir. L. Bazin, *Les Calendries Turc Ancient et Médiévaux*, Lille, 1974, s. 661.

297 İrnik, İrnek, Ernak şeklinde olan bu Türkçe isim "küçük-er" manasına gelmektedir. Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) Göre Avrupa Hunları*, s. 47.

298 Ermi, devletin esas hâkim hanedanı Dulo'ya evlenme yolu ile bağlanan ve hanım tarafından akrabalık vasıtasıyla oluşan soydur. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 38).

299 Domuz yılının 9. ayında başa geçen Gostun vali olarak 2 yıl hüküm sürmüştür. Hakkında fazla malumat yoktur. Pr. Mikkola, "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi III", *Türk Yurdu*, Sayı 30, Haziran 1930, s. 8; L. Bazin, *aynı eser*, s. 38.

300 L. Bazin, Vezmer'in esas Bezmer olması gerektiğini, çünkü Slavcada V harfinin B ile yazıldığından dolayı bu şekilde okuması gerektiğini söylemiştir (*aynı eser*, s. 668). Bizans kaynaklarında görülmeyen Bezmer ismi "yorulmayan" manasına gelmektedir. Öküz yılının 3. Ayında hâkim olmağa başladığı kaydedilen Bezmer, bir han olarak değil bey olarak hüküm sürmüştür. Kurt'un 5 oğlundan biri olan ve Bizans kaynaklarında geçen Bayan (güçlü) ile aynı şahıs olduğu iddia edilmişse de bu kesin değildir. L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 669 vd.; O. Pritsak, *aynı eser*, s. 76; V. Besevliev, *gös. yer.*

301 O. Pritsak, *gös. yer.*; L. Bazin, *aynı eser*, s. 661. Pr. Mikkola, "*Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I*", s. 13; T. Tekin, *aynı eser*, s. 13. Besevliev ise Mikkola'ya dayanarak

6. Esperikh: 61 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Verenialem.

7. Tervel: 21 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Teku-çitem.

8. Tvirem: 28 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Dvanşekhtem.[302]

9. Sevar: 15 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Toxaltem.[303]

10. Kormisos: 17 yıl; soyu, Vokil; hükümranlığa başlangıcı, Şegur-tvirem. Bu hükümdar Dulo yani Vilkhtun[304] soyunu değiştirdi.[305]

11. Vinax: 7 yıl; soyu, Ukil; hükümranlığa başlangıcı, Şegur-alem.[306]

Bulgarların Avarların emriyle tabiiyetlerini bildirmek için saçlarını kestikleri görüşünü bildirir. V. Besevliev, *aynı eser*, s. 320.

302 Tvirem, tiviram, tokhrim = 9. manasına gelmektedir. Ailenin dokuzuncu çocuğu olduğundan dolayı böyle adlandırılmıştır olabilir. Nitekim Türkler sıra sayılarını şahıs ismi olarak kullanmışlardır. Tvirem, at yılının 8. ayında (718), tahta çıkmıştır. (Bkz. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 666 vd., 694 vd., 968-699.)

303 Bizans kaynaklarında adına rastlanılmayan Sevar, Tvirem'in ölümü üzerine 721 yılında, yani tavuk yılının 6. ayında tahta çıkmıştır. (Bkz. L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 9689, 693, 698, 700.)

304 Vikhtun Asya Hun İmparatoru Mo-tun'un Türkçesidir. Vikhtun Bekhtun=Begtun: Bey-soyu manasına gelmektedir. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, s. 20-24.

305 Kormişos, Bizans kaynaklarında Kormestos olarak geçer. Kormiş, Korimiş, Kormişos "korunan, korunmuş" manasına gelir. Öküz yılının 9. Ayına tekabül eden 737 senesi içerisinde tahta çıkan Kormişos, kuruluşundan beri devlete hâkim olan Dulo soyunu değiştirmiştir. Bundan sonra listedeki son han olan Umor'a kadar, devlete hâkim olacak olan Vokil (Ukil, Ugain) soyunu tesis etmiştir. Bu soy, Dulo hanedanı mensuplarının dışarıdan evlenmeleri hasebiyle kurulan akrabalıklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir nevi ihtilal sayılabilecek bir hareketle başa geçen Kormişos, 754 yılında Bizanslılara mağlup olduğu savaştan sonra tahtını kaybetmiştir. Bir Bizans kaynağına göre ise mağlubiyetten bir sene sonra da öldürülmüştür. (O. Pritsak, *aynı eser*, s. 47 vd., 76; L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 670, 693, 698-700.)

306 Vinax (Binax), sığır yılının 11. ayında (754) tahta çıkmıştır. Bizans kaynaklarında kendisiyle alakalı kayıt yoktur. Türkçede Vinax-Vinekh-Binekh=binici, süvari manasına gelmektedir. (L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 671, 690. 700.)

12. Teleç: 3 yıl; soyu, Ugain; hükümranlığa başlangıcı, Somaraltem.[307]

13. Umor: 40 gün; soyu, Ukil; hükümranlığa başlangıcı, Dilomtutam.[308]

"Hakanlar Listesi"nde 12 Hayvanlı Türk takvimine göre verilen yıl ve ay adlarını tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

Yıl Adları:

TAKVİMDE GEÇEN HAYVANLARIN BUGÜNKÜ ADLARI	BULGARCA ADLARI	BULGAR ÖNCESİ DURUMU	ESKİ TÜRKÇE KARŞILIĞI	12 DEVRELİ UYGUR TAKVİMİNDEKİ ADI
Yılan	Diliom Jiläm	Cilan	Yılan	Yılan
Domuz	Doxäs Dokhs	Togus	Domuz	Tonguz
Sığır	Şigär Şegur	Sigir	Sıgır Öküz	Ud
Ejderha	Värän Vereni	Ävrän	Ävrän	Lu
Koyun	Täkü Tekü	Täkägü	Taka(v) 'Kuç, tele'	Koy
At	Juan Dvan	Yuan (t)	Yunt	Yunt Yund
Tavuk	Täx	Taguk	Takigu Taguk	Taguk
Sıçan	Somär[309]	Somur	Samur	Sicgan

307 Teleç, Bizans kayıtlarında Teletzes olarak geçmektedir. Fare (sıçgan) yılının 6. ayı yani 760 yılında tahta çıkmıştır. Türkçe Teleç, Teleş'tir. Manası tam olarak bilinmiyorsa da, Çuvaş lehçesindeki Teleç kelimesi ile alakalı olabilir. Bu da "esas, asıl, asil" manalarına gelmektedir. Belki de Türkçe Tölis, Töles, boy adı ile aynı kelimedir. L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 697, 190-92, 700.

308 Yılan yılının 4. ayında (765) başa geçen ve 40 gün hüküm süren Umor, Bizans kaynaklarında Dumaros şeklinde kayıtlıdır. Türkçe Umar=Umor'dur ve ümit etmek, ummak anlamındadır. L. Bazin Umor kelimesinin Farsça'daki ümit kelimesi ile aynı olduğunu söylemiştir. (Bkz. L. Bazin, *aynı eser*, s. 661, 692, 700; Ayrıca bkz. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 20 n. 43.)

309 Bkz. L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, s. 698; O. Turan, *aynı eser*, s. 25. Ayrıca kelimelerin farklı okunuşları konusunda tafsilen bkz. Pr. Mikkola,

Ay adları:

	ORİJİNAL ŞEKLİ	İTİL BULGARLARI	TUNA BULGARLARI	ÇUVAŞLAR
Üçüncü	Üç-im	Veçim	Veçem	Visem Visim
Dördüncü	Tört-im	Tüetim Töwetim	Tuatom Tutom Toutom	Tivatim
Altıncı	Altı-m	Altim Altış	Altem	Ultim
Yedinci	Yeti-m	Çiletim Çietiş	Çitem	Şiçem
Sekizinci	Sekiz-im	Sekir-em	Şekhtem	Sakirim
Dokuzuncu	Tokuz-im	Tohur-im	Tvirem	Tıhiria
Daha sonrası (Sonra gelen)	El-im	?	Alem[310]	Ülim

"Hakanlar Listesi" üzerinde yapılan çalışmalarda birçok şeyin farklı şekilde okunması, verilen hâkimiyet sürelerindeki tutarsızlıklar, mevcut üç nüshanın bazı farklılıklar göstermesi, araştırmacılarda metnin Grekçe'den Slavca'ya hatalı ve eksik olarak aktarıldığı kanaatini uyandırmıştır.[311] Özellikle tahtta kalış sürelerini gösteren sayılar birtakım belirsizliklere sebep olmuştur. Mesela, Bulgar Türklerinin ceddi sayılan Avitokhol'un 300, İrnik'in 150 yıl hükmettiği kaydı hakikatten uzaktır. Belki de, kendilerinden asırlarca önce yaşamış olan bu şahıslara dair malumatlar, adeta destanlaşarak nesilden nesile abartılı halde intikal etmiştir.[312] Bunun gibi Asparuh'un 61 yıl hüküm sürmüş olarak gösterilmesini de ihtiyatla karşılamak mecburiyetindeyiz. Çünkü babası Kurt'un 665 yılında ölümünden

"Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I", *Türk Yurdu*, Sayı. 27-28, s. 7-15; II, *Türk Yurdu*, Sayı. 29, Mayıs 1930, s. 22-29; III, Sayı 30, s. 5-13; O. Pritsak, *aynı eser*, s. 25-76; T. Tekin, *aynı eser*, a. 12-25.

310 Bkz. L. Bazin, *aynı eser*, s. 667.

311 Bkz. O. Pritsak, *aynı eser*, s. 49; V. Besevliev, *aynı eser*, s. 315.

312 Nitekim meşhur Türk kahramanı Alp Er Tunga, Firdevsi'nin *Şehname*sinde Afrasyab olarak geçmekte ve 1000 yıl yaşadığından söz edilmektedir.

sonra, 679'da Tuna Bulgar Devleti'ni kurduğu ve 702'de öldüğü bilindiğine göre ya istinsah ederken bir yanlışlık yapılmış yahut bir süre Asparuh'un şehzadeliği sırasında devlet idaresinde vazife aldığı devreyi de ihtiva etmiş olabilir. Aynı durumu, 702-718 yılları arasında tahtta kalan ve listede 21 sene hüküm sürdüğü söylenen Tervel Han için de göz önünde bulundurmalıyız. Bu sebepledir ki, "Hakanlar Listesi"ndeki kronolojik bilgiler devrin Bizans kaynakları ile mukayese edilerek kullanılacak olursa, şüphesiz bizleri daha sıhhatli neticelere götürecektir.

Bütün bunlara rağmen "Hakanlar Listesi", Bulgar Türklerinin dil ve kronolojik tarihleri açısından oldukça kıymetli bir belgedir. Bunun yanında, hanların tahta çıkış tarihlerinin, eskiden beri birçok Türk Devleti tarafından bilinen, kullanılan 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile ifade edilmesi de, Türk kültürünün her coğrafi mekân ve zamanda devamlılığına en güzel delildir. Ayrıca, hanların kendi soylarını ta Asya Hun Tanhuları Ailesine bağlamaları ise, Türk insanında –kurduğu devletinin, ülkesinin adı ne olursa olsun– asırlardan beri var olan millet şuurunun açık bir ifadesi ve vesikasıdır.

MADARA KAYA KABARTMASI, KİTABELER VE BULUNTULAR

IX. asır Tuna Bulgarlarından kalan ve Omurtag Han (814-831) tarafindan babası Krum Han (803-814) adına yaptırılan Madara Kaya Kabartması, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda (Şumnu'nun doğusu), Madara kasabası yakınlarında bulunmakta ve 80 m yüksekliğinde olup 40 m²'lik bir alanı kaplamaktadır.[313] Kayanın ancak 23 metrelik kısmı işlenmiş, üzerinde ise süvari figürü ile Grekçe yazılmış olan kitabeler yer almaktadır.[314]

ATLI KAYA KABARTMASI

Menşei meselesi uzun zamanlardan beri tartışılan kabartmalarda;[315] yüzü bize doğru bakan, uzun saçlı, elbisesi dizlerine kadar dökülen, sol elinde kadeh, sağ eliyle atın dizginlerini tutan süvari

313 V. Besevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, s. 95; R. Krandzalov, "Les Reliefs Du Cavalier Thrace Et la Tradition Problématique De L'Histoire Protobulgare", *Byzantion*, XXXIX, 1969, s. 137.

314 D Krandzalov, *göst. yer*; *İ. Kafesoğlu*, *Bulgarların Kökeni*, s. 54; V. Basevliev, "Memotres et Document les Inscription Protobulgares", *Byzantion*, XXV-XXVII, 1955-1957, s 853 vd.

315 Köken olarak Madara Kabartmasını, kimileri Sasani Kaya kabartmalarına, kimileri ise antik çağ ürünü sayarak Trak Tanrı heykellerine bağlamak istemişlerdir. B. Filow, *Geschichte der Altbulgarischen Kunst*, Berlin, 1932, s. 13-14; Daha bkz. D. Krandzalov, *Byzantion* XXXIX, s. 137-151.

rölyefi vardır.[316] Bunun yüksekliği 2.60 m, eni 3.10 m kadardır.[317] Ayrıca süvarinin atının ayakları altında, sırtına ucuna at kuyruğu bağlı olan kargı saplanmış bir aslan, arka yanında ise koşar vaziyette bir kurt[318] da mevcuttur.[319]

Madara kabartması 1872 yılında Felix Kanitz tarafından bulunmuştur. Kanitz kabartma üzerindeki kitabeleri Latince zannettiği gibi, kabartmanın Bulgar Hanı Sever (721-736) devrinden kaldığı ve Trak Tanrı heykeli olduğunu da ileri sürmüştür[320] Çekoslovak tarihçi Konstantin Jireček, 1884'te yaptığı incelemeler neticesinde yazıtın Yunanca olduğunu ortaya çıkarmış ise de Kanitz gibi kabartmaların Trak atlısını temsil ettiği düşünülmüştür.[321]

Varna Lisesi'nde hocalık yaparken, 1895 yılında bölgede tetkiklerde bulunan Karel Škorpil kabartmaların resmini çizerek kitabeleri okumaya çalışmıştır. Evvelâ Bulgar Hanı Krum'un ismini çözmüş, ardında Omurtag Han (814-831), Tervel Han (702-718) ve Bizans İmparatoru II. Iustinianos'un lakabı olan "Kesik Burun" kelimelerini okumayı başarmıştır. Kabartmanın Trak Tanrı tasviri olduğunu, kitabelerin sonradan Bulgarlar tarafından ilave edildiğini farz etmişse de 1896 yılındaki çalışmalarından sonra kabartmadaki süvarinin Krum'u temsil ettiğini ve oğlu Omurtag tarafından yaptırıldığını kabul etmiştir.[322]

---

316 Bkz. B. Ögel, *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, s. 261.

317 V. Besevliev, *aynı eser*, s. 95.

318 Konu üzerinde çalışan araştırmacılar hareket halindeki hayvanın köpek olduğunu zannetmişlerse de, şekli büyük bir dikkat ve titizlikle defalarca inceleyen, bunun yanında, Kurt'un Türk kültürü içerisindeki yeri ve Bulgarca şahıs adı olarak kullanılmasını da hesaba katan Rahmetli Hocamız İ. Kafesoğlu, bunun köpek olmayıp kurt olduğunu söylemiştir. Bkz. İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 56.

319 B. Ögel *göst. yer*; B. Filow, *göst. yer.*

320 Felix Kanitz, *Donaubulgarien und der Balkan*, III, Leipzig, 1882, s. 111 vd.

321 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s. 138; daha bkz. V. Besevliev, *Les inscriptions Protobulgares*, Byzantion, XXVIII, 1958, s. 256 vd.

322 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s. 138-140.

XIX. yy. sonlarında Osmanlı idaresinden ayrılıp bağımsız bir devlet olan ve kendilerine tarihi köken arayan Bulgarlar, Škorpil'in bu görüşünü hararetli bir şekilde desteklemiştir. Nitekim Bulgaristan Devleti Proto Bulgarlara dair çalışmaları teşvik ettiği gibi, Krum'un ismini ve Madara kabartmasının resmini, 5, 10 Bulgar levhası üzerine bastırmıştır.[323]

1924 yılında G. Fehér, Škorpil, Kaçarov, Decev, Miatev, Protic, Mavrodinov gibi alimlerin de bulunduğu, 20 kişiden oluşan bir ekip bölgeye giderek kabartma ve kitabeler üzerinde incelemelerde bulunmuşlardı.[324] Škorpil, 1924 senesi araştırmalarının neticelerini 1932 yılında teferruatlı şekilde, yazıtın kopyası ile birlikte yayınlamıştır.[325] Daha önce savunduklarının zıddı fikirler ortaya atmış ve Madara kabartmasındaki süvarinin Krum Han'ın tasviri olduğunu kesinlikle reddederek, Odessalı bir Tanrı sembolü olduğunu iddia etmeğe başlamıştır.[326] Böyle ani değişiklik ve birtakım tutarsızlıklarda, o zamanki Komünist Bulgar rejimini, Türklüğe bakış açısını, bunu paralel olarak Müslüman Türk ahaliye karşı başlattıkları zulüm politikalarını göz önünde bulundurmak herhalde faydalı olacaktır. 1935 yılından beri çok uzun süre kabartma üzerinde çalışan ve umumiyetle kitabelerin okunuşu ile alâkadar olan Besevliev ise, pek çok mahalli tesirler taşıyan kabartmadaki süvarinin Tervel Han'ı gösterdiğini ileri sürmüştür.[327]

B. Filow, ilk önceleri Madara Atlı Kabartması'nın bulunduğu kayanın mezar taşı olduğunu düşünmüştür. Daha sonraları tetkikler neticesinde kabartmada Krum Han'ın tasvir edildiğini ve kabartma-

---

323 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s.142; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 156

324 D. Krandzalov, *göst. yer*.

325 Škorpil'in Madara Kabartması ve kitabeleri üzerinde daha önce yaptığı çalışmaları ile *Dans la Revue Byzantionoslavica*, IV, Prag, 1932, adlı eserlerini maalesef elde etme imkânını bulamadık.

326 D. Krandzalov, *göst. yer*.

327 V. Besevliev, *aynı eser*, s. 123; D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s. 143.

nın onu ebedileştirmek[328] maksadıyla oğlu Omurtag Han tarafından yaptırıldığını söylemiştir. Ona göre; kabartma birçok yönüyle Avrupa kıtasında tek örnektir. Buna benzer kaya kabartmaları Sasanilerde görülmüşse de stil olarak birbirlerinden ayrılırlar. Yine, atlıyı, üzerindeki kitabelerin sonradan ilave edildiğini ileri sürerek Trak Tanrı heykeli zannedenlere karşı da kabartma atlasındaki birçok teferruatlı özelliklerin Trak heykellerinde bulunmadığını belirtmiştir. Netice olarak; Madara Atlı Kaya kabartmasının, Sasani geleneklerine göre, fakat Helenistik-Roma sanatının da büyük ölçüde tesiri altında kalarak meydana getirilmiş IX. asır Türk-Bulgar sanat abidesi olduğunu izah etmiştir.[329]

10 yılı aşkın bir süre büyük bir titizlik ve zahmetle Madara'da çalışarak, kabartmayı silen, temizleyen, tasvirleri, Grekçe yazıları kopya ederek onları okuyan ve açıklayan G. Fehér, Madara Atlısı'nın Omurtag Han tarafından babası Krum adına yaptırıldığını ve süvarinin Krum'u temsil ettiğini söylemiştir.[330] Süvari ve diğer tasvirlerin Türk kültür tarihindeki yerlerini, değerlerini, bunların diğer kavimlerdeki durumlarını da göz önüne alarak, eserin Sâsani tesiri taşımakla birlikte katıksız bir Türk-Bulgar abidesi olduğunu orta-

328 Eski Türkler ölülerin hatıralarını ve zaferlerini anmak için kitabe diker ve sanatkârane yapılar inşa ederlerdi. Nitekim Göktürk Devleti'nin başlangıcı hakkında malumat veren Çin kaynaklarında şu kayıt geçer: "Kabir üzerine bina inşa ederler, bunun duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşlardan sahneleri renkli olarak resimlerler ve mezarlara ölünün kimliğini bildiren yazılı işaretler dikerler...". M. liu'den naklen bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 327. "Ben ebedi taş yonttardum..." (*Kitabeler*, I, Güney 12). Omurtag Han Tırnova Kitabesi'nde şöyle demektedir: "... Bu yazıtı yazdırdım. Yaşayan ve ölen; tekrar doğan ve daha sonra doğacak insanlar, bu yazıtı görerek yapturanı hatırlayacaktır...". B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 274-275; G. Fehér, *Türko-Bulgar Macar ve Bunlara Akraba olan Milletlerin Kültürü*, II, TTKZ, İstanbul, 1943, s. 16; S. Eyice, "Kırşehir'de H. 709 (= 1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezar Taşı", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 208-223.

329 B. Filow, *aynı eser*, s. 13-14.

330 G. Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofya, 1928, s. 134.

ya çıkarmıştır.[331] Nitekim ona göre; süvarinin sol elinde bir bardak tutması,[332] bir tuğ taşıması,[333] uzun saçlı olması,[334] at üzerinde vakur bir şekilde oturması,[335] Türk Kültürüne has özellikler olup, onu, Sasani kabartmaları ve Antik Trak Tanrı heykellerinden ayırmaktadır.[336]

IX. asır Türk Bulgar Kitabesi olan Madara Kabartması üzerinde daha sonraları yapılan çalışmalarda umumiyetle Fehér ile Filow'un görüşleri benimsenmiş,[337] bunun yanında abideyi Helenistik devir Trak Tanrı heykelleri ile özdeşleştirme gayretleri de görülmüştür.[338]

---

331 G. Fehér, *A Bolgar-Törökök Szerepe es müveltsege*, Budapeşt, 1940'dan naklen bkz. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 54.

332 Eski Türkler benzeri taş-ninelerde görülen, birtakım dini törenlerde (Ant-içme gibi) mühim rol oynayan, mukaddes ve hatta han kudretinin âlemi sayılan bardak kullaıulırdı. Bkz. V. Besevliev, "Proto-Bulgar Dini", *Belleten*, IX, 1945, s. 253.

333 Kutsal Türk sancağı Tuğ'un başında bir demet at kuyruğu bulunurdu. (Bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 273). At kuyruğu ile bayrak yapma Türk Milletinin engin hassasiyet ve törenlerine dayanıyordu. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, s. 319. At kuyruğunu Türk Bulgarlar da bayrak olarak kullanmışlar ve kendilerine zafer getirdiğine inanmışlardır. V. Besevliev, *Proto-Bulgar Dini*, s. 223 vd.

334 Eski Türk erkekleri, uzun kesilmiş saçlı, (Hun Tıraşı) ve bıyıklı idiler. Genellikle de sakallarını tıraş ederlerdi. Hakimler ve idareci zümre saçlarını uzun tutarken halk ise saçlarının keştirirlerdi. (İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 306-307).

335 Sasani kaya resimleri ve Antik devir ürünlerinde raştlanan av sahneleri Madara Kabatması'nda tasvir edilmemiştir. Süvari atının üzerinde otururken, sırtına kargı saplanan aslan hareketsiz vaziyettedir. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 55; ayrıca bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İştanbul, 1980, s. 32.

336 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 54-56.

337 Kacarov, Madara Kaya Kabartması hakkında Filow'un görüşlerini benimser ve Trak Atlısı ile Madara Kaya Kabartması'nı ayıran temel özelliklere işaret eder. Madara Kabartması bir kayayı süsler. Buna karşın Trak atlısı daha küçük boyuttaki bir taş üzerinde bulunur. Madara Atlısında büyük bir kitabe bulunmakta, Trak Atlısında ise birkaç kelimeden oluşan yazıt yer almaktadır. Kacarov'dan naklen bkz. D. Krandzalovi *Byzantion*, XXXIX, s. 148-149.

338 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXIX, s. 146-151; V. Besevliev, *Byzantion*, XXVIII, s. 256-264.

Madara Yazıtı

Madara ayrıca Bulgar arkeolog Ivan Velkov tarafından 1924 ile 1935 yılları arasında araştırmasını yaptığı harabeler nedeniyle "Hristiyanlık öncesi Bulgaristan'ın dini merkezi" olarak nitelendirilmiştir. Süvari kabartmasının 250 m kuzeyinde bir grup bina bulunmuştur. Ancak buradaki çanak çömlek buluntularının en erken VIII-X. yüzyıla tarihlenebilmesi ile bu alanın Hristiyanlık sonrası bir yerleşim olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca biraz daha aşağıda bir terasta Daul Taş'ın altında daha büyük bir bina grubu ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntıların arasında üç nefli küçük bir kilise ve Hristiyanlık öncesi dine ait olduğu düşünülen dikdörtgen bir yapı (14.5 x 21.5 m) bulunmaktaydı. Madara'nın yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda, 1935 tarihinde ve daha sonra 1989-1990 arasında Kalugeritsa'da V.-VI. yüzyıla ait bazilikadan, Hristiyanlık öncesi dine ait binadan, daha sonra bir kiliseye dönüştürülen dikdörtgen bir yapı ve manastır olduğuna inanılan birkaç binadan oluşan başka bir bina grubu kazılmıştır. Ancak Madara kayalarının Hristiyanlık öncesi Bulgar hükümdarlarının yoldan geçenlerin rahatça görebildikleri bu nedenle de propaganda için kullandıkları alan olduğu düşünülmektedir.[339]

---

339 U. Fiedler, *aynı eser*, s. 205-207.

Madara'da önemli bir buluntu da mermer bir sütun üzerindeki "Tangra" yazıtıdır. Bu yazıt Tengri'ye işaret etmektedir.[340]

KİTABELER

Madara Kaya Kabartması üzerinde 5 adet kitabe yer almaktadır. (Bkz. Ek. 2-3) Bunların iki tanesi süvarinin sağında ve solunda, diğer üçü ise üç kolon üzerine aşağıda bulunmaktadır.[341] Grekçe yazılmış olan kitabeler ile kabartma, tabiat şartlarının tesiri ile oldukça silinmiş ve bozulmuş bir vaziyettedir.[342] Kitabelerin epigrafik özellikleri birbirine uymaktadır. Ana karakter hepsinde aynıdır. Üst tarafta bulunan kitabelerdeki cümleler uzun ince; I.-II. kolondakiler daha geniş ve yuvarlak; III. kolondakiler ise hepsinden geniştir.[343] Kitabelerin okunması, değerlendirilmesi, hususunda birçok ilim adamı çalışmalar yapmışsa da[344] umumiyetle Skorpil,[345] Besevliev[346] ve Fehér'in[347] araştırmaları temel olarak alınmıştır. Üçü de kitabeleri farklı şekilde okumuş ve yorumlamışlardır.[348] Biz, kitabeleri Türk kültürü ve tarihi

340 B. Brentjes, "On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara", *East and West*, Cilt 21, Sayı 3, 1971, s. 214.

341 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 273.

342 G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 20 vd.

343 G. Fehér, *aynı eser*, s. 134-135.

344 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s. 137- 151; daha bkz. V. Besevliev, *Byzantion*, XXVIII, s. 256-264.

345 D. Krandzalov, *Byzantion*, XXXIX, s. 138, n. 1.

346 V. Besevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, s. 95-121.

347 G. Fehér ... *Von Madara*, s. 20-128.

348 Kitabelerde anlatılanların günü gününe anlatılmış tarihi olaylar olduğunu söyleyen Besevliev, kitabelerin üç bölümden meydana geldiğini, ilk bölümünün Tervel Han, ikinci bölümün Krum Han değil de Kormusos (737-756), üçüncü bölümün Omurtag Han zamanına ait olduğunu ileri sürmüştür. Kitabeleri de şu şekilde tasnif etmiş ve okumuştur:

Ia ve b

... İmparator Justinian bir anlaşma yaptı ve teşebbüs etti...

I c

... Bulgarlar ... ve o Tervel'e geldi. Burnu kesik imparator Thessalonike'deki amcama güveniyordu ve Kisinich'e (Köyler) gitmeye devam ettiler. Onun ... bir ...

bakımından en iyi şekilde okuyan, yorumlayan Fehér'i esas olarak aldık. Kitabelerin tercümelerini verirken de Fehér'in takip ettiği usule bağlı kalmaya çalıştık.

1. *Kabartmanın Solundaki (süvarinin arkasındaki) Kitabe:*

İmparator Nikephoros

Nikephoros

....

hücum etti.[349]

Burada Tuna Bulgar Devleti Hanı Krum (803-814) ile, Bizans İmparatoru I. Nikephoros (802-811) arasında vuku bulan harpten bahsedilmektedir.[350] Büyük bir kısmı silik vaziyette olan kitabe Kişin tarafından kardeşi Krum'un adını ebedileştirmek için yazdırılmıştır.[351]

2. *Kabartmanın Sağ Tarafındaki Kitabe:*

İmparator Leon

....

Tervel'e gitti;

---

anlaşmayla Tervel, Archon, İmparatora...5.000... verdi... İmparator benimle iyi zafer kazanıyordu.

II a ve b

... altın ... 18 verdi ... ona ... altın ... Archon ... askerler ... Grekler ... sana verdiğimi her sene vereceğim, bana yardım ettiğin için ... her sene biz vereceğiz ve kral Archontan'a gönderdiği ... ve Krumesis yalvararak ... Archontan'a ... Archan ... o paylaştırırken altını ... başlandılar ... o verdi ... Archan ... Krumesis'e verdi ... bu deniz (Göl) ... sen yapmıştın Archan ... anlaşmaları bozdular ... savaş ... sonra ... isim ...

III

... o hareket ettirildi ... kırıldılar ve Archon Tanrı Omurtag tarafından gönderdi... yardım et bana...

Tafsilat için bkz. Besevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, s. 95-118 (Kitabelerde üç nokta konulan yerler okunamayan kısımları göstermektedir).

349 G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 20-26.

350 G. Fehér, *aynı eser*, s. 22 vd.

351 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 264.

Burnu kesik İmparator'a[352] *ben, Tanrı tarafından gönderilen*[353] *Kişin*[354] *ve atalarım inanmadı.*

O zamanlar Kişin Kavchan idi.[355] *Kardeşi de Edirne'de idi. Bu mükemmel kişi orayı fethetmişti.*

---

352 Bizans İmparatoru II. Iustinianos'in (658-695; ikinci defa tahta çıkışı 705-711) lakabıdır. 695 yılında tahttan indirilerek burnu kesilir ve Khersones'e (Gelibolu) sürgün edilir. Bu sebeple "Kesik Burunlu" İmparator olarak da bilinir. Bkz. G. Ostrogorsky / Türk. Terc.: F. Işıltan /, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 131-133.

353 Asya Hunlarından beri Türk Devletlerinde kullanılan Dini-Hukuki bir unvandır. Bu unvanla eski Türk Hakanları hâkimiyetlerini ilahi bir menşe dayandırırlardı. Çünkü Eski Türk Hükümranlık telakkisine göre, idare etme hakkı Hükümdara Tanrı tarafından verilirdi. Yani siyasi iktidar demek olan Kut, Hakan'a Tanrı'nın lütfu olarak kabul edilmiştir. Asya-Hun İmparatoru Mo-tun'un unvanı "Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanhu Motun" idi. (İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236-237; F. Köprülü, "Proto-Bulgar Hukukuna Dair Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt II, 1939, s. 2-3). Göktürk Hakanlarında; "Tanrı gibi, Gökte olmuş Türk Bilge Kağanı" (*Kitabeler*, I, Güney, 1), "Tanrı gibi (Tanrıya benzer) Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı" (*Kitabeler*, II, Doğu 1) şeklinde görülmektedir. Aynı unvan Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Meselâ 747 yılında Uygur Kağan'ı olmuş olan Moyen-Çor'un (747-759) unvanı "Tengri'de bolmuş İl etmiş Bilge Kağan"dır (Gökte doğmuş, memleket idare etmiş Bilge Kağan). Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara, 1987, s. 15. "Tanrı tarafından gönderilen" unvanının Bulgar Han'larınca kullanılması aynı ananenin Bulgar Devleti'nde de devam ettiğini göstermektedir.

354 Kitabede "Tanrı tarafından gönderilen Kişin" ibaresinin geçmesi Krum'un kardeşi olan Kişin'in Bulgar tahtına geçtiğini göstermektedir. Hâlbuki, umumiyetle, Krum Han'dan sonra Omurtag'ın Han olduğu kabul edilmektedir. Fakat G. Fehér, Kişin'in çok kısa bir zaman Han olarak hüküm sürmüş olabileceğini söylemiştir. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 56. Nitekim H. Gregoire de bazı Bizans kaynaklarında Krum ile Omurtag arasında birisinden bahsedildiğine işaret etmektedir. H. Gregoire, "les sources Epigrophiques De L'Histoire Bulgare", *Byzantion*, 9, 1934, s. 783-784. Rahmetli B. Ögel Hoca, Kişin'in değil Tervel Han'ın Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından gönderildiğini belirtmiştir. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 264. Kitabelerden Fehér'in okuduğu şekilde iktibaslar yapmasında rağmen bu farklı okunuşun sebebi anlaşılmamaktadır.

355 J. Marquart, Tuna Bulgar Devleti'nde görülen ve kitabede Kişin'in unvanı olarak geçen Kavchan kelimesinin, Göktürklerdeki Kapgan unvanı ile aynı olduğunu söylemiştir. J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen*, Leipzig, 1898, s. 40-41, n. 1; G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 37-39; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 46-47. Kapgan unvanı ilk defa II. Göktürk Hükümdarı olan Kapgan'ın (692-716) adında geçmektedir. Terim olarak "Fatih" manasına gelmektedir. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 28-29. Kapgan Kağan hakkında tafsilat için bkz. A. Taşağıl, "Kapgan Kağan Döneminde Göktürk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1990, sayı 65, s. 302-302.

O İmparator
Oh Tanrı
Kişin
Kişin bol bol esmedeme[356] verdi.[357]

Sol taraftaki kitabe gibi bunu da Kişin, Krum Han adına yazdırmıştır. Bazı kısımlarının silinmiş olmasına rağmen diğer kitabelere nazaran oldukça iyi durumdadır.[358] Kitabede, Krum Han'ın Bizans İmparatoru V. Leon'a (813-820) karşı kazandığı zaferden, Edirne'yi fethinden bahsedilmekte ve kendisinden bir asır önceki tarihi hadiseler ile irtibat kurulmaktadır. Burada, bizzat kitabeyi yazan Kişin konuşmakta, kendisi hakkında malumat verilmekte, bunun yanında eskiden beri kullanılan Türk unvanlarının Bulgar Devlet'inde de devam ettiği göz önüne serilmektedir.[359] Ayrıca Krum Han'ın ölümü, ardından yapılan yas töreni[360] ve Kişin'in

356 Aslen Çuvaşça köklerden gelmiş olabilir. Çuvaşça da ec "içme"; de "yeme" demektir. Ecme "içmek"; deme "yemek"; Ecmedeme ise "içmek-yemek" manasındadır. Bulgar Türklerinde de es "içme"; de "yeme"; esme "içmek"; deme "yemek"; esmedeme "yemek içmek"dir. Ziyafet karşılığında kullanılmaktadır. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 50-52.

357 Bkz. G. Fehér, *aynı eser*, s. 26-60.

358 G. Fehér, *göst. yer*.

359 B. Ögel, İ. Ö. *Türk Kültür Tarihi*, s. 264; G. Fehér, *aynı eser*, s. 60.

360 Eski Türklerde ölünün arkasından yas töreni yapılır ve buna "yoğ" denirdi. Ölüm halinde kırlarda, süratli atlarla ölünün bulunduğu çadırın etrafında dolaşırlar, saçlarını keserler, saçbaş dağıtırlar, yüzlerini, kulaklarını bıçakla keserek kan akıtırlar, ölen kimsenin atlarının kuyruklarını keserek kurban ederlerdi. Ayrıca ölü sahibi mali durumuna göre herkese ziyafet verirdi. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 290; A. İnan, *Manas Destanında Aş-Yog Merasimi*, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, s. 121-124; Aynı müellif, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986, s. 189 vd. Nitekim Kaşgarlı Mahmut da yog kelimesini şöyle izah etmiştir: Yog: Matem, yas (*Divan-ü Lügat'it Türk*, (Türk. Terc.: B. Atalay), IV, Ankara, 1986, s. 796).

Yog: Ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek. (*D.L.T.*, *III*, s. 143). Yoglı: Ölü için yemek vermek, yogladı: ol ölügge yogladı: o ölü için yemek verdi (*D.L.T.*, *III*, s. 309).

kardeşinin vefatından dolayı çektiği acılardan da söz edilmektedir.[361]

Kitabede bu hadiselerden bahsedilirken birdenbire yüzyıl öncesine dönülerek, Bulgar Han'ı Tervel ile Bizans İmparatoru II. Iustinianos dönemi hatırlatılmaktadır. Çünkü 695 yılında tahttan indirilerek Gelibolu'ya sürülen Iustinianos, tekrar tahtı elde etme gayesiyle Hazar Hakanına sığındı. Burada bir netice alamayınca, Bulgar ülkesine gelerek Tervel Han'dan yardım talep etti. Iustinianos'un isteğini kabul eden Tervel, ordusunun başında İstanbul üzerine yürüdü. İmparator II. Tiberios'un (698-705) hiçbir şey yapmadan kaçması üzerine başkente girdi ve Iustinianos'un tekrar tahta çıkmasını temin etti (705). Tervel'e birçok hediyeler takdim eden Iustinianos, bunun yanında; Balkan sıradağlarının doğu eteklerinden küçük, fakat mühim bir bölgeyi ve yıllık vergi vermeyi de kabul etti. İkinci defa imparatorluk tacını giymesini Tervel Han'a borçlu olan Iustinianos, bunu

---

Bizans elçisi Valentianos, Göktürk ülkesine vardığında İštemi Kağan için yas töreni yapılmakta imiş. Kendisi de bu törene katılarak hançeri ile yüzünü çizmiş ve kan akıtmıştır. Son derece enteresan olan bu yas töreni hikayesi maalesef burada bitmektedir. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 72-73. "Kültegin koyun yılında on yedinci gün uçtu. Dokuzuncu ay yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik" (*Kitabeler*, I, Kuzey-Doğu). "Bu kadar kazanıp, babam Kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altı da uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırdım. Bukas valisi ... babası lisun Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokıluk ... altın, gümüş fazla getirdi. Yas töreni kokusunu getirip dikiverdi. Sardal ağacı getirip öz ... bunca millet, saçını, kulağını ... kešti. İyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını, sayısız getirip hep bıraktı (*Kitabeler*, II, Güney, 11-12).

"Oğlu, Aytoldı için ölüm aşı yaptı. Fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı. Babasının matemini böyle hayırlı işler yaparak geçirdi". *Kutadgu Bilig*, R. R. Arat neşri, Ankara, 1985/, beyit: 1564.

Nitekim Krum Han ölünce ardından yas törenleri yapıldığı gibi, hem kardeşi Kişin, hem de oğlu Omurtag, Krum'un ruhu için büyük ziyafet sofraları tertip etmişler ve halkı yedirip içirmişlerdir. Tafsilat için bkz. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 53-54, 80-84.

361 Bkz. G. Fehér, *aynı eser*, s. 60.

ve verdiği sözleri unutarak Bulgar ülkesine askeri bir harekâta girişti. Fakat Bulgar ordusunun âni baskını karşısında mağlup oldu. Ordusu dağılan II. Iustinianos geri çekilerek perişan bir vaziyette İstanbul'a döndü (708).[362]

Böylece İmparator Leon'un sözünde durmayarak Krum Han'a suikast hazırlaması arasında râbıta kurularak, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de Bizanslılara hiçbir zaman itimat edilmeyip, inanılmayacağı da anlatılmaktadır.

3. *I. Kolon Üzerindeki Kitabe*

Han

300 altın

O Kavchan Kişin'e 1.900 Altın verdi... Altın ... Ona ... Tekü Sektem[363] *de tahta çıkan, Tanrı tarafından gönderilen cömert Krum Han 300 altın verdi... verdim. Ve bu yıl içinde daha da Krum Han'a verdiğimiz zangin esmedemeler vereceğim. İmparator Krum Han'ı anlaşma için yanına çağırdı... Altın aldığında, babam esmedeme düzenledi ve sınır sözleşmesi yaptı .... Tuta Naiman'a*[364] *... altın verdi ... benim babam Krum Han... Ona ... anlaşmaları bozdular.*[365]

Kitabe, babası adına Omurtag tarafında yazdırılmıştır. Burada yazarın ağzıyla bizzat kendisi ile konuşmaktadır. Bazı kısımları silin-

362 Tafsilat için bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Tervel Han*, s. 564-566.

363 Koyun yılının 8. ayı 804 yılına tekabül etmektedir. O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

364 Naiman, Moğol kökenli bir isimdir. Sayı bildiren sekiz manasına gelmektedir. Özbek, Kazak ve Kırgız gibi diğer Türk kavimlerinde de cinsiyet bildiren bir isim olarak çok yaygındır. Bir sayı, Oba, kavim (on oğur, otuz oğur gibi) veya özel isim olarak da kullanılır. Tuti'nin ifade ettiği mana ise bilinmemektedir. Bir doğum halini, şerefi veya Naiman adının bu yazıtı yazan şahısla bağlantısını belli edebilir. Akrabalık yerine kullanılmış bir isim yahut Orhun Âbideleri'nde geçen Tutuk'a (askeri vali, vali) benzer bir unvan olabilir (tafsilat için bkz. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 92-93; S. Murayama, "Sind die Naiman Türken oder Mongolen?", *Central Asiatic Journal*, IV, 1959, Sayı 3, s. 189 vd.; daha bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 187).

365 G. Fehér, *aynı eser*, s. 61-99.

miş olan kitabede Krum Han'ın yaptıkları ve onun ölümü üzerine Omurtag'ın esmedeme vermesi anlatılmaktadır.[366]

Kitabede Bizans İmparatoru'nun altın vererek Krum Han ile sınır sözleşmesi yaptığından bahsedilmektedir. Fakat bunun mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Yalnız 812 yılında Krum Han İmparator Mikail'e kaçanların tekrar iadesi, Grek tacirlerinin muayyen pazarlarda ticaret yapmaları, her tacirin elindeki emtianın cins ve miktarlarını bildirmelerini, vergi verme şartıyla anlaşma tekli ettiyse de Bizanslılar tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Krum Han Mesembria'yı ele geçirerek altın ve gümüş başta olmak üzere yüklüce ganimet elde etmiştir. (812 sonları).[367]

Bu durum karşısında belki de İmparator altın vererek kısa bir süre için Krum Han'ın hareketlerini durdurmuş ve sınırları emniyete almış olabilir. Nitekim kitabenin sonunda anlaşma bozuldu denilmektedir ki, bununla 813 Temmuz'unda iki ordu arasında vuku bulan harp kastedilmiş olmalıdır.

Kitabede Krum Han'dan "Tanrı tarafından gönderilen cömert" diye söz edilmekte ve devlet mekanizmasının en başındakilerden başlayarak adamlarına dağıttığı altınlar, verdiği ziyafetler de belirtilmektedir ki, bu durum Kültür Tarihimiz açısından oldukça mühimdir. Çünkü Türk Hükümdarlarının vazife ve vasıflarından birisi; idaresi altındakilere yiyecek içecek vererek, mal dağıtması ve cömert olmasıdır.[368] Bu da Türk Milletinin hangi coğrafi sahada Devlet kurarsa kursun ana karakterinin değişmediğini göstermektedir.

4. *II. Kolon Üzerindeki Kitabe:*

KRUM HAN ... altın hediye etti ....

366 G. Fehér, *aynı eser*, s. 76-77.

367 Ali Ahmetbeyoğlu, *Krum Han*, s. 41; daha bkz. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 90-91

368 Tafsilat için bkz. A. Donuk, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1982, sayı 17, s. 114-133.

Babam beni Kanar[369] *mevkiine getirdi ....*

den ...... ren (pen) o zaman esmedeme

Han Omurtag

Krum[370]

---

369 Omurtag'ın babasının kendisini atadığından bahsettiği "Kanar" mevkiinin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. G. Fehér "Kanar" hakkında özetle şunları söylemiştir: "Kanar"; kan akıtma, kan akıtan, kan hâkimi manalarına gelmektedir. "Kanarlar" ülke içindeki çekişmelerde, antlarda, anlaşmalarda en büyük hakim olarak vazife yapardı. Sonunda ise kan akıtırlardı. Bununla bir nevi söz verilip sadakat gösterilirdi. Bunlar aynı zamanda diplomatik şahıslardı. Devletlerarası barış anlaşmalarında da kan akıtırlardı. Dahildeki ve ülkeler arası belgelerin imzalanmasında en yetkili kimselerdi. Kısaca çok mühim yeminlerde, anlaşmalarda kanın akıtılmasını sağlarlardı. (G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 104-106).

Fehér'in Kanaraların ülke dahilinde meşgul olduklarını belirttiği işler, her halde halk arasındaki meseleler olmayıp, devlet ileri gelenlerin ve tabi kavimlerin Beyleri ile alakalı olmalıdır.

Kaşgarlı Mahmud'da "Kanar" şöyle geçmektedir: "O suya kandı" demek olan "o suwka kandı" cümlesindeki "kandı" fiilinin müzari "Kanar" gelir, mastarı "kanmak"tır. Yine bunun gibi "o atından kan aldı" anlamına gelen "ol atın kanadı" cümlesindeki "kanadı" fiilinin müzarii –bundan evvelki kelimede olduğu gibi– kanar şeklindedir. (*D. L. T., III*, s. 261).

Tomaschek, "Kanar'ın (Ganar) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Hünkâr", "Hüdavendigar" ile aynı olabileceğini ileri sürmüştür. Besevliev ise, "Kanar"ı kanas (ganas) şeklinde düzeltmek istemişse de, Fehér bu görüşleri reddetmiştir. Bunun yanında "Kanar" ile eski Macaristan' da kullanılan Bulcû ile paralellik kuran Fehér, Macar kabilesi Werbulchu'nun (= ver- Bulcû) başındaki "ver"in "kan döken" manasına geldiğini söylemiştir. (Bkz. K. H. Menges, "Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXI, 1-2, 1951, s. 99-100).

Türklerde kan akıtma şekli ise umumiyetle şöyledir: Temsilciler kol veya parmaklarını hafifçe keserek, içinde kımız, süt, su, yahut şarap olan kutsal kaba akıtırlar ve bunu içerlerdi. Tafsilat için bkz. A. İnan, *Eski Türklerde ve Filklarda Ant*, Makaleler ve İncelemeler, s. 325.

Hükümdar ailesi mensuplarına verilen Tegin (Tigin) ile beraber, Kanar Tigin şeklinde, Tuna Bulgarlarınca özel isim olarak da kullanılmıştır. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, s. 48, n. 383.

370 G. Fehér, *aynı eser*, s. 100-109.

Omurtag Han tarafından yazdırılmıştır. Büyük bir kısmı çok kötü bir vaziyette olduğundan okunamamıştır. Kitabede anlatılmak istenen esas mevzu Omurtag'ın kendi durumudur. Nitekim ilk başta babasının dağıttığı altınlardan bahsettikten sonra, Omurtag, şehzadeliğinden Han oluşuna kadar geldiği makamları anlatmaktadır. Ayrıca kim olduğu açıkça belli olmayan birisinin ölümünden dolayı verdiği esmedemeden söz etmektedir.[371]

Fehér ise, Omurtag Han'ın bu ziyafeti, kendi hayatında mühim rol oynayan, çok kıymet verdiği kayınbiraderinin ölümünden dolayı tertip ettiğini söylemiştir.[372] Kitabenin sonunda Omurtag'ın kendi adıyla birlikte Krum'un adını da zikretmesi, babasının ihtişamı ve ona karşı duyduğu büyük saygıdan dolayı olsa gerektir.[373]

5. *III. Kolon Üzerindeki Kitabe:*

Melemir

Büyütüldü

Svinik[374] *öldü.*

371 G. Fehér, *aynı eser*, s. 108-109.

372 G. Fehér, *aynı eser*, s. 107.

373 Omurtag Han hakkında bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Omurtag Han (814-831)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1989, sayı 34, s. 42-46.

374 Fehér, Türk boylarında yaygın olarak kullanılan, Svinik'in "Yaban domuzu" manasına geldiğini ve aslı Bulgarca olan ismin Slavlaşmış şekli olduğunu söylemiştir (... *Von Madara*, s. 112-115). T. Tekin ise Türkçe olan bu ismin sevin, sivinç, sevinç, sivin olduğunu iddia etmiştir (*Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, s. 54-55). Svinik, Omurtag Han'ın oğullarından ortanca olanı idi. En büyük oğlu Hristiyan olmuş, bunun üzerine kendi dinini bırakıp yabancı bir Tanrı'ya inandığı için Bulgarlar tarafından öldürülmüştür. (Yavaş yavaş Türklüğünü kaybetmeye ve Slavlaşmaya başlayan Bulgarlar arasında Türk dinini terk etti diye, hem de Han'ın oğlunun öldürülmesi oldukça enteresan bir olaydır.) Svinik ise daha babasının sağlığında öldürüldüğünden, en küçük oğul olan Melemir tahtın tek varisi olarak kalmıştır. (Bkz. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 114 vd.)

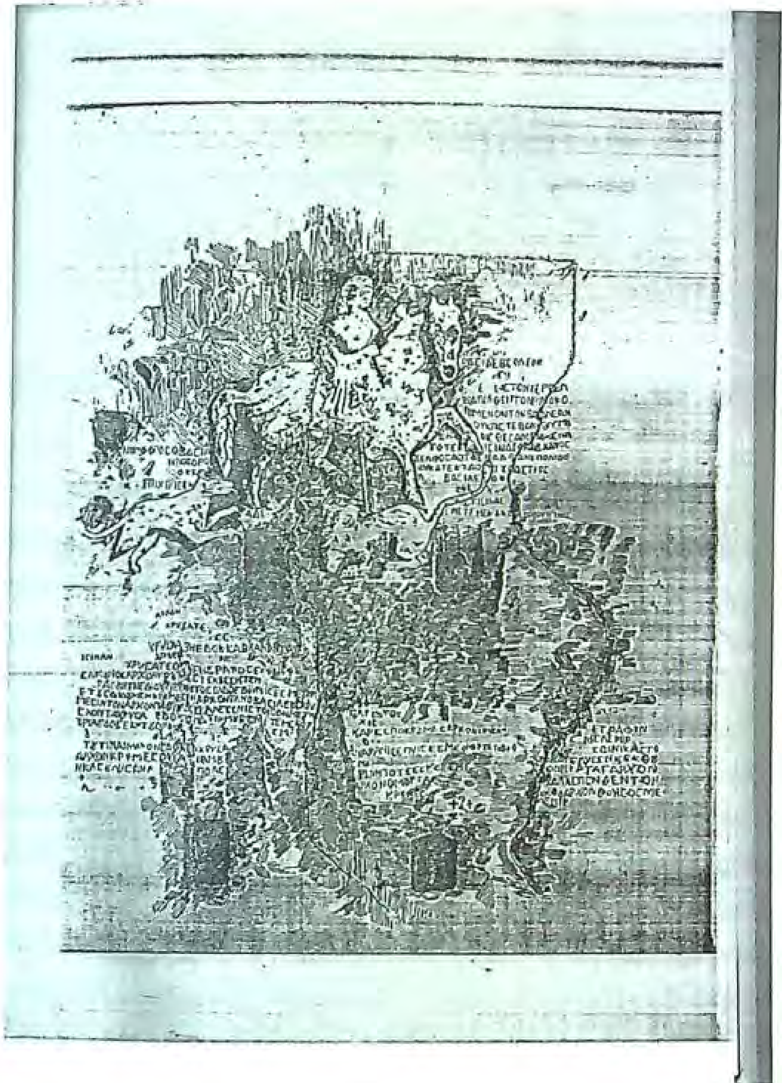
Ve Tanrı tarafından gönderilen Omurtag Han onun için çok ağladı. Tanrı tarafından gönderilen Tanrı'ya benzer Melemir Han.................

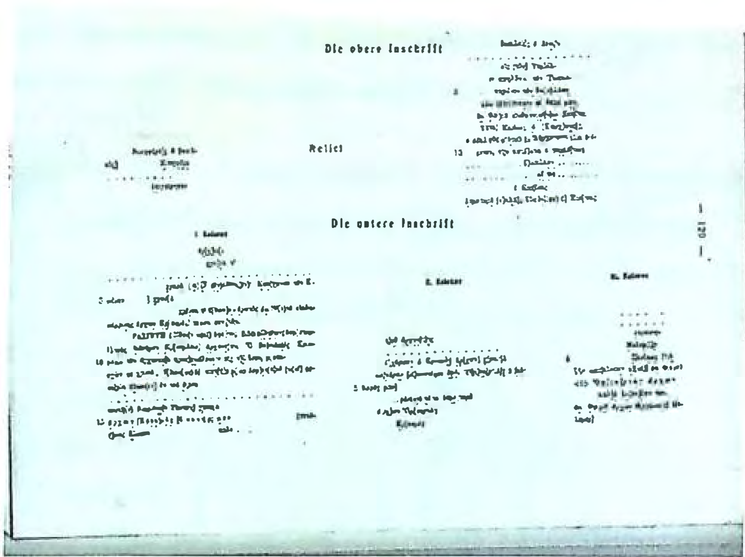
Kitabe Omurtag'dan sonra Han olan oğlu Melemir (831-852) tarafından yaptırılmıştır. Son kısmı silinmiştir. Omurtag Han'ın ailesi hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca tek varis olarak kalan Melemir'in Han oluncaya kadar nasıl yetiştirildiği de anlatılmaktadır.[375]

Anlaşılacağı üzere, Madara Atlı Kaya Kabartması ve Kitabeleri, ortaya çıkarıldığı günden beri ilim âlemince üzerinde pek çok araştırma ve incelemeye mevzu olmuştur. Özellikle sınırları içerisinde bulunması hasebiyle, bugünkü Bulgaristan Devleti'nin siyasi ve ideolojik yapısından dolayı menşei hususunda da çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Anıtı ısrarla Trak Tanrı heykeli yahut Antik devir ürünü saymaya çalışmışlarsa da, o, Türk Tuna Bulgar Devleti'nin en dikkat çekici eserlerinden birisidir. Türk siyasi, kültür ve sanat tarihi açısından oldukça mühim olan kitabe, aynı zamandan VIII-IX. asır Doğu Avrupa tarihimiz bakımından da kendi ana kaynağımız olarak karşımızda durmaktadır. Bu sebeple, her yönden kendi araştırmacılarımızın alâka ve değerlendirmesini beklemektedir.

---

375 Tafsilat için bkz. G. Fehér, ... *Von Madara*, s. 110-124.

Siyasi ve kültürel tarihlerinin aydınlatılmasında Bizans ve Batı Avrupa yazılı kaynaklarının esas olduğu Hristiyanlık öncesi Tuna Bulgarlarına dair elimizde yazıtlar ve mimari öğeler dışında buluntu bulunmamaktadır. Madara'da bulunan yazıtlar haricinde çoğu Orta Çağ konuşma Yunancasıyla yazılmış fakat kimi zaman Bulgar kelimelerinin de yer aldığı antik sütunlar veya sütun parçaları üzerinde, taşa oyulmuş yüze yakın yazıt bulunmuştur.[376] Bunlar Krum'un 811'de İmparator Nikephoros Genikos'a karşı kazandığı zaferi belgeleyen bir yazıt, yine Nikephoros'un 811'deki feci seferi sonrasında Krum'un 811-813 savaşları sırasında kazandığı zaferleri anlatan Hambarlı Yazıtı, Bizans ile devam eden savaşa hazırlık için askeri liderliğin stratejik düzenlemelerini ve bölünmesini kaydeden İkinci Hambarlı Yazıtı,[377] Pliska'daki Krum yazıtı, Bulgaristan ile Bizans arasında otuz yıllık barış antlaşmasından bahseden

376 U. Fiedler, *aynı eser*, s. 189; K. Petkov, *aynı eser*, s. 5.

377 Devletin ve ordunun iki baş memurunun (kavhan ve *ichurgu-boila*'nın), Bulgar devletinin toprak sınırlarının ve Bizans generallerinin Bulgar hizmetindeki mevcudiyetinin isimlerini ve unvanlarını not eder.

Süleymanköy'den (Setçişte, Kuzeydoğu Bulgaristan) Omurtag'ın taş yazıtı, daha önceki Bulgar-Bizans anlaşmasının 820'de onaylanmasının kaydı olan yazıt, askeri envanterin yer aldığı yazıtlar, zafer yazıtları, Omurtag ve Malamir'in memurlarının anısına cenaze yazıtı, Omurtag madalyonundaki yazıt, Omurtag'ın kuzeydoğu Bulgaristan'daki Han Krum'daki yapı kitabesi, Veliko Tarnovo Omurtag kitabesi, Malamir'in taş yıllıkları, Bulgaristan'ın Şumnu ilçesindeki Malamir ve Kavhan İsbul zamanından kalma su kemeri inşa kitabesi, Güney Trakya'daki Filibe'de Han Persian'a (Presian) ait taş yazıttır.[378]

MEZARLAR

Pliska'nın doğusunda, Varna ve Văzharova Kiulevça (Şumnu bölgesi) ve Bdintsi'de (Dobrich), Călăraşi yakınlarındaki Sultana'da, Giurgiu yakınlarındaki İzvorul'da, Corabia yakınlarındaki Obârşia Nouă gibi yerlerde çeşitli mezarlar kazılmıştır. Şumnu yakınlarındaki Kabiyuk'ta şimdiye kadar bulunan en zengin erkek mezarı ortaya çıkarılmıştır. Bugüne kadar hakkında bir eser yayımlanmayan Platoneşti'nin (Ialomiţa) bulunan 627 mezarla, Aşağı Tuna bölgesinde yer alan en büyük Bulgar mezarlığı olduğu belirtmiştir. Güney Erdel'deki Karpat Dağlarında da Bulgar'a ait olduğu düşünülen mezarlar bulunmuştur. Alba Iulia çevresinde bu türden en az üç mezarlık kazılmıştır. Bunlardan en büyük mezarlık, 1981 ve 1985 yılları arasında Horea Ciugudean tarafından Alba Iulia'daki "Ambulans İstasyonu" (Staţia de Salvare) sahasında kazılmıştır.[379]

Mezarlıklara genel olarak bakıldığında Bulgarlar cenazelerinde ölüyü toprağa gömme nadiren de kremasyon (yakma) uygulamalarını kullanıyorlardı. Gömme uygulamasının yapıldığı mezarlar oldukça basittir. Bulunan mezarlıklarda yalnızca Kabiyuk'ta höyük

---

378 K. Petkov, *aynı eser*, s. 3-13.

379 U. Fiedler, *aynı eser*, s. 154-159.

şeklinde kurganlara rastlanmıştır. Istria veya Devnia-1 gibi bazı mezarlıklarda yapılan araştırmalarda, taş levha kaplamalarıyla mezar çukurlarına kazılmış tünel benzeri şaftlara rastlanmıştır. Taş levhalardan veya geri dönüştürülmüş Roma çinileri kullanılarak inşa edilen sanduka mezarlar da bilinmektedir. Bulgaristan'daki Hristiyanlık öncesi yerleşimlerin mezar yönü kuzey-güney iken, Romanya mezarlıklarında yönelim ağırlıklı olarak batı-doğudur. Mezarlarda bulunanlar arasında silahlar veya elbise aksesuarları nadirdir, ancak çoğu hayvanların (genellikle kümes hayvanları, nadiren sığır, atlar veya köpekler) veya et (bazen geyik eti), yumurtalar ve çömlek ürünleridir. Bulunan seramikler genellikle yiyecekler için küçük kapları ve içecekler için sürahiler (daha sonra amforalar veya amfora benzeri kaplar) içermektedir. Çoğu kremasyon uygulaması, ya basit çukur ya da tekrar kullanılmış Roma çağı çinilerinden yapılan sandık mezarlar içinde görülmektedir. Ölü yakma mezarlarındaki adak kalıntıları, gömülerek bulunanlarla benzerlik taşımaktadır. Kremasyonlarla birlikte bulunan hayvan kemiklerinde yakılma izine rastlanmamıştır.[380]

YERLEŞİMLER

Bulgarların Kuzey Bulgaristan'a yerleştikten sonra 'aullar' olarak adlandırılan bir kısmı tahkimat olan yeni bir yerleşim ağı inşa etmeye başladıkları görülmektedir. Bunlar düzlükte ve Preslav ile Păcuiul lui Soare'de olduğu gibi stratejik açıdan önemli yerlerde bulunduğu görülmektedir. Şimdiye kadar Pliska, Preslav, Han Krum, Drustar (Silistre), Marcianopol, Păcuiul lui Soare, Kabiyuk, Oryahovo ve Bdin'in yanındaki yerleşimler 'aul' olarak tanımlanmıştır. Bunlardan Kabiyuk dışındaki tüm aullarda taş tahkimat sistemi var ve tesisler (kuleler ve kapılar) benzerdir. Bunların dışında özellikle Păcuiul lui Soare stratejik açıdan önemli yol üzerindeki ada şeklinde bir noktada konumlandırılmış olmasıyla dikkat çekmektedir. Han Krum köyü yakınlarındaki sur da tamamen askeri işlevlere sahip idi.

380 U. Fiedler, *aynı eser*, s. 157.

Kamu binaları, saray gibi yapılar Pliska ve Preslav şehirlerinde bulunmaktaydı. Bu nedenle bu şehirlerde Bulgar aristokrasisinin yaşadığı kabul edilmektedir. Preslav'ın önemli stratejik işlevlere sahip bir aul, Ichergu Boila'nın merkezi ve muhtemelen Hanın ikametgahı olduğu düşünülmektedir. Yapısı (tahkimat sistemi ve iç yapısı) ve büyüklüğü bakımından en öne çıkan tahkimat Pliska'dır. Burası günümüzde Hanın merkezi ikametgahı olarak da tanımlanmaktadır.[381] Pliska'nın müstahkem saray kompleksinin VII. yüzyılın sonlarında veya VIII. yüzyılın başlarında ortaya çıktığına inanılmaktadır. Pliska'nın dış kasabasını çevreleyen dikdörtgen toprak sur duvarının genellikle hareketli hayat tarzındaki Bulgarların ilk yerleşiminden kısa bir süre sonra inşa edilen ilk yapılardan biri olduğu düşünülmektedir.[382] Şehirde taştan kapılar, kulelerden oluşan üçlü savunma hattı, konutlar, kiliseler ve dini binalar bulundu. Burası önce bir savaş karargâhı şeklinde kurulmuştu. Karargâh benzeri çevrenin iç bölgesi (dış şehir), batık zemin tipinde (Grubenhäuser) mütevazı yazlık konutlardan oluşan gevşek bir şekilde dağılmış kırsal yerleşim kompleksleriyle örtülmüş olabileceği belirtilmiştir. İç kale dış kalenin neredeyse ortasındaydı. Yaklaşık 3 km²'yi kapsamaktadır ve yamuk dikdörtgendir. Üçüncü, en içteki kale kuşağı, 84 x 128 m ölçülerinde dikdörtgen bir alanı kapsıyordu.[383]

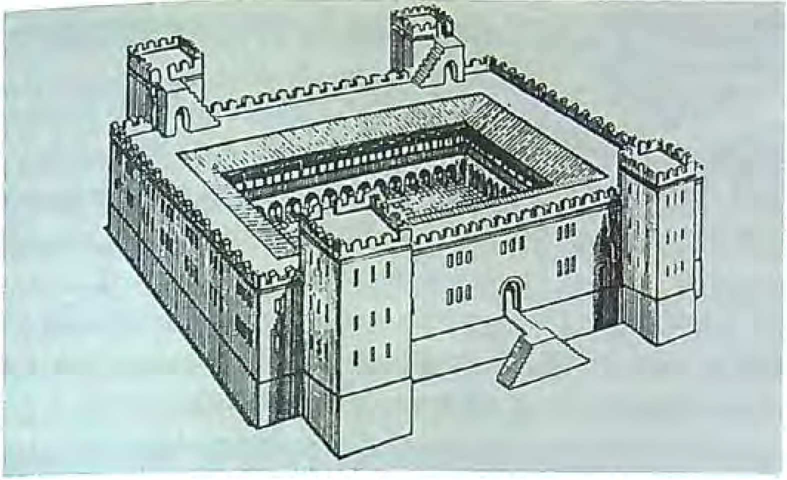
381 Gergana Gerçeva, "Aulite v Rannosrednovekovna Bulgariya", *Societas Classica*, C: 7, S: 1, 2015, s. 356-363.

382 J. Henning, "Pliska-Eine mittelalterliche Großstadt an der Unteren Donau: Struktur, Produktion und Handel", *Post Roman Towns and Trade in Europe, Byzantium and the Near-East*, Joachim Henning (Ed.) Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main 2004, s. 43; J. Henning, "The Metropolis of Pliska or How Large Does an Early Medieval Settlement Have To Be in Order To Be Called a City?", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 213.

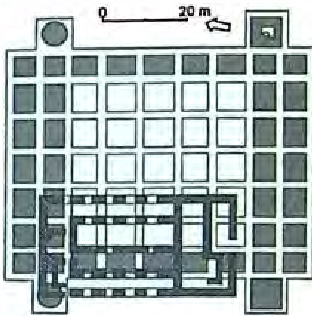
383 J. Henning, *"The Metropolis of Pliska or How Large..."*, s. 213; Ljudmila Dončeva-Petkova, "Pliska-Heidnische und christliche Hauptstadt der Bulgaren", *Antike Welt*, C: 32, S: 4, 2001, s. 359-360.

Skorpil ve Uspenski başkanlığındaki Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazılarda şehrin iç bölgesinde devasa taş bloklardan yapılmış saray ve yaşam alanları ortaya çıkarılmıştır. Eski Saray (Krum Sarayı) 1930'larda Krăstiu Miiatev tarafından daha yeni ve çok daha küçük olan Taht Sarayı (Büyük Saray) altında bulunmuştur. Taş sur içinde 4718 m²'lik bir meydanda yer alan bu yapının 811 yılında Bizans imparatoru I. Nikephoros tarafından yıkılan Krum Han'ın sarayı olduğuna inanılmaktadır. 74 ve 59.5 m kenar uzunlukları ile dikdörtgen planda olan bu yapı, küçük kare bölümler halinde düzenlenen toplam 63 iç mekandan oluşmaktaydı. Gizli bir yeraltı geçidi, yapıyı kuzeydeki özel bir konutla ve daha güneydeki alanla bağlantısını sağlamaktaydı. Geçidin tamamı yaklaşık 1 m genişliğinde ve 2 m yüksekliğinde ahşap bir yapıdır ve çinilerle döşenmiştir. Sarayın temeli, büyük kireçtaşı blokları ile atılmıştır. Doğu ve batı cephelerinin önünde ikişer kule yer almaktadır. Bahsedilen merdivenli dört kule göz önüne alındığında, yapının birden fazla katlı olduğu düşünülmektedir. Saray şehrin merkezindeki en eski ve büyük yapılardan biridir. "Taht Saray" veya "Büyük Saray" olarak bilinen çok daha küçük bir yapı daha sonra Krum Sarayının blokları kullanılarak üzerine inşa edilmiştir. Taht Sarayı genellikle Omurtag dönemine, yani IX. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir ve kuzey-güney yönünde 48.5 x 28.5 m ölçülerindedir. Duvarlarından beş sıra taş blok günümüze ulaşmıştır. Zemin katta 4 üst katta ise taht odası olarak adlandırılan büyük bir oda bulunmaktaydı Bizans salonlarının taklidi olarak üç neftli kare bir ana oda ve kuzeyde bir apsis ile bazilika benzeri bir yapıdır. Zemin katın yaşamak için kullanılmadığı, tonozlu koridorlarıyla taht odası için yüksek bir platform oluşturduğu düşünülmektedir.[384]

384 Dončeva-Petkova, *aynı eser*, s. 360-361; J. Henning, "Pliska-Monumentales Zeugnis vom Beginn der Geschichte des Bulgarischen Staates", *Das Altertum Heft*, C. I, 1980", s. 19, 22; U. Fiedler, *aynı eser*, s. 174-179.

Krum Han'ın Sarayı[385]

Krum Han'ın Sarayı ve Taht Sarayı[386]

Pliska'da tüm bunların yanında kil fırınları, hamamlar, geçitler, dini yapılar, kilise, esnaf mahallesi, saraylar, su deposu, bazilika, yurt benzeri binalar gibi yapılar bulunmaktaydı.[387] Bazı araştırmacılar ise Omurtag'ın aulunun Çatalar'da olabileceğine inanmaktadır. Çatalar daha küçük olmasına rağmen Aboba'daki tahkimata benzemektedir. Alanda sarayı çevreleyen sağlam bir korkuluk yapısını temsil

385 Dončeva-Petkova, *aynı eser*, s. 363.

386 J. Henning, *"Pliska-Monumentales Zeugnis"*, s. 19.

387 J. Henning, *"The Metropolis of Pliska or How Large"*, s. 215-216.

eden palisadlara ait izler bulunmuştur. Bu dikdörtgen *palisad* yapısının boyutu 250 x 350 m'dir.[388]

Pliska'nın 8 km batısında Kabiyuk yerleşiminin büyük dikdörtgen surları vardır. Kabiyuk bölgesi, daha önce Rašo Rašev Bulgarların sığır sürülerini veya atlarını barındırmak için geniş bir sığınak veya barınak olarak tanımlanmıştı. Yapılan araştırmalarda bina kalıntılarına rastlansa da surun iç alanında arkeolojik olarak araştırma yapılmamıştır. Dikdörtgen sur duvarı-hendek ile çevrili alan 3.7 km²'lik alana sahiptir. Tahkimatın doğu bölümünde muhtemelen mezar höyükleri olan iki küçük höyük bulunmaktadır.

Pliska, Kabiyuk ve Çatalar yerleşimleri

388 Joachim Henning, Todor Balabanov, Peter Milo, Daniel Ziemann, "Khan Omurtag's Stone palace of AD 822/a "Modernized" Eighth Century Timber Fort", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 435-437

Şehirlerde önemli bir detay da dev taşları adı verilen 1-2 m yüksekliğindeki taşlardır. Bunlar, Kabiyuk yerleşiminin surlarını Aboba-Pliska ile birleştiren birkaç kilometrelik taş kalıntılardır. Birkaç sıra halinde veya düzensiz gruplar halinde yerleştirilmiş bu taş zinciri, Aboba-Pliska surlarının batı dış sur hattında sona ermektedir ve bu hattın belki de iki yerleşim arasındaki bir tür geçit yolunun rotasını işaret ettiği düşünülmektedir. Bunlar bazen tabanındaki daha küçük taşlarla desteklenerek dik pozisyonda yerleştirilmişlerdir. Bilinen 49 devtaşı grubundan kırk dördü, Pliska'dan altı mil uzaklıkta Stan Kalesi ile Kabiyuk Tepesi arasında yer almaktadır. Genel olarak anma düzenlemeleri olarak yorumlanan devtaşlar, Géza Fehér ve Veselin Beşevliev tarafından cenaze töreninden sonra mezarın yanına dikilen Türkistan'daki Türk balballarına benzetilmişlerdir. Taşların arasındaki bir dizi gömü Hristiyanlık dönemine tarihlendirilmiş olup, bazıları Peçeneklere veya Kumanlara atfedilmiştir.[389]

389 U. Fiedler, *aynı eser*, s. 211-213; J. Henning-E. F. Eyub, "Kabiyuk: Another Pliska?", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 426-431.

SONUÇ

Onogurlar başta olmak üzere bazı Ogur boyları ile Hun bakiyelerinin tarihi süreç içerisinde bir araya gelmeleriyle Bulgar adıyla anılan Türk zümresi oluşmuştur. Avarların siyasi durumu Bulgarların devletleşme süreçlerinde belirleyici rol oynamıştır. Nitekim I. Göktürk Devleti'nin yıkılması, Avarların 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra güç kaybetmesi ve 630 yılında kağanın ölümü üzerine Pannonia'da iç harp çıkması üzerine Asya Hunlarından beri devam eden Dulo isimli hükümdar ailesi soyundan gelen Kubrat (Kurt); VII. Yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ve Kuzey Kafkasya arasında dağınık halde yaşayan ve bir kısmı sınırları Karadeniz'e dayanan Göktürklere; bir kısmı ise Pannonia merkezli devlet kuran, hâkimiyetlerini Kafkaslara kadar genişleten Avarlara tâbi yaşayan Bulgarları istiklal mücadelesi için bir araya getirmiştir. Mücadeleler sonucunda Kubrat, Azak Denizi'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde Büyük (Magna) Bulgar Devleti'ni kurmuş fakat Büyük Bulgar Devleti, kurucusunun 665 yılında ölümünden sonra fazla yaşayamamış, oğulları arasındaki çekişmeler neticesinde parçalanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Kubrat'ın iki oğlu tarafından farklı sahalarda iki ayrı müstakil devlet vücuda getirilmiştir.

Kendisine bağlı kitlelerle Dnyeper bölgesinden hareketle Dnyeper, Dnyester nehirlerini geçip Güney Besarabya'ya gelen üçüncü oğul Asparuh tarafından bu bölgede 660'lı yılların son diliminde Tuna Bulgar Devleti kurulmuştur. IX. Asrın sonlarına kadar devlet

olarak Türk kimliği ve vasfını devam ettiren devlet bu zamandan sonra çeşitli sebepler sonucunda dini, kültür, devlet anlayışı ve dil yönünden farklı bir kimliğe bürünmüş, etnik olarak de Slavlaşarak Türk vasfını kaybetmiştir. Bulgarlar elde ettikleri siyasi ve askeri güç, sahip oldukları iktisadi zenginlik, kontrol ettikleri stratejik yollar, hayat tarzları, kurdukları şehirler ile Türk tarihi açısından olduğu kadar Bizans Tarihi için de büyük önem taşımışlardır. Özellikle ortaya koydukları eserlerle Doğu Avrupa Türklüğü ile Türkistan Türklüğü arasında etnik, tarihi ve kültürel bağların kurulmasında müşahhas örnek olmuşlardır. Oluşum ve Türklüklerini kaybediş süreçleriyle adeta bir tarih laboratuvarı fonksiyonu icra etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, A., Hazarlar, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Cilt 8, İstanbul, 2018, s. 141-160.

---------------, "Omurtag Han (814-831)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 34, Ekim, İstanbul, 1989, s. 42-46.

---------------, "Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir (831-836) Han", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 217-220.

---------------, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, Giresun, 2007, s. 35-42.

---------------, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 563-568.

---------------, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya, 2007, s. 395-402.

---------------, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14, İstanbul, 1994, s. 1-8.

---------------, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar", *Tarih Dergisi*, sayı 51, İstanbul, 2010, s. 1-19.

---------------, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un De Administrando İmperio Adlı Eserinin Türk Tarihi İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: 119, S: 234, İstanbul, 2018, s. 109-126.

---------------, "Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri", *Tarih Dergisi*, S: 35, İstanbul, 1994, s. 35-54.

---------------, "Son Tuna Bulgar Hanı Boris", *Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, İstanbul, 2022, s. 39-43.

---------------, "Tuna Bulgar Devleti'nin Kaos Yılları", *Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Ankara, 2020, s. 84-91.

---------------, "Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul, 1996, s. 15-27.

Akkaya, T., "Silivri'nin Batısından Karadeniz'e Kadar Uzanan Anastasios Suru" *Sanat ve Bilgi*, Sayı 2, Temmuz 2003.

Aydın, H. *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 Açıklama İnceleme Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.

Banescu, N., "Le Premier Habitat de la Horde d'Asparuh dans la Région de Danube", *Byzantion*, XXVIII, Brüksel, 1958, s. 434-440.

Bazin, L., *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, Service de reproduction des thèses de l'université de Lille III, Lille, 1974.

Beşevliev V., *Die Protobulgarischen Inschriften*, Akademie Verlag, Berlin, 1963.

Brentjes, B., "On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara", *East and West,* C: 21, S: 3, 1971, s. 213-216.

Bury, J. B., *History of the Eastern Roman Empire*, Macmillan, Londra, 1912.

Clauson, S. G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Universty Press, London, 1972.

Charanis, P., "Kouver, the Chronology of his Activities and Their Ethenic Effects on the Regions Around Thessalanocia", *Balkan Studies*, II, 2, 1970, s. 229-247.

Dončeva-Petkova, L., "Pliska-Heidnische und christliche Hauptstadt der Bulgaren", *Antike Welt*, C: 32, S: 4, 2001, s. 359-368.

Donuk, A., *Eski Türklerde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Fehér, G., *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1985.

Fiedler, U., "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Florin Curta (Ed.), Brill, Leiden, Boston, 2008, s. 151-236.

Gerçeva, G., "Aulite v Rannosrednovekovna Bulgariya", *Societas Classica*, C: 7, S: 1, 2015, s. 356-371.

Gürses, Kubilay, *Korum Han ve Omurtag Han Zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)*, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2020.

Güzelev, V., *Knyaz Boris Pırvi*, Sofya, 1969.

Gyula N., *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása, Közzéteszi Berta Arpád*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Henning, J., "Pliska-Monumentales Zeugnis vom Beginn der Geschichte des Bulgarischen Staates", *Das Altertum Heft*, C. I, 1980, s. 18-26.

Henning, J., "Pliska-Eine mittelalterliche Großstadt an der unteren Donau: Struktur, Produktion und Handel", *Post Roman Towns and Trade in Europe, Byzantium and the Near-East*, Joachim Henning (Ed.) Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, 2004, s. 42-42.

Henning, "The Metropolis of Pliska or, How Large does an Early Medieval Settlement have to be in Order to be called a City?", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007.

Henning, J.-E. F. Eyub, "Kabiyuk: another Pliska?", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 425-435.

Henning J., T. Balabanov, P. Milo, D. Ziemann, "Khan Omurtag's Stone Palace of AD 822/a "Modernized" Eighth Century Timber Fort", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium; Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 433-441.

İbn'ül-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, V, Türkçe Terc.: Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986.

İvanov, Y., *Bılgarskite İmena v Çividalskoto Evangiliye*, Sbornik v çest na Prof. L. Miletiç, Sofya, 1933.

Kafesoğlu İ., *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.

---------------, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, s. 1-16.

---------------, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1997.

Karatay, O., "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C: 10, S: 2, İzmir, 2010, s. 1-18.

---------------, Tuna Bulgarları, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed.: Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul, 2020, s. 273-294.

---------------, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilig*, 18, Ankara, 2001, s. 27-47.

Kayapınar, A., Tuna Bulgar Devleti (679-1018), *Türkler*, C: 2, Ankara, 2002, s. 630-640.

Koç, D., *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Koç, D., *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Kuzgun, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri*, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993.

Küçüksipahioğlu, B., "Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, İstanbul, 2008, s. 209-226.

Memişoğlu, H., "Bulgarların Menşei ve Oluşumları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 71, İstanbul, 1991, s. 59-66.

Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica*, I, II, Berlin, 1958.

Németh, Gy., "Kobrat es Esperüch", *Magyar Nyelv*, XXVIII, 1932, 5-11.

Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Breviarium Historicum, Text, Translation and Commentary Cyril Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinoble Short History*, Washington, 1990.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviren: F. Işıltan, Ankara, 1986.

Ögel, B., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984.

Petkov, K., *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Brill, Leiden, Boston, 2008.

Petrov, P., "La Politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la con version des Bulgaries", Bb 2, Sofia, 1966, s. 41-52.

Petrov, P., *Za godinata na nalaganeto na Hristiyanstvoto v Bılgaria, ИИИ*, XIV-XV, 1964.

Pritsak O., *Die Bulgarische Fürstenliste*, Cambridge University Press, Wiesbaden, 1955.

Pohl W., *Die Awaren*, Verlag C. H. Beck, Wien, 1988.

Reginonis abbatis prumiensis Chronicon, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1890.

Róna-Tas, A., "Where Was Khuvrat's Bulgharia?", *Acta Grientalia*, 53, S: 20, 1-2, 2000, s. 1-16.

Runciman St., *A History of the First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons Ltd., London, 1930.

Schweinfurth, F., "İstanbul Suru ve Yaldızlı Kapı", *Belleten*, S: 62, C XVI, Ankara, 1952, s. 261-267.

Şan, E., "Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, İstanbul, 2017.

Tekin, T., *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler 284-813, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran: Hatice Aydın, İstanbul, 2021.

Var, U., *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler 6.-9. Yüzyıllar*, İstanbul, 2021.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Terc.: A. M. Mansel), Ankara, 1943.

Zimonyi, I., "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Zlatarski, Vasil, *İstoriya na bılgarskata dırjava prez Srednite vekove riya na bılgarskata dırjava prez Srednite vekove riya na bılgarskata dırjava prez Srednite vek*, Cilt I/1, Sofiya, Macaristan, 1970.

Onogurlar başta olmak üzere bazı Ogur boyları ile Hun bakiyelerinin tarihi süreç içerisinde bir araya gelmeleriyle Bulgar adıyla anılan Türk zümresi oluşmuştur. Bulgar Türkleri tarihi süreçte farklı sahalarda üç ayrı devlet vücuda getirmişlerdir. Bunlar, Kubrat'ın kurduğu Büyük Bulgar Devleti ile onun ölümünden sonra dahili ve harici şartların etkisiyle oğulları etrafında tesis edilen İtil ve Tuna Bulgar devletleri olmuştur.

Özellikle IX. asrın sonlarına kadar devlet olarak Türk kimliği ve vasfını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti bu zamandan sonra çeşitli sebepler sonucunda din, kültür, devlet anlayışı ve dil yönünden farklı bir kimliğe bürünmüş, etnik olarak da Slavlaşarak Türk vasfını kaybetmiştir.

Bulgarlar elde ettikleri siyasi ve askeri güç, sahip oldukları iktisadi zenginlik, kontrol ettikleri stratejik yollar, hayat tarzları, kurdukları şehirler ile Türk tarihi açısından olduğu kadar Bizans Tarihi için de büyük önem taşımışlardır. Özellikle ortaya koydukları eserlerle Doğu Avrupa Türklüğü ile Türkistan Türklüğü arasında etnik, tarihi ve kültürel bağların kurulmasında müşahhas örnek olmuşlardır. Oluşum ve Türklüklerini kaybediş süreçleriyle adeta bir tarih laboratuvarı fonksiyonu icra etmişlerdir.

BİLGEOĞUZ

bilgeoguzyayinlari
bilgeoguzkitap
bilgeoguzkitap

0553 129 86 86
www.bilgeoguz.com
bilgekitap@gmail.com

İSTANBUL • TÜRKİYE

